

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІОЛОГІЇ, ГЕОГРАФІЇ І ЕКОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ
Випуск 5

Херсон
2016

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Пилипенко І.О. – декан факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету, доктор географічних наук, доцент.

Заступник головного редактора:

Мальчикова Д.С. – завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, доктор географічних наук, доцент.

Відповідальний секретар:

Машкова О.В. – доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, кандидат географічних наук, доцент.

Члени редакційної колегії:

Барановський М.О. – завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор географічних наук, професор.

Вишневський В.І. – професор кафедри країнознавства і туризму Національного авіаційного університету, доктор географічних наук, професор.

Гукалова І.В. – професор кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, доктор географічних наук, старший науковий співробітник.

Давидов О.В. – завідувач кафедри екології та географії Херсонського державного університету, кандидат географічних наук, доцент.

Мезенцев К.В. – професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор географічних наук, професор.

Немець К.А. – професор кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор географічних наук, професор.

Підгрушній Г.П. – завідувач відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, доктор географічних наук, старший науковий співробітник.

Смаль В.В. – професор кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор географічних наук, професор.

Топчієв О.Г. – завідувач кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, доктор географічних наук, професор.

Яворська В.В. – професор кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, доктор географічних наук, професор.

Павел Чаплінський – доктор габілітований, професор географії кафедри дослідження міст і регіонів, факультет наук про Землю Щецинського університету (м. Щецин, Республіка Польща).

Паулина Шмелінська-Петрашек – PhD з географічних наук, заступник декана Інституту географії та регіональних досліджень Поморської академії в Слупську (м. Слупськ, Республіка Польща).

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet

Херсонським державним університетом
на підставі Протоколу № 5а від 13.12.2016 р.

Наказом Міністерства освіти і науки України №1222 від 07.10.2016 видання включено до переліку наукових фахових видань України за галуззю «Географічні науки»

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21082-10882 Р від 24.11.2014 року
видане Державною реєстраційною службою

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Афанасьєва О.О.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОЦІНКИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ:
АНАЛІЗ МЕТОДИЧНИХ ПІДХОДІВ І НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.....7

Pałka Michał, Kozak Ihor, Kociuba Piotr

ANALIZA EFEKTYWNOŚCI SYSTEMU INFORMACJI PRZESTRZENNEJ
KATOLICKIEGO UNIWERSYTETU LUBELSKIEGO JANA PAWŁA II 12

Козак Т.І.

ВІДОБРАЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....19

Мальчикова Д.С., Коробов В.К., Саркісов А.Ю.

ІНТЕГРАЛЬНИЙ ІНДЕКС В ОЦІНЮВАННІ РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ РЕГІОНУ:
НАУКОВІ ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ.....24

Машкіна В.В., Рубашенко Є.В.

ТЕРИТОРІАЛЬНО-ЧАСОВІ ЗМІНИ
УРБАНОНІМІЧНОГО ПРОСТОРУ МІСТА ХАРКОВА.....31

Нападівська Г.Ю., Пилипенко І.О.

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ
МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СКЛАДНИКІВ
ФОРМУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ
РЕГІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ТИПУ «ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ».....36

Немець Л.М., Телебенева Є.Ю., Барило І.М.

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ХОРОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....42

Омельченко Н.В.

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ РОЗПОДІЛ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА ПРАВИЛОМ «РАНГ-РОЗМІР».....48

Перегида Ю.А.

ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В МЕЖАХ СТОЛИЧНОГО МАКРОРАЙОНУ
УКРАЇНИ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ.....54

Сегіда К.Ю., Кравченко К.О.

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ
ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(НА ОСНОВІ КЛАСТЕРНОГО АНАЛІЗУ).....62

Смаль В.В., Кокоть В.О.

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО:
ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ.....69

СЕКЦІЯ 2

ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ільїна О.В., Пасічник М.П.

ОЗЕРО ПРИБИЧ: ЛІМНОЛОГО-ГЕОХІМІЧНИЙ АНАЛІЗ.....75

Кирилюк С.М., Кирилюк О.В.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНУ ЮЛІЙ ЦЕЗАР
У МЕЖАХ ВИДИМОЇ ПІВКУЛІ МІСЯЦЯ..... 81

Мартинюк В.О.

КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНА ОЦІНКА СТАНУ
ОЗЕРНО-БАСЕЙНОВОЇ СИСТЕМИ ПРИРОДООХОРОННОГО ТИПУ..... 86

Микитчин О.І.

МОДЕЛЮВАННЯ СТУПЕНЯ АНТРОПОГЕННОГО НАВАНТАЖЕННЯ
В РОЗРІЗІ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ
(НА ПРИКЛАДІ СТРИЙСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)..... 95

**СЕКЦІЯ 3
ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ**

Колотуха О.В.

ТУРИСТСЬКО-СПОРТИВНІ ДЕСТИНАЦІЇ УКРАЇНИ..... 101

Мирош М.В.

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В РЕГІОНІ..... 112

Новикова В.І.

ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ РОЗМІЩЕННЯ В РЕКРЕАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ..... 119

Топчієв О.Г., Яворська В.В., Ніколаєва О.І.

РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА РЕГІОНАЛЬНИХ
ГОСПОДАРСЬКИХ КОМПЛЕКСІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНО-ПОНЯТІЙНИЙ ОГЛЯД..... 128

Ховалко А.Б.

КАРТОГРАФУВАННЯ КАРСТОВИХ ПЕЧЕР ПОДІЛЛЯ
З МЕТОЮ ТУРИСТИЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ..... 135

Ярьоменко С.Г.

НАРОДНА САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА УКРАЇНИ
ЯК РЕСУРС ДЛЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ВИДІВ ТУРИЗМУ..... 142

**СЕКЦІЯ 4
ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА**

Вішнікіна Л.П.

КОМПЕТЕНТІСНО-ФОРМУВАЛЬНИЙ УРОК ГЕОГРАФІЇ..... 149

CONTENTS

SECTION 1

SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCHES

Afanasieva O.O.

FOREIGN EXPERIENCE IN ASSESSING THE QUALITY OF LIFE: AN ANALYSIS OF
METHODOLOGICAL APPROACHES AND LINES OF RESEARCH.....7

Pałka M., Kozak I., Kociuba P.

ANALYSIS OF EFFECTIVENESS OF SPATIAL INFORMATION SYSTEM
OF LUBLIN CATHOLIC UNIVERSITY.....12

Kozak T.I.

REFLECTION OF SOCIAL-GEOGRAPHICAL PROBLEMS
OF POLITICAL PARTIES FUNCTION IN SCIENTIFIC LITERATURE.....19

Malchykova D.S., Korobov V.K., Sarkisov A.Yu.

INTEGRAL INDEX IN THE EVALUATING OF THE INFRASTRUCTURE IN THE REGION
DEVELOPMENT: THE SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL-METHODICAL ASPECTS.....24

Mashkina V.V., Rubashenko E.V.

TERRITORIAL AND TEMPORAL CHANGES OF KHARKOV CITY URBANONIMIC SPACE.....31

Napadovska H.Yu., Pylypenko I.O.

SOCIO-GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF POSSIBILITY
OF APPLYING FORMING COMPONENTS OF THE POPULATION
IN RESEARCH OF REGIONAL SYSTEMS OF THE "CORE-PERIPHERY" 36

Niemets L.M., Telebeneva E.Yu., Barylo I.M.

SOCIAL AND DEMOGRAPHIC ASPECTS OF DEVELOPMENT KHOROL
DISTRICT BY POLTAVA REGION.....42

Omelchenko N.V.

SPATIALLY-TEMPORAL DISTRIBUTION OF URBAN SETTLEMENTS
IN THE KHERSON REGION ON THE RULE OF "RANK-SIZE" 48

Pereguda Ju.A.

FORMATION OF A MIDDLE CLASS WITHIN
A CAPITAL MAKROREGION OF UKRAINE: SOCIAL AND GEOGRAPHIC ASPECTS.....54

Sehida K.Yu., Kravchenko K.O.

SPATIAL AND TEMPORAL FEATURES OF THE FORMATION SETTLEMENT SYSTEM
OF KHARKIV REGION (BASED ON CLUSTER ANALYSIS).....62

Smal V.V., Kokot V.O.

SOCIAL ENTREPRENEURSHIP: APPROACHES
TO THE DEFINITION AND IDENTIFICATION.....69

SECTION 2

NATURAL-GEOGRAPHICAL AND ECOLOGICAL RESEARCHES

Ilyina O.V., Pasichnyk M.P.

PRIBICH LAKE: LIMNOLOGICAL AND GEOCHEMICAL ANALYSIS.....75

Kyryliuk S.M., Kyryliuk O.V.

HISTORY OF FORMING JULIUS CAESAR REGION
WITHIN THE VISIBLE HEMISPHERE OF THE MOON.....81

Martynyuk V.O.

CONSTRUCTIVE AND GEOGRAPHIC EVALUATION OF THE STATE
OF LAKE-BASIN SYSTEM OF ENVIRONMENTAL TYPE.....86

Mykytchyn O.I.

MODELING FOR THE DEGREE OF ANTHROPOGENIC PRESSURE IN THE CONTEXT
OF ADMINISTRATIVE UNITS (USING THE EXAMPLE STRYI DISTRICT, LVIV REGION).....95

**SECTION 3
GEOGRAPHY OF RECREATION AND TOURISM**

Kolotukha O.V.

TOURIST AND SPORTS DESTINATIONS OF UKRAINE.....101

Myrosh M.V.

THE ATTRACTIONS OF THE ARCHEOLOGICAL HERITAGE AT LVIV REGION
AS A FACTOR IN THE FACTOR OF TOURISM DEVELOPMENT IN THE REGION.....112

Novykova V.I.

THE USE OF ACCOMMODATION FACILITIES IN RECREATION ACTIVITY.....119

Topchiev O.H., Yavorska V.V., Nikolaeva O.I.

RECREATIONAL-TOURIST ACTIVITY AS A COMPONENT REGIONAL
ECONOMIC COMPLEX: THE CONCEPTUAL-CONCEPTUAL OVERVIEW.....128

Khovalko A.B.

MAPPING KARST CAVES OF PODILLYA WITH THE PURPOSE OF THE TOURIST USE.....135

Iaromenko S.H.

VERNACULAR SACRAL ARCHITECTURE OF UKRAINE AS THE RESOURCE
FOR CULTURAL TOURISM.....142

**SECTION 4
GEOGRAPHICAL EDUCATION**

Vishnikina L.P.

COMPETENCE FORMING LESSON IN GEOGRAPHY.....149

СЕКЦІЯ 1 СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК [911.3:30]:330.59

Афанасьєва О.О.,
аспірант кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОЦІНКИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ: АНАЛІЗ МЕТОДИЧНИХ ПІДХОДІВ І НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проводиться аналіз наявних методик оцінки якості життя та умов життєдіяльності населення. Розглядаються основні критерії оцінювання рівня життя населення. Наводиться порівняльна характеристика основних методик, які пропонуються в міжнародній, україномовній і російськомовній науковій літературі. На основі виділених переваг і недоліків цих методик окреслюються подальші напрями дослідження.

Ключові слова: рівень життя населення, якість життя, умови життєдіяльності, оцінювання рівня життя населення, індекс розвитку.

В статье проводится анализ существующих методик оценки качества и условий жизнедеятельности населения. Рассматриваются основные критерии оценки уровня жизни населения. Приводится сравнительная характеристика основных методик, предлагаемых в международной, украиноязычной и русскоязычной научной литературе. На основе выделенных преимуществ и недостатков этих методик определяются дальнейшие направления исследования.

Ключевые слова: уровень жизни населения, качество жизни, условия жизнедеятельности, оценка уровня жизни населения, индекс развития.

Afanasieva O.O. Foreign experience in assessing the quality of life: an analysis of methodological approaches and lines of research

The article analyzes the existing quality assessment procedures and conditions of life of the population. The basic criteria for assessment of the standard of living of the population. The author provides a comparative description of the main techniques offered in the international, Ukrainian-Russian language and literature. On the basis of the selected advantages and disadvantages of these methods are defined further directions of research.

Key words: standard of living, quality of life, conditions of life, standard of living of population, development index.

Постановка проблеми. Сучасна держава може розвиватись лише за умови, якщо її стратегія розвитку спрямована на поліпшення рівня та якості життя громадян, розширення їхніх можливостей формувати власне майбутнє. Для цього необхідно не тільки збільшувати доходи населення, а й поліпшувати багато інших умов життєдіяльності населення: створювати реальну рівність для здобуття освіти й працевлаштування, забезпечувати рівні можливості для чоловіків і жінок, високий рівень медичного обслуговування, якісне харчування тощо. До цього також необхідно додати спри-

ятливі умови навколишнього середовища, у якому живе людина.

Керуючись міжнародним досвідом, можна акцентувати на тому, що складовою частиною процесу екологізації, розроблення та впровадження реформ розвитку на рівні регіону є прогнозування їхнього впливу на якість життя населення з використанням науково обґрунтованих норм і критеріїв. У будь-якій країні існує система індикаторів умов життєдіяльності, за якими влада та громадяни можуть визначати ефективність реалізації державних програм розвитку, не покладаючись лише на суб'єк-

тивне відчуття. Крім того, аналіз якості життя населення певного регіону є важливим етапом регіонального аналізу як для подальшої прогностичної роботи, так і під час виявлення регіонів із напруженою екологічною ситуацією. Проблематика, пов'язана з якістю життя, нині є об'єктом наукових досліджень у багатьох сферах знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських науковців, які вивчають проблеми якості життя населення, виділяються В.Б. Артеменко, М.О. Барановський, І.В. Гукалова, С.В. Заєць, Н.П. Лебідь, Е.М. Лібанова, О.Ю. Савюк, Р.Т. Теслюк та інші. Серед зарубіжних досліджень, у яких приділено увагу проблемам якості життя окремих індивідів і суспільства в цілому, особливе місце посідають праці А. Кемпбелла, Ф. Конверса, В. Роджерса, А. Маслоу, Д. Фостера та інших авторів. У їхніх роботах концептуально розглядаються умови, що впливають на якість життя населення, вказується на тісний зв'язок із рівнем життя, параметрами соціально-економічного розвитку країни, пропонуються різноманітні методики її оцінювання з урахуванням міжнародного досвіду та національних особливостей.

Постановка завдання. Метою статті є проведення теоретичного аналізу існуючих методик визначення соціальних, економічних та екологічних індексів та індикаторів у контексті оцінки якості життя населення, огляд та узагальнення міжнародних підходів до оцінювання якості життя населення як основи для досягнення сталого розвитку країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якість життя трактується як головна мета соціально-економічного розвитку та найважливіший критерій ефективності управління економічними процесами й соціальною сферою в регіоні. У свою чергу оцінку якості життя можна охарактеризувати як процедуру виявлення ступеня відповідності основних параметрів та умов життєдіяльності людини її життєвим потребам, а також особистим уявленням про краще життя [1].

Для оцінки якості життя використовуються об'єктивні (насамперед можливості задоволення людських потреб та інтересів у конкретних соціально-економічних умовах, споживання продуктів харчування, епідеміологічна

обстановка, забрудненість навколишнього середовища, житлові умови, рівень зайнятості, розвиток сфери послуг, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення) та суб'єктивні фактори (задоволеність роботою й життєвими умовами, соціальним статусом індивіда, фінансовим становищем сім'ї та сімейними відносинами). Таким чином, концепція якості життя включає всі аспекти взаємодії людини й навколишнього середовища.

На сучасному етапі напрями та критерії, за якими здійснюється аналіз якості життя й умов життєдіяльності населення в Україні, більш-менш універсальні та наближені до міжнародних систем оцінок. Водночас відомо, що нині немає єдиного підходу до оцінювання екологічних складників якості життя населення як на рівні держави, так і на регіональному рівні. Тому далі запропоновано теоретичний аналіз найбільш поширених у світі методологій оцінки й вимірювання якості життя населення в цілому з виокремленням у них методичних підходів оцінки екологічних умов формування якості життя [1; 2; 5; 6; 7].

Так, одним із найпоширеніших і найбільш узагальнюючих показників визначення рівня та якості життя населення є індекс людського розвитку (далі – ІЛР) [6], розроблений пакистанським економістом Махбубом ель Хаком. Він розраховується Організацією Об'єднаних Націй з 1990 р. та щорічно друкується у вигляді доповідей про світовий людський розвиток. ІЛР обчислюється як середньоарифметичне трьох складників:

- очікуваної тривалості життя під час народження;
- досягнутого рівня грамотності дорослого населення та сукупної частки учнів у загальній чисельності населення відповідного віку;
- обсягів ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності в межах від 0 до 1 (чим ближче до 1, тим рейтинг країни буде вищим, і навпаки).

ІЛР є рейтинговим показником, що дає змогу обґрунтовано визначити місце кожної країни на певній шкалі. Однак якщо говорити про оцінку якості життя на регіональному рівні, то ІЛР недостатньо враховує територіальні особливості, що сформувались в окремих регіонах, не повною мірою відслідковує

зв'язки його окремих складників та в цілому не коректний для використання в регіональному розрізі у зв'язку з набором показників, що в ньому використовуються, і методом їх розрахунку.

Діяльність Організації економічного розвитку та співробітництва (далі – ОЕСР) спрямована на підвищення інформованості, мобілізацію політичної підтримки для оцінювання прогресу та розвитку системи ключових економічних, соціальних та екологічних індикаторів. Методологія базується на інноваційній платформі Better Life Index [7]. Мета цього індексу – залучити до такого обговорення громадян, дати їм можливість підвищити свою обізнаність і розширити участь у процесі формування економічного розвитку, який визначає їх життя.

З моменту свого заснування в 1962 р. ОЕСР допомагала урядам розробляти більш ефективну політику для поліпшення життя своїх громадян. Останнім часом ОЕСР брала активну участь в обговоренні питання про вимірювання добробуту. Такий досвід дав змогу виділити 11 аспектів, які ОЕСР визначила як найважливіші складники добробуту з позиції фізичних умов і якості життя за результатами оцінки безпосередньо громадянами 34 країн в інтерактивному режимі:

- 1) доходи (доходи домогосподарств);
- 2) робочі місця (рівень зайнятості, заробітна плата, безпека, рівень довготривалого безробіття);
- 3) баланс праці та відпочинку (кількість зайнятих із позанормованим робочим часом, час, витрачений на дозвілля);
- 4) здоров'я (тривалість життя, самооцінка стану здоров'я);
- 5) освіта (охоплення освітою, роки навчання, навички студентів);
- 6) житлові умови (кількість кімнат на людину, плата за житлові послуги, житлові зручності);
- 7) громада (соціальні мережі);
- 8) участь у суспільному житті (консультації, голосування);
- 9) навколишнє середовище;
- 10) безпека (кількість убивств, кількість злочинів);
- 11) задоволеність життям.

В основі кожного аспекту лежить від одного до трьох показників. Водночас визначення складової частини «навколишнє середовище» засноване лише на двох окремих показниках – якості води та рівні забруднення повітря. І хоча за кожним показником можна порівняти результати серед країн-учасниць рейтингу та зрозуміти, наскільки сильно екологія впливає на результати індексу в цілому, вважаємо, що це дуже обмежене бачення екологічного чинника у формуванні добробуту населення та загалом якості життя людської спільноти.

Вказана методологія передбачає конструювання індивідуальних індексів якості життя кожним респондентом, який згодився взяти участь в інтерактивному опитуванні.

Загальна концепція Стандарту життя та його якості (Standard of Living and Quality of Life) використовується для оцінки суспільного прогресу в різних країнах. Концепція передбачає розмежування та оцінювання окремо двох елементів суспільного прогресу – рівня життя та якості життя. Згідно з концепцією стандартів і якості життя складник стандартів життя відображає економічні (переважно макроекономічні) та інші об'єктивні показники, тоді як складник якості життя – переважно соціологічні або показники суто соціального змісту (здебільшого суб'єктивні).

Одним із найвідоміших підходів до вимірювання якості життя є методика, розроблена Economist Intelligence Unit (підрозділ The Economist Group, далі – EIU) [6], що передбачає розрахунок відповідного індексу якості життя для 111 країн світу за регресійною моделлю, яка переважно (на 80%) заснована на результатах соціологічних опитувань. Розрахунки індексу якості життя базуються на власній моделі за обраними категоріями та результатах опитувань населення, що були проведені EIU шляхом електронних інтерв'ю (опитано більше 3 тисяч респондентів). Респонденти оцінювали різні фактори, пов'язані з якістю життя, за п'ятибальною шкалою. У процесі розроблення моделі фахівці EIU врахували той факт, що в 24 країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) матеріальний добробут вважається найважливішим критерієм задоволеності життям, тому найбільшу увагу було приділено розрахункам ВВП на душу населення.

Модель враховує показники в розрізі таких критеріїв:

- матеріальний добробут;
- здоров'я (оцінюється за середньою очікуваною тривалістю життя під час народження);
- політична стабільність і безпека;
- сімейне життя (кількість розлучень на 1 тисячу мешканців, конвертована в індекс від 0 до 1);
- суспільне життя (оцінюється за шкалою від 0 до 1);
- клімат та географія;
- забезпеченість роботою (оцінювана за рівнем безробіття у відсотках);
- політична свобода (оцінюється за усередненими індексами політичної й суспільної свободи, країни оцінюються за шкалою від 1 (повністю вільна) до 7 (невільна));
- гендерна рівність (оцінюється за відношенням середніх доходів чоловіків і жінок).

Варто зазначити, що складник клімату й географії в цій методиці оцінюється лише в контексті природно-географічних (навіть суто кліматичних) характеристик: широти, відмінностей країн за кліматом (теплим, холодним) тощо.

У 2006 р. дослідницька організація New Economics Foundation розробила Світовий індекс щастя (Happy Planet Index) [5], що розраховується на підставі трьох показників: задоволеності людьми своїм життям, очікуваної тривалості життя та «екологічного сліду» (негативних наслідків економічного зростання для навколишнього середовища).

Важливо зауважити, що обидва розглянуті вище індекси в явній формі враховують роль екологічних чинників у забезпеченні якості життя людей.

Методологія International Living (Ірландія) [4] оцінювання якості життя населення використовується для дослідження прогресу в 190 країнах світу. Відповідно до цієї методики розраховуються індекси за дев'ятьма основними напрямками:

- 1) прожитковий мінімум (вартість життя);
- 2) культура;
- 3) економіка;
- 4) навколишнє середовище;
- 5) свобода;
- 6) здоров'я;

- 7) інфраструктура;
- 8) безпека і ризик;
- 9) клімат.

Методологія ЄС передбачає здійснення моніторингу якості життя населення в країнах ЄС Європейським фондом із питань покращення життя та умов праці (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions) [2], який заснований у 2000 р. в Дубліні (Ірландія) та ґрунтується на суб'єктивних оцінках і виступає альтернативним джерелом даних, доповнюючи об'єктивну оцінку, що базується на даних Євростату. Спільна статистика ЄС із питань доходів та умов життя використовується для оцінки якості й рівня життя, для зіставлень країн, порівняння кращих практик і розроблення соціальної політики ЄС, тобто політики соціального залучення. Соціальне залучення залишається в центрі уваги в процесі стратегічного планування ЄС, оскільки незадоволеність життям соціально відторгнених груп населення безумовно позначається на якості життя населення в цілому. ЄС визначає соціальне залучення як процес, що забезпечує для тих груп людей, які мають ризики бідності та соціального відторгнення, можливості й ресурси, необхідні для того, щоб повною мірою брати участь в економічному, соціальному та культурному житті, мати стандарти життя й добробуту, які вважаються нормальними в суспільстві, у якому вони живуть.

Зауважимо, що соціально-економічний аспект у цій методології розкритий значно ширше, ніж природно-географічні умови життєдіяльності населення.

У свою чергу European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions [3] аналізує та публікує дані 27 країн – членів ЄС і 2 країн-кандидатів (Хорватії й Туреччини). Показники поділені на групи за 12 критеріями, що відбивають різні сторони якості життя:

- 1) здоров'я;
- 2) зайнятість;
- 3) доходи;
- 4) освіта;
- 5) сім'я;
- 6) громадське життя;
- 7) житлові умови;

- 8) навколишнє середовище;
- 9) транспорт;
- 10) безпека;
- 11) відпочинок;
- 12) задоволеність життям.

Методологія Legatum Institute розраховує індекс процвітання LPI (рейтинг добробуту), який у свою чергу визначає соціально-економічні досягнення 142 країн світу, у яких проживає 93% населення планети та виробляється 97% світового ВВП. Він публікується з 2006 р. Дані засновані на аналізі 89 різних показників за такими 8 напрямками:

- економіка;
- рівень розвитку підприємництва та можливостей у бізнесі;
- державне управління;
- освіта;
- охорона здоров'я;
- рівень безпеки;
- особиста свобода;
- соціальний капітал.

Зазначимо, що під час оцінки якості життя населення розробники цієї методики взагалі не використовують показники умов навколишнього середовища чи екологічної ситуації.

Статистичні дані для обчислення показників отримують з офіційних джерел міжнародної статистики: «Доповіді про розвиток людини» Організації Об'єднаних Націй, доповіді Світового банку «Світові індикатори розвитку», ОЕСР, Світової організації торгівлі, Всесвітньої організації інтелектуальної власності [8].

Висновки з проведеного дослідження.

Як демонструє проведений аналіз, оцінювання рівня та якості життя населення країни або регіону вимагає збору значної сукупності даних, що мають характеризувати різні аспекти життя людини. Вибір того чи іншого методу оцінювання залежить від цілей дослідження, наявності даних і можливостей їх одержання, а також від кваліфікації особи, яка здійснює оцінку. Водночас у проаналізованих зарубіж-

них методиках і підходах до дослідження увага акцентується на значенні та внеску соціально-економічних складників у формування якості життя, а роль екологічних чинників і характеристик навколишнього середовища або не визначається взагалі, або враховується дуже обмежено.

Вважаємо, що результати дослідження дадуть змогу в майбутньому розробити авторський методичний підхід до оцінки еколого-географічних умов життєдіяльності населення та їх внеску у формування якості життя. Для розроблення загальної методики оцінки екологічних складників умов життєдіяльності населення та якості життя в Україні необхідне також введення єдиного понятійного апарату і його науково-теоретичне обґрунтування, досягнення балансу між суб'єктивною й об'єктивною складовими частинами категорії «якість життя» та розроблення системи критеріїв.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лібанова Е.М. Вимірювання якості життя в Україні: аналітична доповідь / Е.М. Лібанова, О.М. Гладун, Л.С. Лісогор та ін. – К., 2013. – 48 с.
2. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: [монографія] / [З.С. Варналій, А.І. Мокій, О.Ф. Новікова та ін.] ; за ред. З.С. Варналія. – К. : Знання України, 2005. – 498 с.
3. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurofound.europa.eu/areas/qualityoflife/eurlife/index.php>.
4. International Living [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://internationalliving.com/2010/12/quality-of-life-index-2011-where-the-numbers-come-from/>.
5. Happy Planet Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.happyplanetindex.org>.
6. Human Development Reports (HDR) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hdr.undp.org>.
7. OECD Better Life Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oecdbetterlifeindex.org>.
8. The Legatum Prosperity Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prosperity.com>.

UDC 528.8

Pałka Michał, Kozak Ihor, Kociuba Piotr
Institut Architektury Krajobrazu
 Wydział Matematyki Informatyki i Architektury Krajobrazu
 Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ANALIZA EFEKTYWNOŚCI SYSTEMU INFORMACJI PRZESTRZENNEJ KATOLICKIEGO UNIWERSYTETU LUBELSKIEGO JANA PAWŁA II

W pracy podjęto się stworzenia Systemu Informacji Przestrzennej dla Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie (Polska). Do celu projektu wykorzystano program firmy ESRI, a mianowicie ArcGIS for Desktop, i dane opublikowano na serwerze ArcGIS Online. Dodatkowym narzędziem przy tworzeniu planów budynków był program firmy Autodesk, czyli AutoCAD. Wizualizację 3D sporządzono w programie SketchUp firmy Google. Efektem finalnym projektu jest 5 aplikacji wchodzących w skład tzw. „SIP”. Są nimi: Mapa budynków KUL, PLAN Gmachu Głównego, Gmach Główny – sygnał WiFi, Obiekty KUL, Model 3D Kampus Konstantynów. Ocenę projektu dokonano poprzez ankietowanie, które pokazało że tego typu system jest pożądany wśród studentów i oczekują oni rozwoju projektu. System jest dedykowany wszystkim studentom, pracownikom i gościom Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Posiada walory promocyjne, wspomagające procesy decyzyjne i zarządzanie lokalami przez Uczelnię oraz ułatwia poruszanie się studentów i gości po Uczelni.

Słowa kluczowe: GIS, analiza przestrzenna, Katolicki uniwersytet, Lublin.

У даній роботі запрезентовано просторову інформаційну систему створену для Люблінського католицького університету Івана Павла II у Любліні (Польща). Для цього використовуються програми фірми ESRI, а саме ArcGIS for Desktop і дані, опубліковані на сервері ArcGIS Online. Додатково для створення будівельних планів замомовано програму AutoCAD фірми Autodesk. 3D візуалізацію утворено у програмі ketchUp від Google. Остаточним ефектом є 5 додатків які входять у так званий "SIP". До них відносяться: Карта будинків Кул, План головного корпусу, Головний корпус - WiFi сигнал, Об'єкти Кул, Модель 3D Сампус Константynów. Оцінка проекту була зроблена за допомогою анкет, які показали, що створена система є бажаною серед студентів, і вони очікують її подальшого розвитку. Система призначена для всіх студентів, співробітників і відвідувачів Люблінського католицького університету Івана Павла II. Вона має переваги підтримки процесів прийняття рішень і управління приміщеннями університету і полегшує пересування студентів і гостей університету.

Ключові слова: ГІС, просторовий аналіз, Люблінський католицький університет, Люблін.

Pałka M., Kozak I., Kociuba P. Analysis of effectiveness of spatial information system of lublin catholic university

The Spatial Information System for the John Paul II Catholic University of Lublin was created. ESRI program, namely ArcGIS for Desktop and data published on the server ArcGIS Online were used. As an additional tool for creating building plans was used the AutoCAD program. 3D visualization is drawn up in SketchUp program. The final effect of the project is 5 applications: Map of the KUL buildings, PLAN of Main Building, Main Building - WiFi signal, Objects KUL, 3D model of Konstantynów campus. The evaluation of the project was made through surveys, which showed that this type of system is desirable among students and they expect the development of the project. The system is dedicated to all students, employees and visitors of the John Paul II Catholic University of Lublin. It has advantages of promotional support decision-making processes and management of the premises by the University and facilitates the movement of students and guests of the University.

Key words: GIS, spatial analysis, Lublin Catholic University, Lublin.

Wstęp. Początkowo systemy geoinformacyjne były wykorzystywane do archiwizacji danych przestrzennych, obecnie ich zastosowanie obejmuje także modelowanie i analizę funkcjonowania procesów przyrodniczych. GIS nadal rozwija się wraz z postępem technologicznym (Longley i in., 2006). Jest on wykorzystywany obecnie w różnych dziedzinach naukowych i gospodarczych (Urbański, 2008).

Coraz większą rolę odgrywa w obecnym czasie „GIS” w jednostkach samorządu terytorialnego, w którym to m.in. tworzone są portale mapowe za pomocą narzędzi „GIS”. Dodatkowo następuje cyfryzacja miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego

czy studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, które po wektoryzowaniu w programach „GIS”, są udostępniane mieszkańcom poprzez portale mapowe zwane Systemami Informacji Przestrzennej Gminy. Mieszkańcy o każdej porze dnia mogą bez problemu uzyskać informację o przeznaczeniu danego terenu. Dodatkowo urzędnicy mogą w prosty sposób sporządzić wyrys i wypis z miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

W artykule wykorzystano GIS do usprawnienia procesu studiowania. Autorzy ze względu na dynamicznie rozwijającą się przestrzeń edukacyjną lubelskiej Uczelni stworzyli projekt pod nazwą „System Informacji Przestrzennej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie”. Rozwój KUL spowodował zapotrzebowanie na szczegółową informację na temat rozlokowania poszczególnych obiektów. Ponadto podjęto się tego tematu, ze względu na znaczny wzrost znaczenia narzędzi geoinformacyjnych, czego skutkiem jest fakt, iż zwykła informacja jest niewystarczająca – potrzebny jest wymiar przestrzenny.

Założeniem projektu było usprawnienie poruszania się pomiędzy kampusami Uniwersytetu, jak również przemieszczanie się i lokalizowanie sal/pokoi wewnątrz poszczególnych budynków.

Przyjęto, że projekt będzie służył wielu użytkownikom, począwszy od studentów, poprzez pracowników i gości, po instytucje publiczne zajmujące się bezpieczeństwem.

Przed przystąpieniem do projektu przeanalizowano „Systemy Informacji Przestrzennej” jakie powstały na innych uczelniach, zarówno w kraju, jak i za granicą. Dzięki czemu zauważono, iż żaden z tzw. „SIP” nie posiada informacji szczegółowych na temat rozlokowania lokali (sal) wewnątrz budynków. Przy dość rozbudowanych/zawiłych budynkach (takich jak np. Gmach Główny KUL) taka informacja jest pożądana.

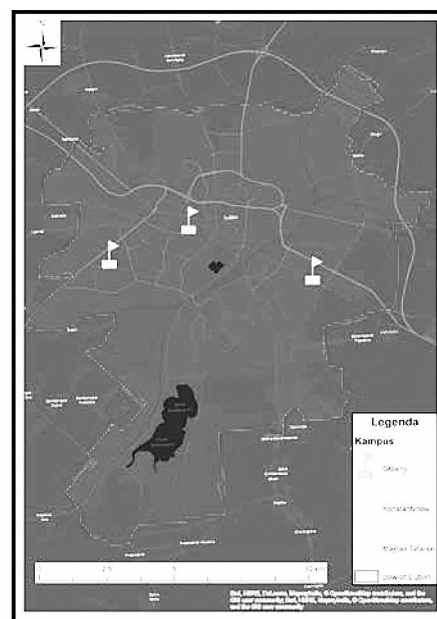
Dodatkowo większość uczelni (jak również KUL) ma osobno prezentowane zasoby informacji na temat np. obciążenia sal czy też pracowników danej katedry – w niektórych przypadkach trzeba wiele czasu poświęcić, aby taką informację uzyskać. Natomiast rzadziej „GIS” wykorzystują uczelnie, stąd właśnie powstał ten projekt. Stąd podjęto się stworzenia systemu, który posiada maksymalnie duży zasób informacji w jednym miejscu.

Celem było sporządzenie oraz wdrożenie Systemu Informacji Przestrzennej dla Katolickiego

Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie. Efekt finalny to aplikacje internetowe, dostępne pod adresem <http://sip-kul.maps.arcgis.com>.

Obiekty i metoda. Jako przedmiot pracy wybrano obiekty Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie. W pracy głównie skupiono się nad budynkami dydaktycznymi Uniwersytetu, ale również wzięto pod uwagę obiekty takie jak: akademiki, stołówki czy Kościół Akademicki – czyli tzw. otoczenie Uczelni.

Główne obiekty Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, które są elementami analizy niniejszego projektu, położone są na terenie miasta Lublin (Ryc. 1). Są one rozlokowane w trzech skupiskach. Kampus Główny, w skład którego wchodzi budynki takie jak: Gmach Główny, Collegium Norwidianum, Collegium Jana Pawła II, Centrum Transferu Wiedzy, Collegium Iuridicum, Biblioteka Uniwersytecka, Kościół Akademicki, Mensa Academica. Kampus Konstantynów, w skład którego wchodzi budynki takie jak: Instytut Biotechnologii, Wydział Matematyki, Informatyki i Architektury Krajobrazu, Interdyscyplinarne Centrum Badań Naukowych, Instytut Biotechnologii – Pawilon Chemii, Hala sportowa, Akademik Męski, Akademik Żeński, Dworek Staropolski, Hotel Asystenta, Konwikt Księży Profesorów i Studentów. Kampus Majdan Tatarski, w skład którego wchodzi budynki takie jak: Wydział Nauk Społecznych, Wydział Filozofii.

Ryc. 1. Rozlokowanie obiektów KUL na tle miasta Lublin (rycina M. Pałka, 2016)

W pracy wykorzystano takie programy jak: „AutoCAD 2016”, „ArcGIS for Desktop 10.3.1”, „Google SketchUp 2015” oraz „WiFi Analyzer”. Materiały opublikowano na serwerze „ArcGIS Online”.

Pierwszym etapem było sporządzenie planów budynków Gmachu Głównego z wykorzystaniem programu „AutoCAD”. Dalej wczytano warstwy do „ArcMap”, gdzie dodane zostały atrybuty (rodzaj, numer, numer z planu, nazwa, numer telefonu, struktura, obciążenie sal, www, inne) do każdego elementu budynku. Następnie opracowano symbolizację i dodano etykiety.

Za pomocą „WiFi Analyzer” sprawdzono sieć i moc sygnału Wi-Fi dostępnego w budynku (gdzie każdy pomiar był wykonywany średnio przez 2-3 minuty, po czym średni odczyn był spisywany i nanoszony bezpośrednio do „ArcMap”). Na tym etapie naniesiono również lokalizację automatów z kawą i przekąskami. Dalej nastąpiła analiza otrzymanych wyników i stworzenie mapy dostępności sieci. Ten etap został zrealizowany za pomocą rozszerzenia „Geostatistical Analyst” dostępnego w „ArcMap”, w którym to zbadano przestrzenny rozkład danych pomiarowych sieci Wi-Fi. Po przeanalizowaniu wszystkich metod, najlepiej interpretowane wyniki były poprzez wykorzystanie metody deterministycznej, a wśród niej metody odwrotnych odległości („Inverse Distance Weighting”). Dodatkowo, w opcjach ustawiono wyszukiwanie sąsiadów poprzez największą możliwą liczbę sektorów czyli 8. Po uzyskaniu zobrazowania wyeksportowano dane do pliku wektorowego, a następnie przycięto wyniki do warstwy „komunikacja”.

Drugim etapem była wektoryzacja obrysów wszystkich obiektów Uniwersytetu i nadanie im odpowiednich atrybutów (nazwa, własność, kondygnacje, rok budowy).

Kolejnym etapem było sporządzenie bazy z przystankami i liniami komunikacji mpk, kursującymi między poszczególnymi kampusami Uczelni. Do opracowania tego elementu wykorzystano zasoby Miejskiego Przedsiębiorstwa Komunikacyjnego Lublin. Zaczęto od wyznaczenia przystanków znajdujących się najbliższej analizowanych kampusów. Dalej, poprzez wykorzystanie planu schematu linii komunikacji miejskiej sporządzono warstwę z przebiegiem linii komunikacyjnych pomiędzy docelowymi przystankami.

Następnym etapem było sporządzenie dokumentacji fotograficznej wszystkich budynków Uczelni.

Przedostatnim elementem w projektowanym systemie było stworzenie wizualizacji 3D Kampusu Konstantynów. Wizualizację sporządzono w programie „Google SketchUp”. Przed przystąpieniem do pracy sporządzono dokładną dokumentację fotograficzną oraz dokonano średnich pomiarów elementów konstrukcyjnych budynków. Następnie przystąpiono do pracy w programie, w którym to pierwszym elementem było nadanie geolokalizacji kampusowi, dzięki czemu każdy budynek ma nadane właściwe współrzędne położenia. Po tej czynności zaczęto budować poszczególne budynki, zaczynając od brył, a następnie przechodząc do szczegółów (okien, drzwi, itp.). Na zakończenie dodano tekstowanie ścian zewnętrznych oraz odzwierciedlenie szyb. Na koniec przygotowano 21 scen, które posłużyły do stworzenia animacji przedstawiającej projekt.

Ostatnim etapem było wyeksportowanie projektów sporządzonych w „ArcGIS for Desktop” na „ArcGIS Online” oraz wizualizacji powstałej w „Google SketchUp” na „YouTube” oraz opublikowanie zasobów.

Kończącym projekt elementem było sporządzenie ankiety oceniającej system. Ankieta składa się z 10 pytań i link do niej został umiejscowiony na stronie tytułowej systemu. Respondenci udzielali odpowiedzi na następujące pytania (w nawiasie proponowane odpowiedzi): Płeć (kobieta, mężczyzna); Wiek (<18, 18-25, 25-35, >35); Do jakiej grupy należysz? (Studenci I roku, Studenci – pozostali, Pracownicy Uczelni, Goście); Jak oceniasz SIP? (1, 2, 3, 4, 5 – gdzie 1 to bardzo źle, zaś 5 to bardzo dobrze); Czy taki system jest potrzebny? (1, 2, 3, 4, 5 – gdzie 1 to zdecydowanie nie, zaś 5 to zdecydowanie tak); Którą aplikację oceniasz najlepiej? (1. Mapa budynków KUL, 2. PLAN Gmachu Głównego KUL, 3. Gmach Główny – sygnał Wi-Fi, 4. Obiekty KUL, 5. Model 3D Kampus Konstantynów); Którą aplikację oceniasz najgorzej? (1. Mapa budynków KUL, 2. PLAN Gmachu Głównego KUL, 3. Gmach Główny – sygnał Wi-Fi, 4. Obiekty KUL, 5. Model 3D Kampus Konstantynów); Czy będziesz korzystał/a z systemu? (tak, nie, nie wiem); Jak oceniasz aplikację mobilną SIP? (1, 2, 3, 4, 5 – gdzie 1 to bardzo źle, zaś 5 to bardzo dobrze); Co proponujesz zmienić/dodać/ulepszyć? (wolna opinia).

Wyniki. System Informacji Przestrzennej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie składa się z pięciu aplikacji, które dostępne są na przygotowanej i zaprojektowanej specjalnie stronie (Ryc. 2) wykorzystującej platformę ArcGIS Online (dostęp pod linkiem – <http://sip-kul.maps.arcgis.com>).

Ryc. 2. Strona startowa Systemu Informacji Przestrzennej KUL (rycina M. Pałka, 2016)

Pierwszą aplikacją jest „Mapa budynków KUL” (Ryc. 3) przedstawiająca lokalizację obiektów zarządzanych przez Uczelnię z przypisanymi krótkimi atrybutami. Dodatkowo zawiera bardzo przydatne studentom połączenia komunikacyjne między wydziałami oraz lokalizację najbliższych przystanków (z aktualnym rozkładem jazdy). Po wpisaniu wydziałów pomiędzy, którymi użytkownik chce się przemieścić, aplikacja pokaże dostępne linie komunikacji, a po wskazaniu wybranej, ukaze się dokładna trasa przejazdu.

Ryc. 3. Widok okna aplikacji „1. Mapa budynków KUL” (rycina M. Pałka, 2016)

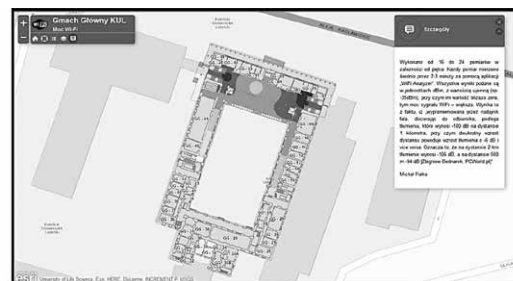
Drugą, a zarazem najbardziej rozwiniętą aplikacją jest „Plan Gmachu Głównego” (Ryc. 4), która prezentuje szczegółowy plan budynku ze wszystkimi pomieszczeniami znajdującymi się wewnątrz budynku. Do każdego pomieszczenia przypisane są atrybuty charakteryzujące lokal i udzielające szczegółowych informacji o nim, bądź o jednostkach sta-

cjonujących w danym miejscu. Po wskazaniu konkretnego lokalu mamy informacje takie jak: rodzaj, numer sali, telefon, nazwa oraz linki do strony www, obciążenia sal, struktury wydziału z rozwiniętą listą pracowników przynależących np. do katedry, a także inne dodatkowe informacje. Tutaj istnieje również możliwość wyszukiwania pomieszczeń poprzez wpisanie numeru, bądź nazwy. Aplikacja została stworzona tak, że ogólnodostępnie informacje o przeznaczeniach konkretnych lokali są częściowo zakodowane poprzez nadanie rodzaju „inne”. Rozwiązanie zostało wprowadzone ze względu na bezpieczeństwo. Tak więc, „zwykli” użytkownicy portalu nie uzyskują informacji o lokalu, w którym znajduje się np. „węzeł ciepłowniczy”. Taka informacja pojawia się po podaniu loginu i hasła do systemu (dostęp do niego mają administratorzy strony).

Ryc. 4. Widok okna aplikacji „2. PLAN Gmachu Głównego KUL” (rycina M. Pałka, 2016)

Trzecią aplikacją jest „Gmach Główny – sygnał Wi-Fi” (Ryc. 5), która przedstawia w sposób graficzny, poprzez symbolizację odcieniem barwy, moc i dostępność sygnału Wi-Fi („eduroam”) na poszczególnych piętrach Gmachu Głównego.

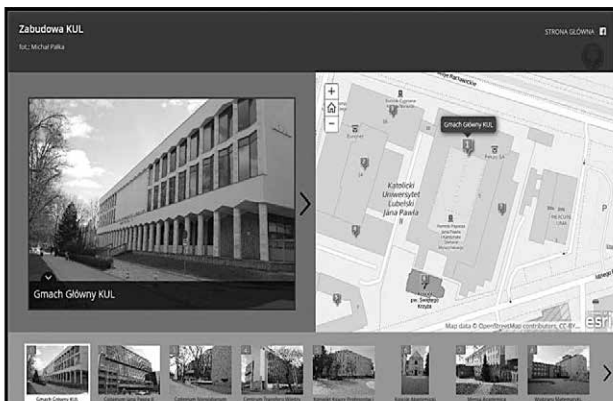
Ryc. 5. Widok okna aplikacji „3. Gmach Główny – sygnał WiFi” (rycina M. Pałka, 2016)

Wszystkie wyżej wymienione aplikacje posiadają możliwość lokalizacji użytkownika po sygnale GPS, bądź wg wskazań sieci komórkowych, dzięki

czemu osoba korzystająca z systemu (po wyrażeniu zgody w pojawiającym się okienku) może zlokalizować swoje położenie.

Czwartą aplikacją jest „Obiekty KUL” (Ryc. 6), zawierająca prezentację fotograficzną wszystkich zarządzanych przez Uczelnię obiektów ze wskazaniem dokładnej lokalizacji. Działa ona na zasadzie tzw. aplikacji „Story Map” – jednocześnie ukazująca fotografię wraz z lokalizacją prezentowanego obiektu. Jest ona również powiązana z pierwszą omawianą aplikacją, czyli mapą budynków KUL, w taki sposób, iż po wskazaniu interesującego obiektu w informacji o nim znajduje się odnośnik do tej aplikacji, po czym otwiera się fotografia wybranego budynku.

Ryc. 6. Widok okna aplikacji „4. Obiekty KUL” (rycina M. Pałka, 2016)

Piątą aplikacją ukazującą poglądową możliwość systemu jest „Model 3D Kampus Konstantynów” (Ryc. 7). Przedstawia ona stworzoną wizualizację 3D części obiektów edukacyjnych znajdujących się w kampusie Konstantynów.

Ryc. 7. Widok okna aplikacji „5. Model 3D Kampus Konstantynów” (rycina M. Pałka, 2016)

System jest w pełni responsywny, co za tym idzie można korzystać z niego za pomocą zarówno kom-

puterów stacjonarnych, jak i wszelkiego rodzaju urządzeń mobilnych (takich jak tablet, smartfon, itd.). Również został wygenerowany „QR Code” ułatwiający połączenie poprzez urządzenia mobilne z „SIP”.

Analiza ankiet oceniających jakość systemu i jego stopień zapotrzebowania – głównie wśród studentów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, pokazała, że odpowiedzi na pytania udzieliło 55 respondentów. Zauważono, iż głównymi respondentami były osoby należące do grupy studentów pozostałych, czyli tych osób, które studiuje na roku II-V. Ważną informacją dla projektu były również opinie studentów I roku (14%), z racji faktu, iż aplikacja była tworzona głównie z myślą o nowych studentach, którzy nie znają Uczelni.

Pytanie „czy taki system jest potrzebny” utwierdza w przekonaniu, z którym przystępowano do projektu, a mianowicie, że tego typu aplikacja jest bardzo przydatna (80% oceniło zapotrzebowanie systemu na 4-5 w skali 5-stopniowej). Dodatkowo około 31% respondentów zadeklarowała, że będzie korzystała z systemu (54,5% ankietowanych odpowiedziało, że nie wie), co jest pozytywnym rezultatem, tym bardziej, iż tylko 14,5% zaznaczyła odpowiedź „nie”. Jeśli chodzi o działanie aplikacji mobilnej, wyniki pokazują, iż aplikacja nie do końca działa tak jak by tego oczekiwali ankietowani. Większość osób oceniło ją na 3-4 w skali 5-stopniowej (40% – odpowiedź „3”, 34,5% – odpowiedź „4”), lecz były też osoby które oceniły ją możliwie maksymalnie. Wyniki te mogą być spowodowane warunkami technicznymi urządzeń, na których była testowana aplikacja – na jednym urządzeniu aplikacja działa szybciej, na drugim wolniej (warto dodać, iż serwer, na którym udostępniona jest aplikacja jest serwerem darmowym, a co za tym idzie ma minimalnie gorsze warunki transferowe danych).

Wśród pytań odnoszących się do jakości stworzonego projektu przeważały odpowiedzi doceniające włożoną pracę nad stworzonym systemem (69% osób oceniło SIP na 4-5 w skali 5-stopniowej). Ten fakt potwierdza, że studenci są zainteresowani dalszym rozwojem systemu. Również w tej kwestii odniosło się kilka osób w ostatnim pytaniu, czyli wolnej opinii, gdzie proponowano, np. dodać „sieć Wi-Fi w pozostałych budynkach oraz układ sal w pozostałych budynkach”, a także ulepszyć aplikację z siecią Wi-Fi (zapewne chodzi o prze-

prowadzenie analizy wewnątrz sal – obecnie ograniczono się do korytarzy).

Zapytano również którą aplikację respondenci uważają za najlepszą, a którą za najgorszą, a wyniki wskazują, iż każda spośród udostępnionych aplikacji jest odbierana przez konkretną osobę inaczej. Dla jednych przykładowo aplikacja z mapą budynków jest tą najlepszą, natomiast dla drugiej osoby jest aplikacją najgorszą (i odwrotnie). Pokazują to, iż każdy oczekuje od systemu innych konkretnych rozwiązań. Jedni są zainteresowani, aby system pokazywał przede wszystkim komunikację między Uczelnią i jej budynki (więc ta aplikacja najbardziej mu się podoba), natomiast inni chwalą szczegółowe plany budynków (widzą zapotrzebowanie na tego typu informacje).

Biorąc jednak zbiorcze wyniki do analizy, wychodzi na to, iż najlepszymi aplikacjami są: „Model 3D Kampus Konstantynów” (32,7% ankietowanych oceniło ją jako najlepsza) oraz „PLAN Gmachu Głównego KUL” (21,8%). Natomiast na drugim biegunie znajdują się dwie inne aplikacje, a mianowicie „Gmach Główny – sygnał Wi-Fi” oraz „Mapa budynków KUL”, które za najgorsze oceniło odpowiednio 30,9% oraz 29,1% ankietowanych osób.

Reasumując wyniki przeprowadzonej ankiety, zauważono, iż zdecydowanie tego typu system jest pożądany wśród studentów i oczekują oni rozwoju projektu. Większość osób jest zadowolona ze stanu obecnego „SIPu”, ale jednocześnie oczekują rozszerzenia możliwości i przeprowadzenia szczegółowej analizy dla całej Uczelni.

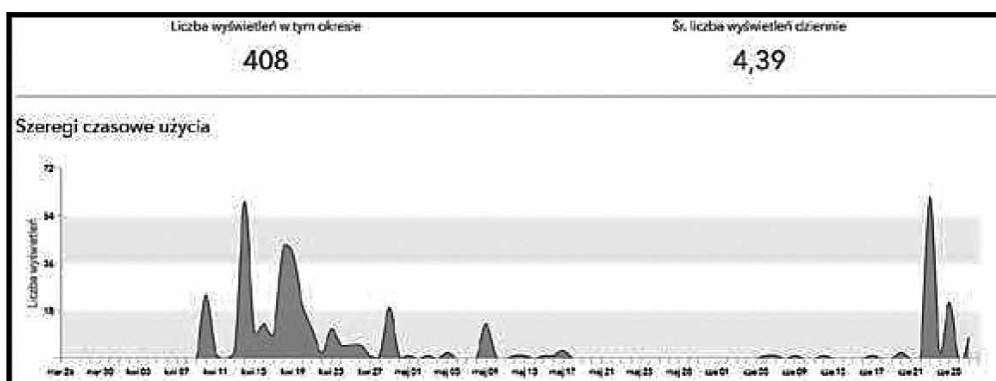
Po 3 miesiącach od wdrożenia projektu przeanalizowano statystykę odsłon projektu. Wyniki wskazują, iż projekt cieszy się sporym zainteresowaniem

wśród studentów. Najbardziej popularną aplikacją jest „2. PLAN Gmachu Głównego”, którą średnio jest wyświetlana 4,39 razy dziennie (Ryc. 8). Pozostałe aplikacje dziennie wyświetlane są w następującej ilości: „1. Mapa budynków KUL” – 2,54; „3. Gmach Główny – sygnał WiFi” – 1,76; „4. Obiekty KUL” – 2,18; „5. Model 3D Kampus Konstantynów” – 1,11.

Widoczne są 3 fazy odwiedzania stron, a mianowicie: faza 1 wzmożona ilość – w momencie opublikowania aplikacji (ale nie jest to jednorazowy moment, lecz rozciąga się on w czasie około miesiąca, świadczy to o tym, iż osoby odwiedzające przekazywały to znajomym); faza 2 – zanik aktywności (spowodowany miesiącem zaliczeń); faza 3 – wzrost liczby wyświetleń (moment sesji i wykorzystanie aplikacji do lokalizacji sal).

Po umieszczeniu aplikacji na stronie głównej Uczelni, zapewne liczba osób odwiedzających i korzystających z systemu gwałtownie wzrośnie. Również największa liczba wyświetleń powinna nastąpić wraz z początkiem nowego roku akademickiego, ponieważ duża liczba osób będzie wtedy po raz pierwszy poruszać się po Uniwersytecie, a system im w tym z pewnością pomoże.

Dyskusja. Początkowo systemy geoinformacyjne były wykorzystywane do archiwizacji danych przestrzennych, obecnie ich zastosowanie obejmuje także modelowanie i analizę funkcjonowania procesów przyrodniczych. GIS nadal rozwija się wraz z postępem technologicznym (Longley i inni, 2006). Jest on wykorzystywany obecnie w każdej dziedzinie, m.in. w ekonomii, ochronie środowiska, planowaniu przestrzennym, transporcie, rolnictwie, wojsku, handlu, nauce, turystyce, itd.

Ryc. 8. Statystyka odsłon aplikacji „2. PLAN Gmachu Głównego” (rycina M. Pałka, 2016)

Coraz większą rolę odgrywa w obecnym czasie GIS w jednostkach samorządu terytorialnego, w którym to m.in. tworzone są portale mapowe za pomocą narzędzi GIS. Dodatkowo następuje cyfryzacja miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego czy studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, które po wektoryzowaniu w programach GISowych, są udostępniane mieszkańcom poprzez portale mapowe zwane „Systemami Informacji Przestrzennej Gminy”. Mieszkańcy o każdej porze dnia mogą bez problemu uzyskać informację o przeznaczeniu danego terenu. Dodatkowo urzędnicy mogą w prosty sposób sporządzić wyrys i wypis z miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Natomiast rządziej GIS wykorzystują uczelnie, stąd właśnie powstał ten projekt. Stworzony w tym projekcie system, jest połączeniem wszystkich aplikacji działających na innych uczelniach, a także są dodane do niego elementy pracy twórczej. Niektóre elementy są bardziej rozwinięte (np. plany budynków), natomiast inne są w stanie okrojonym (np. otoczenie).

Projekt „SIP – KUL” wyróżnia się na tle innych tego typu aplikacji, faktem, iż posiada bardzo zaawansowaną, szczegółową analizę i prezentację planów budynków, z informacjami o każdym pomieszczeniu. Dodatkowym elementem wyróżniającym jest analiza dostępności Wi-Fi wewnątrz budynku Gmachu Głównego, która wspomogę zarządzanie siecią przez Uczelnię, jak również niesie za sobą informację dla studentów, gdzie mogą korzystać z bezpłatnego Internetu.

Elementami podstawowymi systemu są informacje przestrzenne i opisowe (z fotografiami) o poszczególnych budynkach Uniwersytetu, nie tylko tych edukacyjnych, lecz również pozostałych (takich jak akademiki, stołówki). Projekt zawiera informację o trasach komunikacji miejskiej łączących poszczególne kampusy oraz lokalizację najbliższych przystanków. Warstwa z przystankami zawiera informację o dostępnych połączeniach oraz wskazuje trasę poszczególnych linii, a także

zawiera odnośniki do aktualnego godzinowego rozkładu jazdy.

Aplikacja posiada podobne funkcjonalności jak ta z Politechniki Wrocławskiej, ponieważ została stworzona na tej samej zasadzie (tym samym serwerze – ArcGIS Online). Dostępne funkcjonalności to: nawigacja, zarządzanie warstwami, wizualizacja, wyszukiwarka, przeglądanie metadanych, proste analizy i możliwość wydruku.

Wnioski. Reasumując, stworzenie i wdrożenie projektu pod nazwą „System Informacji Przestrzennej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie” spełniło požądane, postawione na wstępie założenia. Najważniejszą kwestią jest fakt, iż projekt znalazł uznanie wśród osób testujących system. Wszyscy zauważają włożoną pracę i potencjał jaki wykazują tzw. „SIP”. Składają się na to różnego rodzaju aspekty, począwszy od tego, iż aplikacje wchodzące w skład systemu zostały dokładnie przemyślane na etapie tworzenia koncepcji projektu, po starannie opracowane, odzwierciedlające stan rzeczywisty elementy.

Stworzony projekt jest w pełni rozwojowy i planuje się rozszerzenie go o nowe aplikacje, m.in. o aplikację dotyczącą bezpieczeństwa z lokalizacją gaśnic, hydrantów i miejsc zbiórki.

System jest dedykowany wszystkim studentom, pracownikom i gościom Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie. Posiada walory promocyjne, wspomagające procesy decyzyjne i zarządzanie lokalami przez Uczelnię oraz ułatwia poruszanie się studentów i gości po lubelskiej katolickiej „Alma Mater”.

Podziękowanie. Składamy serdeczne podziękowania Panu Mgr Mateuszowi Zawadzkiemu za pomoc w tworzeniu aplikacji.

LITERATURA:

1. Longley P. A., Goodchild M. F., Maguire D. J., Rhind D. W., red. Magnuszewski A. 2006. GIS – Teoria i praktyka. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa.
2. Urbański J. GIS w badaniach przyrodniczych / J. Urbański. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2010.

УДК 911.3

Козак Т.І.,
аспірант кафедри географії України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ВІДОБРАЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті проаналізовано літературне відображення поглядів іноземних та вітчизняних науковців на основні проблеми політичної географії, зокрема впливовість політичних партій на територіальну організацію суспільства в просторово-часовому аспекті. Зосереджено увагу на партійних дослідженнях українських географів, що проводяться в наукових суспільно-географічних центрах. Установлено, що українська суспільно-географічна проблематика функціонування політичних партій посідає вагомe місце в світовій науці з погляду перспективи сучасних геополітичних викликів.

Ключові слова: вплив, політична партія, геополітичні виклики, суспільно-географічний центр, літературні джерела.

В статье проанализировано литературное отражение взглядов иностранных и отечественных ученых на основные проблемы политической географии, в частности влияние политических партий на территориальную организацию общества в пространственно-временном аспекте. Сосредоточено внимание на партийных исследованиях украинских географов, проводящихся в научных общественно-географических центрах. Установлено, что украинская общественно-географическая проблематика функционирования политических партий занимает важное место в мировой науке с точки зрения перспективы современных геополитических вызовов.

Ключевые слова: влияние, политическая партия, геополитические вызовы, общественно-географический центр, литературные источники.

Kozak T.I. Reflection of social-geographical problems of political parties function in scientific literature

In the article I analyzed the literary reflection of foreign and domestic views as for the main problems of political geography, in particular, the impact of political parties on the territorial social organization in spatial and time aspect. I paid attention to party research of the Ukrainian geographers that are being conducted in scientific social-geographical centers. I found out that the Ukrainian social-geographical problem of political parties functioning has a world lead in the scientific literature in prospects of geopolitical challenges.

Key words: influence, political party, geopolitical challenges, social and geographical center, literature.

Постановка проблеми. Географія політичних партій є одним із провідних напрямків політико-географічних досліджень. Будь-яка наукова проблема потребує комплексного аналізу в літературі. Кожному автору необхідно надати проблемі попередню оцінку. Вона полягає в аналізі літературних джерел, що необхідно для з'ясування реальної значущості проблеми, виокремлення конкретного її аспекту, усвідомлення внеску інших дослідників в її розробку.

Отже, опрацювання літературних джерел із зазначеної проблематики значно розширить теоретико-методологічне поле, понятійно-тер-

мінологічний апарат, удосконалить інструментарій науки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останніми роками в українській та зарубіжній науковій літературі з'явилося чимало публікацій щодо політичних партій. Однак більшість із них – це лише відображення теоретичних і практичних аспектів організації та здійснення виборчої кампанії політичними партіями [5]. Зовсім мало публікацій, присвячених функціонуванню політичних сил у контексті впливовості на територіальну організацію суспільства. У суспільно-географічній

літературі окремі аспекти цієї проблематики висвітлено в працях М. Дністрянського [1; 2], О. Склярської [3], С. Трохимчука [4], О. Федунь [4], В. Шишацького [6], Б. Яценка [7].

Постановка завдання. Мета статті – окреслити основні риси суспільно-географічної проблематики функціонування політичних партій, визначені в наукових джерелах. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження: охарактеризувати прояви політичної думки; висвітлити головні політико-географічні ідеї найважливіших праць українських та іноземних авторів; акцентувати увагу на партійних дослідженнях українських географів, що проводяться в наукових суспільно-географічних центрах й організаціях; окреслити стан та проблеми сучасних партійних досліджень в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основи політичної географії були розроблені в кінці XIX ст. німецьким ученим Ф. Ратцелем. У фундаментальних працях «Закони просторового росту держав» (1896 р.), «Політична географія» (1897 р.), «Море як джерело могутності народів» (1900 р.) він описує державу як живий організм. Причому внаслідок своєї біологічної життєдіяльності такий політичний організм здійснює просторову експансію. Дослідник насамперед акцентує увагу на соціальних взаєминах природного відбору, боротьбі за існування. Географічного детермінізму притримувався також шведський учений Р. Челлен. У книзі «Держава як форма існування» (1916 р.) державно-політичний устрій пояснювався особливостями природних умов. Електоральна географія через призму екологічного підходу вперше ґрунтовно охарактеризована французьким науковцем А. Зіґфрідом. Він розглядав вплив різноманітних типів ґрунтів та фермерських господарств на моделі голосування. «Екологічні помилки» призвели до того, що в нього виявилось дуже мало англомовних послідовників (за винятком Г. Пеллінґа та В. Кія). Домінуючий вплив природного середовища нівелюють представники французької наукової школи «географії людини» (П. Відаль де ля Бляш, Ж. Ансел). Вони стверджують, що соціально-політичні проблеми рівною мірою визначаються географічним середовищем та способом життя людей. Однак поява більш

складних статистичних методів відродила інтерес до географії виборів та екологічної взаємодії. Тому при ретельно розробленому підході вона може дати цінну інформацію в часовій ретроспективі за регіонами, де немає фактичних і експериментальних даних. Подальший науковий розвиток політичної географії пов'язаний із представниками британо-американської школи політичної географії. Р. Гартшорн пояснював поведінку виборців. За його твердженням, вона тісно пов'язана з природними й соціально-економічними явищами, характерними для тієї чи іншої території. Р. Джонстон, автор книги «Географія й географи» (1987 р.) велику увагу приділяв географії виборчих систем. П. Тейлор широко використовує поняття «геополітичного коду», що динамічно змінюється впродовж історії держави. Код включає сферу впливу, національні інтереси, відносини з сусідніми країнами, тобто весь географічний спектр відносин і способів взаємодії із зовнішнім світом. Дж. Егню в працях «Місце та політика» (1987 р.), «Геополітика: Перегляд світової політики» (2003 р.) детально описує проблематику території, місця, політичної сили. С. Сігал у дослідженнях геополітичних аспектів української історії розглядає питання ідентичності, приналежності. При створенні карт наголошує на етноцентричному принципі, що окреслює самобутнє геокодування нашого світосприйняття. Дослідник звертає увагу на специфіку українського джеррімендерінгу. Його суть полягає в систематичному здобуванні голосів при формуванні виборчих округів. На основі аналізу 900 карт учений обґрунтовує ідеологію простору в минулих і сучасних картографічних репрезентаціях України [9]. С. Сігал передає сприйняття нашої держави через погляди іноземців, а саме: через образи культурних, етнічних та мовних поділів, електоральних мап, газопроводів. Дослідник указує, що мовна та релігійна ознака не є визначальною в політичних симпатіях населення, проте нею досить часто аргументують сучасні політичні реалії.

Значний внесок у політичну географію України зробив академік С. Рудницький. Зокрема в працях «Україна з політико-географічного становища» (1916 р.), «Чому ми хочемо самостійної України?» (1916 р.), «Українська справа

зі становища політичної географії» (1923 р.) учений підкреслює наявність політико-географічних передумов української державності, пріоритетність національного принципу в процесах державотворення. Він окреслює географічне положення, вихід до країн Близького Сходу, межування з Польщею та Росією, а також зазначає, що всі українські етнічні землі повинні об'єднатися в єдину незалежну українську державу.

В Україні географія політичних партій як основний напрям політико-географічних досліджень починає розвиватися з кінця 1980-х – початку 1990-х рр. ХХ ст. Відтоді електоральні відмінності стали предметом дослідження не тільки географії, а й політології, соціології, психології, історії, тобто отримали тісний міжпредметний зв'язок з іншими науками. У них досить добре висвітлено теоретичні й прикладні проблеми політичної географії. Певні аспекти партійної впливовості були відображені в працях політологів (Ф. Фукуями, Ю. Шведи, М. Головатого, Н. Хоми, С. Білоусова, І. Кіянки), соціологів (Т. Зарицького, А. Литвина, Б. Ідрісова), політичних психологів (А. Брушлинського, М. Берштейна, Л. Рубінштейна), істориків (С. Сіґала) та дещо менше – географів. Українські географи зосереджують увагу на геополітичних векторах держави, окремих проявах прикордонних та міжнародних конфліктів, відображають політико-географічні проблеми етнополітики, глобалізації, кордонів, адміністративно-територіального устрою. У регіональному розрізі найчастіше об'єктом дослідження є інтеграційні угруповання або історико-географічні регіони. Методикою електоральної активності займалися такі вчені, як М. Дністрянський, О. Шаблій, А. Кузишин, В. Миронюк, Є. Хан, В. Шишацький; політико-географічними процесами – С. Греков, П. Масляк, І. Ровенчак, О. Склярська, Р. Сливка, Б. Яценко; формами та рисами політичної поведінки регіону – А. Голод; методами дослідження політичних конфліктів та протестів – О. Гладкий; політичною активністю в західному регіоні України – М. Мирош. Водночас можна констатувати той факт, що науковці приділяли недостатню увагу характеристиці впливу політичних партій у просторово-часових аспектах.

У післявоєнній Україні виникають сучасні наукові суспільно-географічні центри, де дослідники займаються активним моніторингом політичних сил. Політичну географію й геополітику вивчають у Львівській науковій школі комплексної територіальної організації суспільства. Організаційним ядром цього наукового напрямку стали кафедри економічної й соціальної географії та географії України Львівського національного університету імені Івана Франка. Науковці першої кафедри (Шаблій О., Ровенчак І., Вісьтак О., Книш М., Карпа Т., Мирош М.) вивчають розвиток політичної географії та геополітики України; описують теоретичні підходи до розуміння регіональної держави та головні передумови її розвитку й функціонування; обґрунтовують особливості електоральної географії Львівської області, політичну поведінку населення західного регіону. Представники другої кафедри (Дністрянський М., Склярська О.) досліджують політичні партії в руслі географічного українознавства. Професор М. Дністрянський обґрунтовує оптимальність системи національних держав та етнонаціональних федерацій, передумови безконфліктного розвитку територіально-політичних систем.

У київському суспільно-географічному центрі політична географія є сферою наукових інтересів Яценка Б. (проблеми політичної географії та геополітики регіонів світу), Стафійчука В. (політико-географічні аспекти взаємодії господарств, глобальний політичний простір), Брайчевського Ю. (географічні чинники політичної свідомості), Бейдика О. (геополітика), Винниченка І. (етнополітика), Малиновської О. (політико-географічні аспекти формування та функціонування західного державного кордону України), Масляка П. (геополітика та геостратегія), Олійника Я. (регіональна політика). У складі Українського географічного товариства активно функціонує комісія з регіональної політики (під керівництвом Я. Олійника). Її дослідження спрямовані на вдосконалення територіальної системи державного управління, формування державної регіональної політики і т. д. У харківському центрі політичною географією й геополітикою цікавляться Кандиба Ю., Кобилін П., Гусева Н. (регіональна політика). Концепція

зони впливу суспільно-географічних об'єктів досить детально охарактеризована в наукових працях К. Немець, Л. Немець. Вони першими з вітчизняних науковців запровадили й розвинули основні поняття цієї концепції: «зона впливу», «радіус зони впливу». Зона впливу характеризується радіусом впливу, тобто відстанню від суспільно-географічного об'єкта, на якій його вплив на оточення та інші об'єкти за всіма параметрами зникає. Взаємодія об'єктів можлива, коли їх зони впливу перетинаються, тобто частина простору для них стає спільною.

У чернівецькому центрі таку тематику розробляють Косташук І., Греков С. (електоральна та політична географія). Косташук І. описує динаміку виборчої думки на матеріалах виборів Президента України в 2004 та 2010 рр. Греков С. у співавторстві з М. Геренчук звертає увагу на динаміку зміни політичних інтересів населення, електорально-географічне районування, географічні особливості політичної культури, електоральну географію як вектор руху в геополітичному просторі. В одеському центрі такі дослідження проводяться Смольським В. (політична географія зарубіжних країн), Хомутовим В. (політична географія та геополітика), Платоною Л. (геодемографічна політика). Також політичну сферу розглядають науковці в тернопільському суспільно-географічному центрі: Заставецька О. (регіональна економічна політика), Кузишин А. (геопросторові риси політичної сфери України), Задворний С. (електоральна географія); у луцькому: Голуб Г. (політична географія, регіональна політика), Погребський Т. (етнополітика); у вінницькому: Страшевська Л. (політична географія); у ніжинському: Барановський М. (регіональна політика). У сімферопольському центрі до періоду окупації – М. Багров (регіональна геополітика, електоральна географія).

Серед зарубіжних публікацій із політичної географії необхідно виділити дослідження змін географічної інтерпретації електоральної сфери українського суспільства, проведене польським соціологом Т. Зарицьким [11]. На підставі опрацювання результатів парламентських і президентських виборів було визначено структуру регіональних політичних розколів. Т. Зарицький також розглянув

значимість різноманітних впливів, зокрема історичного минулого, етнічних змін, демографічних чинників, переміщення населення, економічної різноманітності, урбанізації, освіти й релігії. Коло наукових інтересів А. Гендзвілла охоплює дослідження локальної політики, виборчих систем, електоральної географії, політичних партій і партійних систем [8]. Тематика наукових досліджень М. Собчинського – політична географія світу (питання кордонів і прикордоння, національні, етнічні та релігійні зони конфліктів), електоральна географія [10]. Американський політолог Р. Каплан, автор «Балканських примар» (1995 р.), також визначає українське геополітичне становище. У цьому літературному джерелі можна прослідкувати рівну лінію, яка простягається через Європу. І це лінія, яку С. Гантінгтон накреслив просто через середину України, вона ділить територію й народ між західною (візантійською) та мусульманською цивілізаціями. У цьому контексті Україна опинилася на стику, а її положення цілковито межове. Такий стан речей, на думку французького політолога А. Безансона, зумовлює протистояння в межах візантійської дуги, насамперед між католицьким Заходом і православним Сходом, а також лінгвістичні диференціації між україномовними та російськомовними громадянами. Далекоглядним виявилось його припущення про можливість деструктивних процесів у межах Балтійсько-Понтійського політичного простору, що входить в сферу неоімперських інтересів Росії. Окрім югославського конфлікту, «замороженого» придністровського, з березня–квітня 2014 р. на території України здійснюється військово-політична агресія («гібридна війна») з боку Російської Федерації. Безсумнівно, причину такого дисбалансу необхідно шукати в необдуманій геостратегії України як межової держави в глобально-цивілізаційному вимірі. У зовнішньополітичних відносинах часткову напругу вноситиме проросійський вектор двох сусідніх держав (Молдова, Болгарія), де за результатами президентських виборів 2016 р. до влади прийшли просхідні кандидати. Та не варто забувати, що (попри зусилля президента) визначальна позиція залишатиметься за партійним середовищем.

Висновки з проведеного дослідження.

Сьогодні в Україні інтенсивно розвивається декілька центрів суспільно-географічної думки. У двох із них (київському та львівському) досить активно досліджують політичні партії. У решті таких центрів (харківському, чернівецькому, одеському, тернопільському, луцькому, вінницькому, ніжинському та ін.) вивчення цієї тематики перебуває в процесі становлення. Внаслідок війни на сході України значно зменшилася діяльність таких центрів на Донбасі. Через військову окупацію Автономної Республіки Крим ліквідована діяльність сімферопольського центру. Отже, вивчення зазначеної проблематики недостатньо присутнє в південних та східних регіонах України. Вважаємо, що таку територіальну картину наукових досліджень також частково визначили специфічні риси політичного менталітету населення.

Загалом наукова література з української політико-географічної проблематики є важливою складовою глобальної світової культури. Сумарні напрацювання українських науковців мають значний геостратегічний потенціал, оскільки просторове відображення електорального, інформаційного, культурного, адміністративного впливу політичних партій розкриває різноманітні проблеми територіально-політичної неконсолідованості українського суспільства та перспективи інтеграції в загальноукраїнське середовище.

Отже, досліджуючи партійне середовище України, необхідно виходити з історичного аналізу, певного критицизму щодо літературних джерел, а не з механічного відтворення геополітичних стереотипів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. Дністрянський. – Львів : Літопис; Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 490 с.
2. Дністрянський М. Політична географія та геополітика України : [навч. посібник]. – Тернопіль : Богдан, 2010. – 344 с.
3. Склярська О. Політико-географічні процеси в Закарпатській і Чернівецькій областях : [монографія] / О. Склярська. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2011. – 242 с.
4. Трохимчук С. Політична географія світу: [навч. посібник] / С. Трохимчук, О. Федунь. – К. : Знання, 2007. – 422 с.
5. Шведа Ю. Політичні партії у виборах : теорія та практика виборчої кампанії : [навч. посіб.] / Ю. Шведа. – Київ : Знання, 2012. – 373 с.
6. Шишацький В. Електоральна географія – новий напрямок суспільної географії в Україні / В. Шишацький // Економічна і соціальна географія. – К., 2002. Випуск 53.
7. Яценко Б. Політична географія і геополітика : [навч. посібник] / Б. Яценко, В. Стафійчук, Ю. Брайчевський та ін.; за ред. Б. Яценка. – К. : Либідь, 2007. – 255 с.
8. Gendźwiłł A. O związku partycypacji wyborczej i stabilności poparcia dla partii. Lokalne efekty frekwencyjne w wyborach parlamentarnych w Polsce w latach 2005–2011. / A. Gendźwiłł, T. Żółtak, J. Rutkowski. – *Studia Socjologiczne*. Tom: 214, Zeszyt: 3, 2014. – S. 107–126.
9. Seegel S. Ukraine under Western Eyes: The Bohdan and Neonila Krawciw Ucrainica Map Collection, Harvard Ukrainian Research Institute Publications, 2011. – 360 p.
10. Sobczynski Marek *Ukraina*, Wyd. Edition Spotkania, 1993. – 320 s.
11. Zarycki T. *The New Electoral Geography of Central Europe*, Research Support Scheme Electronic Library, Open Society Institute, Budapest, Virtus, Prague. 1999. – 81 p.

УДК 911.3

Мальчикова Д.С.
доктор географічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

Коробов В.К.
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

Саркісов А.Ю.
кандидат географічних наук,
доцент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

ІНТЕГРАЛЬНИЙ ІНДЕКС В ОЦІНЮВАННІ РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ РЕГІОНУ: НАУКОВІ ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ

Стаття присвячена двом взаємопов'язаним проблемам: новітнім методам вимірювання розвитку інфраструктури регіону із використанням інтегральних індексів і методичним можливостям опанування цієї теми зі студентами в процесі викладання навчального курсу «Регіоналістика». Стаття підготовлена на основі практичного досвіду участі авторів протягом 2016 року в проекті «Інфраструктура регіонів України. Пріоритети модернізації», у реалізації якого взяла участь Херсонська міська громадська організація «Центр досліджень південноукраїнського прикордоння». Реалізацію проекту координує Поліський фонд міжнародних і регіональних досліджень у форматі Асоціації регіональних аналітичних центрів за участю Чернігівського національного технологічного університету. Залучення студентів до реалізації завдань проекту, вивчення проблем регіонального розвитку й інфраструктурної динаміки на лекційних і практичних заняттях відкривають нові пізнавальні та методичні можливості. Тема статті узгоджується з практичною та теоретичною роботою викладачів кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету в складі робочої групи Херсонської облдержадміністрації з розроблення Стратегії регіонального розвитку Херсонської області до 2020 року, Плану дій із виконання цієї Стратегії та моніторингу її виконання.

Ключові слова: регіональний розвиток, стратегія регіонального розвитку, інфраструктура регіону, індекс розвитку інфраструктури, Херсонська область.

Статья посвящена двум взаимосвязанным проблемам: новейшим методам измерения развития инфраструктуры региона с использованием интегральных индексов и методическим возможностям использования этой темы со студентами в процессе преподавания и изучения учебного курса «Регионалистика». Статья подготовлена на основе практического опыта участия авторов в течении 2016 года в проекте «Инфраструктура регионов Украины. Приоритеты модернизации», в реализации которого приняла участие Херсонская городская общественная организация «Центр исследования южноукраинского пограничья» Реализацию проекта координирует Полесский фонд международных и региональных исследований в формате Ассоциации региональных аналитических центров под час участия Черниговского национального технологического университета. Привлечение студентов к реализации заданий проекта, изучение проблем регионального развития и инфраструктурной динамики во время лекционных и практических занятий открывают новые познавательные и методические возможности. Тема статьи согласуется с практической и теоретической работой преподавателей кафедры социально-экономической географии Херсонского государственного университета в составе Рабочей группы Херсонской облгосадминистрации по разработке Стратегии регионального развития Херсонской области до 2020 года, Плана действий по выполнению этой Стратегии и мониторингу ее выполнения.

Ключевые слова: региональное развитие, стратегия регионального развития, инфраструктура региона, индекс развития инфраструктуры региона, Херсонская область.

Malchykova D.S., Korobov V.K., Sarkisov A.Yu. Integral index in the evaluating of the infrastructure in the region development: the scientific and educational-methodical aspects

The article focuses on two interrelated issues: the latest methods of measuring the region's infrastructure using integrated index and the methodological possibilities of using this theme with the students in the process of teaching and learning curriculum "regionalism". This article was prepared on the basis of practical experience of participating authors during the 2016 project "Infrastructure of Ukraine's regions. Priorities of modernization" in the implementation of which took part Kherson city public organization Research Center for South-Ukrainian borderland. The project is coordinated by Poleski Foundation International and Regional Studies in the format of the Association of regional analysis centers, with the participation of the Chernihiv National Technological University. Attracting students to the realization of the project tasks, the study of problems of regional development and infrastructure speakers during lectures and practical exercises opens up new educational and methodical features. Subject article is consistent with the practical and theoretical work of the teachers of the department of Kherson State University socio-economic geography in the Working Group of the Kherson Regional State Administration to develop a regional Strategy for the Development of the Kherson region until 2020, the Action Plan for the implementation of the Strategy and monitoring its implementation.

Key words: regional development, regional development strategy, index, Kherson region.

Постановка проблеми. Сучасне бачення регіонального розвитку включає чіткі й обґрунтовані системні уявлення про структуру господарства регіону, особливості його інфраструктури (як виробничої, так і соціальної), напрями реформування, модернізації інфраструктури регіону. Таке бачення й такі уявлення можуть бути засновані на сучасних методах вимірювання розвитку інфраструктури регіонів, зокрема на методах обчислення інтегрального індексу розвитку інфраструктури регіону.

Під час вивчення студентами таких тем навчального курсу «Регіоналістика», як «Структура господарства регіонів», «Галузева структура господарства регіонів» та «Функціональна структура господарства регіонів», засвоєння студентами алгоритму обчислення інтегрального індексу розвитку інфраструктури регіону відкриває можливості не тільки сформувати навички квантифікації даних регіонального розвитку, інтернет-пошуку та використання (оброблення, інтерпретації) актуальних статистичних даних інфраструктурного розвитку регіону, але й сформувати в студентів компетентність у питаннях інфраструктури регіону, співвідношення виробничої сфери та сфери послуг, структури господарства регіону за технологічними укладами [3]. У студентів формується уявлення про міждисциплінарний характер напряму регіональних досліджень, вміння залучати ресурси економіки, соціології регіонів, статистики.

Вимірювання регіонального розвитку здійснюється із застосуванням показників, які

умовно можна поділити на економічні, соціальні й політичні, стандартизовані та пошукові. Останнім часом популярними є комплексні індикатори, сконструйовані індекси регіонального розвитку, які розраховуються на основі різнопланових показників економічного, соціального, культурного розвитку із застосуванням статистичних процедур. Метод індексів заснований на тому, що будь-який абсолютний статистичний показник можна обчислити як відносний щодо аналогічного середнього показника. Ми розглядаємо приклад інтегрального індексу розвитку інфраструктури, який визначено складанням (підсумовуванням) або перемноженням кількох показників. Такий індекс дає змогу ранжирувати (визначити місце розвитку) регіону за сукупністю важливих показників.

Аналіз публікацій та досліджень. Одна з важливих проблем регіонального управління – це вивчення, обговорення та коригування напрямів модернізації регіональної інфраструктури. У великій колективній роботі з розроблення та ухвалення Стратегії розвитку Херсонської області на період до 2020 року, Плану заходів із реалізації у 2016–2017 роках Стратегії розвитку Херсонської області на період до 2020 року брали участь викладачі кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету (у тому числі автори статті). Ця практична робота, яка велася протягом 2014–2016 років і ведеться зараз, була використана у викладанні навчального курсу «Регіоналістика» студентам 5-го курсу факультету біології, географії та екології. Студенти не

тільки були ознайомлені з відповідними документами, але й активно брали участь в обговоренні їх виконання на семінарських заняттях, використовували під час підготовки курсових і дипломних робіт, написанні навчальних есе з проблемних питань регіонального розвитку. Стратегія ставить як стратегічну ціль «Забезпечення місцевого економічного розвитку», а як операційні цілі – «Інфраструктурне забезпечення ключових галузей економіки» та «Інфраструктурне забезпечення майбутнього» [7].

Мета статті – аналіз сучасного стану інфраструктури Херсонської області за допомогою індексу розвитку регіональної інфраструктури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Базовою характеристикою структури господарських комплексів країн, регіонів і міст є їхня інфраструктура. Інфраструктуру визначають по-різному [1; 6; 9]:

– як комплекс взаємопов'язаних об'єктів і мереж, що забезпечують функціонування господарства;

– дещо ширше: інфраструктура – система комунікацій, об'єктів, споруд, а також організацій та установ, що забезпечують життєдіяльність суспільства;

– інфраструктурою називають сукупність споруд, будівель, інженерно-технічних систем, необхідних для функціонування галузей матеріального виробництва та забезпечення умов життєдіяльності суспільства;

– іноді інфраструктурою називають комплекс так званих інфраструктурних галузей господарства – транспорт, зв'язок, освіту, охорону здоров'я та ін.;

– визначають також інфраструктуру підприємств – організаційно-технічну, фінансово-кредитну, інформаційно-аналітичну (інформаційні, юридичні, маркетингові, аудиторські, бізнес-центри, бізнес-інкубатори).

Термін «інфраструктура» введений А. Маршаллом (1910 р.) і у 1940-х роках популяризований Д. Кларком. Загальноприйнято, що виробнича інфраструктура – це сукупність галузей і видів економічної діяльності, що обслуговують виробництво: транспорт, зв'язок, лінії електропередач, трубопроводи, санітарно-захисні зони, очисні споруди, а соціальна інфраструктура – галузі й види діяльності, що обслуговують населення: охорона здоров'я,

освіта, торгівля, комунальне господарство, побутове обслуговування тощо. Разом із тим останнім часом з'являються і новітні різновиди інфраструктурного облаштування регіонального розвитку. Так, В.В. Узунов сукупність спеціальних інноваційних інститутів і мереж, які взаємопов'язані між собою та забезпечують розвиток і підтримку всіх стадій інноваційного процесу в регіоні з метою підвищення його інноваційного потенціалу, визначає як інноваційну інфраструктуру регіону [10].

Інфраструктура займає ключове місце в розвитку економіки, оскільки її існування пов'язане зі станом продуктивних сил і територіальним поділом праці, а також з ефективністю функціонування сфери матеріального виробництва. Інфраструктурне облаштування економіки країни, з одного боку, залежить від темпів модернізації, а з іншого – сама є поставальником економічного зростання.

Розвиток інфраструктури залежить від специфіки галузей і регіонів і здійснюється відповідно до змін у виробничій сфері. Структура виробництва в сучасних умовах характеризується зростаючою орієнтацією не на галузеву, а на регіональну систему господарювання. У сучасних умовах в Україні виникла гостра потреба у прискоренні вирішення проблем розвитку складових частин інфраструктури. Формування адекватної ринку інфраструктури є однією з головних і необхідних умов перетворень економічних відносин у країні.

На сьогодні основні напрями трансформації інфраструктурного облаштування регіонального розвитку базуються на відповідних положеннях Закону України «Про засади державної регіональної політики» [5], методичних рекомендаціях щодо планування регіонального розвитку та розроблення відповідних стратегій тощо [4, 8, 11].

Термін «інфраструктура» у наш час набув значної популярності та поширення. До складу *виробничої інфраструктури* відносять:

1) транспорт, зв'язок, складське господарство, матеріально-технічне постачання;

2) інженерні споруди та об'єкти, у т. ч. меліоративні та іригаційні системи;

3) інженерно-технічні комунікації та мережі, включаючи лінії електропередач, нафто- і газопроводи, водогони, мережі зв'язку та ін.

Розрізняють також інші різновиди інфраструктури [9]:

- *інфраструктуру економіки (інфраструктуру господарства)*, що обслуговує виробництво та господарство загалом;
- *соціальну інфраструктуру*, що забезпечує життєдіяльність населення;
- *транспортну інфраструктуру*;
- *ринкову інфраструктуру*, що забезпечує функціонування ринкової економіки, вільний рух товарів і послуг на ринку (банки, страхові компанії, біржі, ярмарки, консультаційні та інформаційно-маркетингові фірми та ін.);
- *інноваційну інфраструктуру*, що являє собою сукупність суб'єктів і закладів науково-технічної та інноваційної діяльності – освітніх, науково-дослідних, технологічних, спеціальних економічних зон, індустріальних парків тощо;
- *військову інфраструктуру*, що забезпечує оборонний потенціал країни;
- *природоохоронну та екологічну інфраструктуру*.

Сукупність галузей, об'єктів і систем інфраструктури називають спеціальним капіталом території, її «кровоносною системою». У наукових колах навіть утворився «інфраструктурний постулат регіональної економіки»: регіони та міста з високим рівнем розвитку інфраструктури мають значну перевагу в подальшому соціально-економічному розвитку [1, 8].

Разом із тим загальноприйнятої методики аналізу інфраструктури регіонів і міст не існує. Для визначення рівня інфраструктури регіону можна проводити аналіз тенденцій розвитку її окремих складових частин. Такими складовими частинами інфраструктури є [7]:

- 1) транспортна підсистема;
- 2) підсистема зв'язку;
- 3) екологічна підсистема;
- 4) рекреаційна підсистема;
- 5) підсистема житлово-комунального господарства;
- 6) освітня підсистема;
- 7) медична підсистема;
- 8) підсистема соціального забезпечення;
- 9) культурна підсистема.

На основі офіційних документів (статистичних видань [12], програм соціально-економічного розвитку області, стратегії соціаль-

но-економічного розвитку області тощо) нами зроблено вибірку певних статистичних показників, які дали змогу розрахувати відповідні індекси за всіма складовими частинами інфраструктури (табл. 1).

Інституційне забезпечення розвитку інфраструктури здійснюється в межах не тільки «Стратегії розвитку Херсонської на період до 2020 року», а й низки галузевих програм, таких як «Державна цільова економічна програма розвитку автомобільних доріг загального користування на 2013–2018 роки»; «Загальнодержавна цільова програма «Питна вода України» на 2011–2020 роки»; «Програма розвитку міжнародного аеропорту «Херсон»; «Програма розвитку туризму міста Херсона на 2016–2018 роки»; «Програма розвитку міського пасажирського транспорту Херсона на 2014–2016»; «Програма розвитку міського електротранспорту м. Херсона на період до 2017 року»; «Програма розвитку житлового будівництва у м. Херсоні на 2013–2017 роки»; «Програма розвитку освіти м. Херсона на 2016–2018 роки»; «Програма сталої роботи житлового господарства міста Херсона на 2016–2020 роки». Зауважимо, що Херсонська область займає де-факто прикордонне положення. Тому рівень розвитку інфраструктури області (зокрема, дорожнє господарство) має велике стратегічне значення для безпеки держави.

У результаті проведеного аналізу показників розвитку інфраструктури регіону та попередніх розвідок авторів [2; 3] було встановлено, що Херсонська область має середній рівень розвитку інфраструктури. Інтегральний індекс розвитку інфраструктури в області становить 1,11689. За цим значенням область посідає восьме місце серед регіонів України.

Показники розвитку транспортної підсистеми Херсонської області. Інтегральний індекс транспортної підсистеми становить 0,94 (19-те місце в загальнодержавному рейтингу), що відповідає низькому рівню розвитку транспортного складника інфраструктури. У структурі підсистеми найбільше значення мають індекс щільності залізничних колій та індекс щільності автомобільних доріг – відповідно 1 та 1. Індеси вантажообігу та пасажирообігу становлять 0,88 та 0,88, відповідно.

Складник зв'язку. Індекс зростання споживчих цін на послуги зв'язку – 0,76. Щільність мережі Інтернет становить 1,30. У 2015 р. дохід від надання послуг Інтернет збільшився на 22,8 млн грн у порівнянні з 2014 р. (75,8 млн грн у 2014 р. проти 98,6 млн грн у 2015 р.). Також протягом досліджуваного періоду відбулось збільшення доходу від надання мобільних послуг (з 452 млн грн у 2014 р. до 745 млн грн у 2015 р.). Індекс мобільного зв'язку в області становить 1,66. Відповідно до таких показників загальний індекс розвитку інфраструктури за складником «Зв'язок» склав 1,185 (5 місце у загальнодержавному рейтингу), що відповідає високому рівню розвитку цієї складника інфраструктури.

Блок природоохоронного (екологічного) складника. Рівень споживання води в регіоні становить 1,02. Індекс викидів забруднювальних речовин в атмосферу – 1,12. Аналіз динаміки цих показав зменшення обох показників у 2015 р. у порівнянні з 2014 р. Загальний індекс розвитку інфраструктури за екологічним складником склав 1,036 (18 місце у загальному рейтингу), що відповідає середньому рівню розвитку природоохоронної інфраструктури.

Рекреаційна система. Розвиток цієї галузі набув значного поштовху після окупації Криму в 2014 р. Індекс коефіцієнту використання місткості становить 3,76. Індекс темпу росту кількості туристів – 0,74. Акцентуємо, що саме за рекреаційним складником розвитку інфра-

структури Херсонська область є лідером серед інших регіонів України – перше місце з індексом 1,671, що свідчить про потужний туристсько-рекреаційний потенціал регіону.

Складник «Житлово-комунальне господарство». Індекс темпу зростання (зниження) прийнятого в експлуатацію житла – 1,47. Індекс капітальних інвестицій в житлове будівництво становить 1,39. Протягом досліджуваного періоду спостерігається збільшення значень обох показників, що пояснює досягнутий показник індексу за складником «Житлово-комунальне господарство» у 1,433 і 13 місце в рейтингу.

Освітній складник. Індекс охоплення дітей дошкільними навчальними закладами – 0,97. У 2015 р. відбулось зниження цього показника в порівнянні з 2014 (67% у 2015 р. проти 69% у 2014 р.). Індекс учнівських місць становить 0,99. У 2015 р. значення показника було меншим, аніж у 2014 р. (99,94 та 99,85). Індекс кількості учнів ПТУ – 0,98. Значення показника в 2015 р. майже не змінилося в порівнянні зі значенням у 2014 р. Кількість студентів I – IV рівнів акредитації не змінилась. Індекс цього показника становить 0,988.

Медичний складник. Найбільш вживаним показником цієї галузі є середня забезпеченість населення лікарями в розрахунку на 1 000 жителів. У Херсонській області індекс забезпечення лікарями становить 0,99. Спостерігається зменшення кількості лікарів на 1 000

Таблиця 1

Розраховані індекси розвитку інфраструктури

Херсонська область										
Розраховані індекси										
Складники інфраструктури/ Показники	ІР _{т.с.}	ІР _{с.з.}	ІР _{п.с.}	ІР _{р.с.}	ІР _{с.жкг.}	ІР _{о.с.}	ІР _{м.с.}	ІР _{с.с.з.}	ІР _{к.с.}	ІР _{інф.}
Транспортна підсистема	0,94									
Складник зв'язку		1,18								
Природо-охоронний (екологічний) складник			1,07							
Рекреаційний складник				1,67						
Складник ЖКГ					1,43					
Освітній складник						0,99				
Медичний складник							1,00			
Складник соц. забезпеч.								0,96		
Культурна підсистема									0,99	
Інтегральний індекс розвитку інфраструктури										1,12

жителів (з 36,3 тис. у 2014 р. до 36,2 тис. у 2015 р.). Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів залишилась незмінною, однаковою протягом періоду аналізу (21 410). Індекс цього показника становить 1,001.

Складник соціального забезпечення оцінювався за рівнем забезпеченості місцями у будинках-інтернатах. У 2015 р. значення показника зменшилось в порівнянні з 2014-м на 70 одиниць (з 1641 у 2014 р. до 1571 у 2015 р.). Індекс показника становить 0,962 і визначає 20 місце у рейтингу, це один з найгірших показників.

Культурний складник містить такі показники: рівень відвідування театрів, музеїв, концертних організацій та рівень забезпечення клубними закладами. За першим показником у 2015 р. відбулось зменшення значення відносно 2014 р. на 0,6 тис. осіб (з 302,1 тис. до 301,5 осіб). Індекс за цим показником – 0,99. Кількість клубних закладів скоротилась на одну одиницю (з 449 у 2014 р. до 448 у 2015 р.). Індекс рівня забезпечення клубними закладами в Херсонській області становить 0,99. Загальний індекс за складником «Культура» склав 0,998.

Резюмуючи, треба особливо відмітити незадовільний стан дорожньої інфраструктури в області. Серед основних шляхів, що мають край незадовільний стан, – ділянка Берислав – Мар'їнське Мелітопольської траси. Важливого значення набуває реконструкція та ремонт автодоріг, що сполучають обласний центр і прикордонні райони та населені пункти туристичних Голопристанського, Скадовського та Генічеського районів. Серед найпроблемніших складових частин інфраструктури області треба вказати й медичну та освітні підсистеми. Значна депопуляція та відтік населення із сільської місцевості обумовили зниження показників забезпеченості медичними та освітніми послугами. У територіальному відношенні найбільш складна ситуація в східних і північно-східних районах області.

Тільки розвинута, гнучка в економічному відношенні інфраструктура (як виробнича, так і соціальна) здатна забезпечити зростаючі потреби населення нашої держави. У зв'язку із цим постає проблема покращення її стану.

Висновки. Аналіз інфраструктури регіонів Херсонської області на сучасному етапі засвідчив нерівномірний стан і певні диспропорції її

розвитку. Відмінності й нерівномірність регіонального розвитку як в масштабі всієї України, так і в масштабі окремих районів Херсонської області – результат нерівномірного впливу інфраструктурного чинника. Зокрема, саме інфраструктурним чинником може бути пояснено відставання в розвитку східних і північно-східних районів області. Як рекомендації для органів управління регіональним розвитком можна вказати такі:

– раціональне просторове розміщення закладів культури, освіти та медичної сфери (науковці, місцева влада, грантова підтримка з боку міжнародних фінансових на неурядових організацій);

– розвиток і подальше впровадження інвестиційної політики в інфраструктурне забезпечення на різних територіальних рівнях (КМУ, місцева влада, зовнішні донори);

– жорсткий моніторинг за напрямами фінансування інфраструктурних проектів (НАБУ, КМУ, місцева влада, ЄБРР);

– розроблення комплексних програм подальшого розвитку інфраструктури (галузевої міністерства, місцева влада).

Надалі планується вивчити можливість розрахунку індексу інфраструктурного розвитку для районного рівня аналізу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бутирська І.В. Інфраструктурне забезпечення регіонального розвитку : проблеми та шляхи їх вирішення : [монографія] / І.В. Бутирська. – Чернівці : Книги – XXI, 2006. – 238 с.

2. Інфраструктура регіонів України. Пріоритети модернізації. Аналітичне дослідження / за ред. І. Садчикової, М. Коваль / ГО «Поліський фонд міжнародних та регіональних досліджень», Фонд імені Фрідріха Еберта. – К., 2017. – 35 с.

3. Коробов В.К. Методичні можливості використання комплексних індикаторів регіонального розвитку у викладанні курсу регіоналістики / В.К. Коробов, Д.С. Мальчикова // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наукових праць. – Вип. 775–776: Географія. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. – С. 189–194

4. Методологія планування регіонального розвитку в Україні. Інструмент для розроблення стратегій регіонального розвитку і планів їх реалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cg.gov.ua/web_docs/1/2014/11/docs/Methodology_of_RD_planning.pdf.

5. Про засади державної регіональної політики : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 156-VIII //

Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 13. – Ст. 90.

6. Сотниченко Л.Л. Визначення рівня розвитку інфраструктури регіонів України / Л.Л. Сотниченко // *Финансы, учет, банки.* – № 1(20). – 2014. – С. 246–254.

7. Стан та перспективи розвитку інфраструктури регіонів України. Дослідження. Херсонська область [Електронний ресурс] // Фонд ім. Фрідріха Еберта. Представництво в Україні. – Режим доступу : <http://www.fes.kiev.ua>.

8. Ткачук А.Ф. Місцевий та регіональний розвиток. Участь громадян у місцевому розвитку. Практичний посібник для практичних людей / А.Ф. Ткачук. – К. : ІКЦ «Легальний статус», 2012. – 144 с.

9. Топчієв О.Г. Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики. Навч. посіб. / О.Г. Топчієв, Д.С. Мальчикова, В.В. Яворська. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 372 с.

10. Узунов В.В. Розвиток інноваційної інфраструктури регіонів України / В.В. Узунов // *Державне управління: удосконалення та розвиток.* Електронне наукове фахове видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=638>.

11. Фісун К.А. Методологія програмування розвитку регіонів України / К.А. Фісун. – Харків : ХНАМГ, 2007. – 401 с.

12. Херсонщина. Офіційний сайт Херсонської облдержадміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://khoda.gov.ua/strategiya-rozvitku-2020>.

УДК 911.3(477.54):811.161.2'373.21

Машкіна В.В.
старший викладач кафедри фізичної географії та картографії
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Рубашенко Є.В.
магістрант кафедри фізичної географії та картографії
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ТЕРИТОРІАЛЬНО-ЧАСОВІ ЗМІНИ УРБАНОНІМІЧНОГО ПРОСТОРУ МІСТА ХАРКОВА

Стаття присвячена аналізу просторово-часових змін урбанонімічного простору міста Харкова за тривалий період. Проведено топонімічний аналіз перейменувань у м. Харкові, здійснено розподіл за класифікацією топонімів. Також визначено тематичний зміст для укладання урбанонімічних карт м. Харкова.

Ключові слова: перейменування топонімів, урбанонім, урбанонімічний простір, урбанонімічна карта.

Статья посвящена анализу пространственно-временных изменений урбанонимического пространства города Харькова за длительный период. Проведен топонимический анализ переименований в г. Харькове, осуществлено их распределение по классификации топонимов. Также определено тематическое содержание для составления урбанонимических карт г. Харькова.

Ключевые слова: переименование топонимов, урбаноним, урбанонимическое пространство, урбанонимическая карта.

Mashkina V.V., Rubashenko E.V. Territorial and temporal changes of Kharkov city urbanonimic space

The article analyzes spatial and temporal changes of Kharkiv city urbanonimic space over a long period of time. The toponymic analysis of the information about renamings in Kharkiv as well as their distribution by toponym classification is presented. The thematic content for creating urbanonimic maps of Kharkiv city has been defined.

Key words: renaming toponym, urbanonim, urbanonimic space, urbanonimic map.

Постановка проблеми. У сучасних умовах діяльність людини тісно пов'язана з розширенням міського ландшафту та зі змінами внутрішньоміського простору. Ураховуючи сучасні зміни топонімів у містах та особливості урбанонімів як мовних одиниць, які мають властивість до збереження мовних та культурних традицій, дослідження урбанонімічного простору міста має значний потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом у нашій країні здійснюється активне перейменування об'єктів топоніміки, каталізатором якого став Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Саме питання зміни топоніміки

пострадянського Харкова в умовах декомунізації активно досліджують Хорошкований О.В. та Тахтаулова М.Ю. [6, 7], здійснюючи детальний аналіз архівних відомостей. Зеленська Л.І. [2] займається питанням топонімічного аналізу міста з метою розробки серії урбанонімічних карт.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати мету дослідження: проаналізувати територіально-часові зміни урбанонімічного простору міста Харкова та виявити їхні тенденції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Географічні назви характеризують не лише сучасні особливості природи, господарства, населення території, але й ті, котрі існували в минулому. Ця властивість дозволяє

наочно прослідкувати зміну природних умов у результаті господарської діяльності людини, динаміку економічного розвитку території, історію її заселення й формування мережі поселень. Дослідження просторового розташування та відмінностей структури топонімів різних територіальних топонімічних угруповань дає можливість виявити взаємозв'язки між ними та іншими складовими суспільно-географічних комплексів: етнонаціональною структурою населення, історико-етнографічними ознаками територій, провідними типами господарювання, культурними та релігійними відносинами, політичним устроєм [3].

Урбанонімічний простір є невід'ємною частиною топонімічного простору, він слугує інформаційною базою міської ономастики. Виходячи з семантики топоніма, в урбанонімічному просторі міста найбільша кількість назв має антропонімічне походження. На другому місці – географічне походження, яке має чітку територіальну приналежність та є стабільним. Назви міських об'єктів містять у собі комплексну інформацію про місцевість, що свідчить про організованість топонімічної урбанонімічної системи.

У другій половині ХХ ст. сформувалася сучасна оптимальна система топографічних назв регіонів України. Сучасна система українських топонімічних назв, сформована на лексичній базі й топонімічних моделях минулих епох, продуктивно розвивається з урахуванням національних, інтеграційних та глобалізаційних факторів.

Розглядаючи топонімічні назви урбанонімічного простору м. Харкова, можемо виокремити такі типи урбанонімів: ойконімічні, сакральні, соціально-економічні, природно-географічні, антропонімічні, символічно-ідеологічні, історичні та ін. До природно-географічних належать ороніми, гідроніми, фітотопоніми, зоотопоніми та ін. У складі антропонімічних топонімів окремо розглядаємо назви на честь діячів культури, науки та промисловості, спортсменів, військових та суспільно-політичних діячів. Орієнтуючись на актуальну картину перейменувань у м. Харкові, можна відзначити, що зміна назв відбувається досить активно, але незважаючи на складення реєстру урбанонімів та розробку положення

про міську топонімічну політику, є назви, які неможливо ідентифікувати за семантичною ознакою через брак офіційної інформації, тому вони належать до категорії «Інші назви».

Територіально-просторові зміни урбанонімічного простору м. Харкова до проголошення незалежності можна розділити на такі групи:

1) назви, які відобразили імена діячів іноземного комуністичного руху (Карл Лібкнехт, Роза Люксембург, Карл Маркс, Фрідріх Енгельс та ін.);

2) назви, які відобразили імена державних діячів загальносоюзного рівня (К. Ворошилов, А. Жданов, С. Кіров, В. Куйбишев, С. Орджонікідзе, С. Косіор, В. Молотов та ін.);

3) назви, які відобразили імена діячів УРСР (М. Тевелев, Ф. Сергеева та ін.);

4) назви, які відобразили імена діячів часів Великої Вітчизняної війни (П. Свиначенко, О. Катаєв, В. Коновалов, О. Зубарев та ін.);

5) назви, які відобразили знакові події (проспект Гагаріна, вулиця 12-го Квітня та ін.);

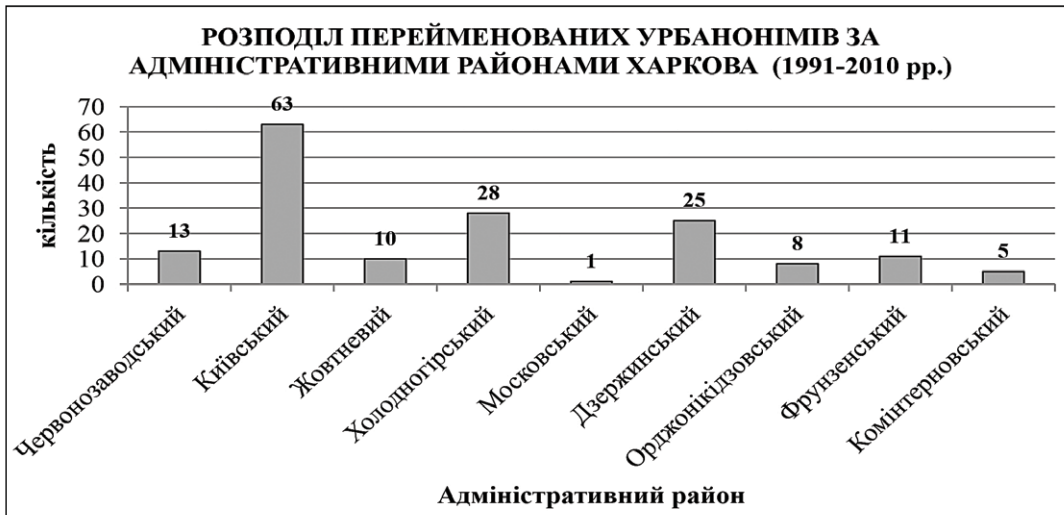
6) назви, які відобразили історичні події СРСР (Жовтневої Революції, Першого травня, П'ятдесятиріччя ВЛКСМ та ін.);

7) назви республік, міст та народів СРСР (вулиці Хабаровська, Вітебська, Костромська, Тираспольська та ін.) [7].

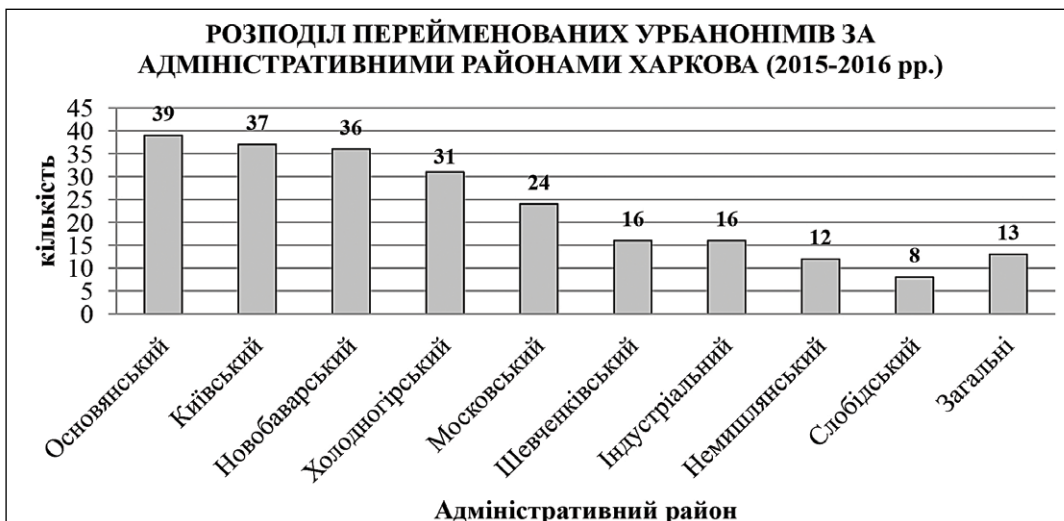
Було зібрано відомості про перейменування об'єктів міської мережі в м. Харкові з 1991 до 2016 рр., на основі яких проведено типовий аналіз топонімічних назв, а також зроблено територіальну прив'язку до адміністративних районів міста. Складено базу даних для подальшого картографування назв за визначений період.

Аналізуючи історичні періоди зміни назв різних об'єктів у м. Харкові, можна зробити висновок, що топонімічна політика влади була невід'ємною складовою загальної ідеологічної політики держави. Коливання партійної лінії знаходили своє відображення в трансформації урбанонімічного простору міста. Виділені групи назв засвідчили, що зміни в топоніміці відбувалися до прийняття Україною незалежності під тиском ідеологічного компонента. Основним джерелом номінації внутрішньо-міських лінійних об'єктів стали антропоніми, що увічнювали імена діячів міжнародного комуністичного руху; державних діячів різ-

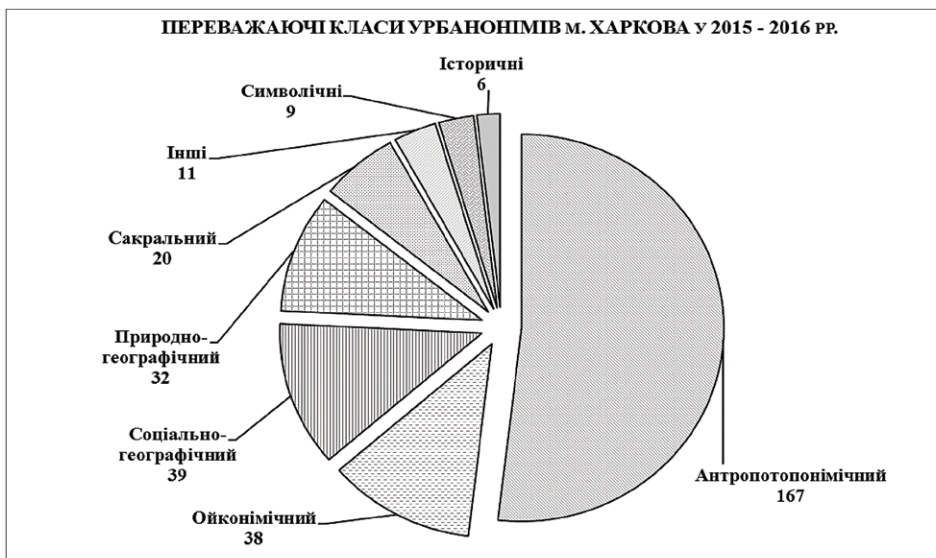

Рис. 1. Розподіл перейменованих урбанонімів за адміністративними районами м. Харкова (1991–2010 рр.)

Рис. 2. Розподіл перейменованих урбанонімів за адміністративними районами м. Харкова (2015–2016 рр.)

Рис. 3. Переважаючі класи урбанонімів м. Харкова у 2015–2016 рр.

них рівнів; полководців та Героїв Радянського Союзу; вчених та діячів мистецтва й культури. До групи символічних топонімів віднесено назви, пов'язані з радянськими річницями та святами, «червоні» топоніми, професійно-виробничі назви. Нині здійснюється активне викорінення символічно-ідеологічних топонімів, які були широко розповсюджені в м. Харкові до прийняття Закону про декомунізацію.

Український етап перейменувань можна поділити на два етапи: пасивний, під час якого відбувалися кількісно незначні перейменування та впорядкування назв міста, та активний етап, каталізатором якого став Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [1]. Масові перейменування в Харкові відбулися в два етапи: 20.11.2015 р. (заслали змін понад 170 об'єктів топонімичної мережі) та 02.02.2016 р. (перейменовано 48 вулиць та 5 районів Харкова) [4, 5].

Для дослідження було отримано відомості в Харківській міській державній адміністрації й проведено аналіз перейменувань у Харкові за період із 1991 до 2010 рр. Здійснені перейменування засвідчують впливи тогочасних тенденцій жаги до свободи та звільнення від тягара радянського минулого. До культурного простору міста поверталася регіональна символіка, маркери героїзації місцевих діячів, які були практично забуті. За адміністративними районами ця ситуація в кількісному співвідношенні відображена на рис. 1.

Серед типів урбанонімів у назвах переважають антропонімичні та природно-географічні, найменша кількість – сакральних та символічно-ідеологічних, що засвідчує процес декомунізації в місті. За адміністративними районами найбільша кількість перейменувань – у Київському районі, а також значна кількість перейменованих урбанонімів у Холодногірському та Дзержинському районах. Перспективним є повернення частини історичних назв задля збереження самотності харківського міського простору.

Аналізуючи активні перейменування за 2015–2016 рр., визначено, що загалом було перейменовано 232 урбаноніми міста Харкова. Процес зміни урбанонімного простору міста є

доволі інтенсивним, це пов'язано з відповідними процесами в цілому в країні.

У 2015–2016 р. відбулося перейменування міських об'єктів у Харкові, що проходило в три етапи, як і було зазначено в Законі [1]. Розробку проектів поклали на Міську комісію топоніміки та охорони культурного середовища. Була створена окрема група з декомунізації при міськвиконкомі, а також свої пропозиції вносила Харківська топонімична група.

Найбільше перейменувань в Основ'янському районі – 39, Київському – 37, Новобаварському – 36. Найменше перейменувань зареєстровано в Слобідському районі (8) та в Немишлянському (12) районах м. Харкова (рис. 2).

У нових урбанонімах (рис. 3) переважають антропонімичні назви (167), майже однакова кількість ойконімичних (38) та соціально-географічних (39), найменше – символічних (9) та історичних (6) урбанонімів.

Ураховуючи отримані дані, існує необхідність укласти урбанонімичні карти м. Харкова на основі аналізу топонімичної інформації за трьома періодами. Урбанонімичні карти є конгломератом інформації про природні, соціальні, історичні події, які відбувалися не тільки на території міста, але й далеко за його межами. Завдяки урбанонімам реалізується принцип темпоральності, який можна втілити в карті [2].

Для репрезентації процесу перейменування в м. Харкові в різні історичні періоди необхідно укласти три карти загальної інвентаризаційної спрямованості всіх урбанонімів за кожний історичний період. Карти також будуть супроводжуватися статистичним матеріалом (переліком топонімів за кожним адміністративним районом міста). Окремо планується укладання тематичних урбанонімичних карт антропонімичного класу (урбаноніми, пов'язані з науковцями, професіями та ін.), природних особливостей території (гідроніми, омоніми та ін.) та карт ойконімів. Таким чином, урбанонімичні карти зможуть відобразити інформацію про зміну назв та нададуть об'єктивну урбанонімичну характеристику міста Харкова.

Висновки з проведеного дослідження. У процесі оновлення урбанонімного простору міста Харкова спостерігаються такі тенденції:

під час перших етапів декомунізації більша частина перейменованих вулиць отримала нейтральні фізико-географічні або соціально-економічні назви, значну частку становлять антропоніми, здебільшого утворені від імен місцевих відомих людей: діячів науки, мистецтва, виробництва. У сучасних перейменуваннях з'являються топоніми нової форми, прямо чи опосередковано пов'язані з подіями осені-весни 2013–2014 рр.: майдан Героїв Небесної Сотні та вулиця генерала Момота.

Під час останнього етапу декомунізації значного поширення набули назви, пов'язані з історією (козацькі назви, назви на честь діячів часів УНР), і топоніми, пов'язані з Євромайданом та АТО (9), також з'являються вулиці Свободи та Незалежності. Тобто можна констатувати, що в урбанонімному просторі міста Харкова збільшується частина козацьких топонімів, топонімів часів УНР, а також формується нова група назв, пов'язаних з Євромайданом та проведенням АТО.

Однак слід зауважити, що з появою нової групи топонімів майже повністю зникає інша, що пов'язує Харків із радянським минулим, коли це місто було столицею, третім містом у СРСР за кількістю ВНЗ та за промисловим виробництвом. Відбулася підміна понять: площа Міліціонерів – площа Національної гвардії, вулиця Колгоспна – вулиця Фермерська, Колгоспний в'їзд – Сільській в'їзд, Червоношкільна набережна – Гімназична набережна. Найбільш спірним перейменуванням була зміна назви проспекту маршала Жукова на проспект Петра Григоренка: обидва були радянськими військовими, один виграв війну, а інший – учасник дисидентського руху, змушений емігрувати до США. Найбільш яскравим прикладом підміни понять під час декомунізації в Харкові є невелика вулиця, яка спочатку мала назву Червоних Латиських Стрільців, потім стала Латиських Стрільців, а наразі –

Січових Стрільців. Потрібно враховувати, що урбаноніми – це маркери історії, тому до їхньої зміни потрібно ставитися дуже виважено.

Подальше дослідження проблеми полягає в укладанні урбанонімичних карт, які можуть бути корисні для дотичних наукових галузей, оскільки урбаноніми містять цікаву фізико-географічну, історичну, суспільно-політичну, мовну та аналітичну інформацію, особливо якщо розглядати їх у часовому розрізі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України // Відомості Верховної Ради – 2015. – № 26. – С. 219.
2. Зеленська Л.І. Топонімичний ландшафт міста Дніпра: картографічний екскурс / Л.І. Зеленська // Часопис картографії: Збірник наукових праць. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2016. – Вип. 15. Частина 1. – С. 5–13.
3. Машкіна В.В. Використання топонімичних знань у практичній складовій спецкурсу «Картографічний метод дослідження»/В.В. Машкіна, Є.В. Рубашенко // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Збірник наукових праць. – Вип. 24. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С.74–77.
4. Про перейменування майдану : Рішення Харківської міської ради Харківської області від 16.11.2011 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/573665>.
5. Про перейменування об'єктів топоніміки м. Харкова : Розпорядження Харківської обласної державної адміністрації № 181 від 17.05.2016 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://kharkivoda.gov.ua/dokumenty/rozporyadzheniya/2578/2660/80788>.
6. Тахтаулова М.Ю. Топоніміка пострадянського Харкова: на шляху до декомунізації / М.Ю. Тахтаулова // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, III(11), Is.: 67, 2015 – Р. 36–39.
7. Тахтаулова М.Ю. Топонімична мапа радянського міста (на прикладі Харкова 1919–1991 рр.) / М.Ю. Тахтаулова // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки», 2014 – № 29(322). – С. 52–56.

УДК 911.3

Нападовська Г.Ю.,
аспірант кафедри екології та географії
Херсонський державний університет
Пилипенко І.О.,
доктор географічних наук, доцент кафедри екології та географії
Херсонський державний університет

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СКЛАДНИКІВ ФОРМУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ РЕГІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ТИПУ «ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ»

У статті розглянуто структуру локалізації адміністративних одиниць Херсонської області в системі «центр – периферія», проаналізовано динаміку показників складників формування населення за період 2003–2015 рр. у межах Херсонської області. Визначено, що природний приріст, показники міграції та власне формування населення не завжди можуть бути критеріями для поділу геопростору на центр і периферію. Складники формування населення, навіть на регіональному рівні, демонструють значні просторові відмінності, що використовується як один із факторів делімітації геопростору. Проаналізовано просторово-часову динаміку складників формування населення, яка свідчить про необхідність обережного застосування чинників формування населення як кількісної ознаки такої делімітації. Чисельні параметри формування населення та його складових частин доречно використовувати лише за вагомий проміжок часу, оскільки вибіркоче й випадкове застосування такого матеріалу може призвести до хибних висновків щодо вагомості та коректності фактора чинника населення.

Ключові слова: центр, периферія, формування населення, геопростір.

В статье рассмотрена структура локализации административных единиц Херсонской области в системе «центр – периферия», проанализирована динамика показателей составляющих формирования населения за период 2003–2015 гг. в пределах Херсонской области. Определено, что естественный прирост, показатели миграции и собственно формирования населения не всегда могут быть критериями для разделения геопространства на центр и периферию. Составляющие формирования населения, даже на региональном уровне, демонстрируют значительные пространственные различия, что используется как один из факторов делимитации геопространства. Проанализирована пространственно-временная динамика составляющих формирования населения, которая свидетельствует о необходимости осторожного применения факторов формирования населения как количественного признака такой делимитации. Многочисленные параметры формирования населения и его составных частей уместно использовать только за весомый промежуток времени, поскольку выборочное и случайное применение такого материала может привести к ошибочным выводам относительно значимости и корректности влияния фактора населения.

Ключевые слова: центр, периферия, формирование населения, геопространство.

Napadovska H.Yu., Pylypenko I.O. Socio-geographical analysis of possibility of applying forming components of the population in research of regional systems of the “core-periphery”

In the article the structure location administrative units of the Kherson region in the system “center – periphery”, analyzed the dynamics of the components forming the population for the period 2003–2015 within the Kherson region. Determined that natural increase, migration rates and the properly formation of the population cannot be criteria for separation geospace to center (core) and periphery. The components forming the population, even at the regional level, show significant spatial cancellation, which is used as one of the factors delimitation geospace. Analyzed the spatiotemporal dynamics of the components forming the population, which demonstrates the need for careful use factors in the formation of the population as a quantitative trait such delimitation. Multiple options formation of the population and its components use only appropriate for a significant period as selective and random use of this material can lead to false conclusions about the validity and correctness factor population.

Key words: core (center), periphery, forming population, geospace.

Постановка проблеми. Проблематика співвідношень «центр – периферія» привернула увагу фахівців ще на початку ХХ ст. Розуміння функцій як центру, так і периферії, поступове вирівнювання диспропорцій між ними є актуальною проблемою, вирішення якої сприяє кращому розумінню структурно-функціональних особливостей регіону, його територіальної організації та перспектив розвитку в контексті становлення регіональної політики держави [13]. Аналіз історичного досвіду свідчить про нерівномірність соціально-економічного розвитку країн і регіонів різного масштабу, об'єктивне існування географічних контрастів типу «центр – периферія». Нині особливо актуальні питання встановлення місця та ролі тієї чи іншої території в просторовій організації суспільства. Це зумовлюється стрімкою суспільною перебудовою, активізацією всіх соціально-економічних процесів, посиленням численних і різнорівневих інтеграційних процесів [6].

Демографічні ресурси (чисельність населення, геодемографічні процеси та їх параметри) традиційно розглядаються як чинники, що визначають поділ території на центри та периферію. Формування сучасної регіональної політики має враховувати насамперед особливості соціального стану та демографічної ситуації, тому показники формування населення (разом із положеннями концепції «центр – периферія») мають бути базовими під час розробки регіональних планів і стратегій розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремлене питання з позиції світової геополітичної ситуації вивчали Х.Дж. Маккіндер [4], К. Хаусхофер [12], І. Валлерстайн [1]. Теорія «центр – периферія» завдяки своїй ємності знайшла застосування також у регіональному підході щодо розвитку територій. Серед його дослідників – Дж. Фрідман [16], В. Крісталлер [15], О.В. Грицай, Г. Йоффе та А.І. Трейвіш [3; 11]. Зазначені питання висвітлені в працях таких вітчизняних учених, як М.Д. Пістун [9], О.Г. Топчів [10], К.В. Мезенцев [5], І.О. Пилипенко [6; 7; 8] та інші. Серед сучасних монументальних розвідок із проблематики геодемографії варто назвати роботу В.В. Яворської [13].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз коректності застосування показників формування населення під час дослідження регіональних систем типу «центр – периферія».

Основними завданнями публікації є такі:

1) аналіз сучасних суспільно-географічних методів і прийомів дослідження регіональних особливостей центрально-периферійної організації суспільства;

2) виявлення просторово-часових особливостей динаміки фактора формування населення та його складників (природного приросту, сальдо міграцій) у геопросторі «центр – периферія» Херсонської області;

3) визначення рівня коректності застосування чинника формування населення та його складників у делімітації геопростору на центри й периферії.

Виклад основного матеріалу дослідження. На переконання В.В. Яворської [13], Херсонська область належить до регіонів із середнім рівнем структурно-вікових деформацій населення та загальним переважанням негативних деформацій. Відносні втрати населення, зумовлені негативними деформаціями, спостерігаються у вікових групах 53–58 років (демографічна хвиля війни з втратами понад 38 тис. осіб) і 66–69 років (демографічна хвиля голодомору з втратами близько 28 тис. осіб). У молодшій віковій групі (0–6 років) сформувалась помітна негативна деформація з відносними втратами населення близько 38 тис. осіб, наслідки якої будуть впливати на демовідтворювальний процес у регіоні за 20–25 років. Позитивні деформації структури населення зумовлені притоком мігрантів із сусідніх регіонів, пов'язаним насамперед із масштабним гідротехнічним будівництвом і розвитком зрошувального землеробства. Вони простежуються у вікових групах 37–43 роки (відносне зростання понад 18 тис. осіб) та 12–17 років (близько 25 тис. осіб). Зберігаються демографічні хвилі, зумовлені притоком населення в Україну в періоди її прискореної індустріалізації й милітаризації (1928–1931 рр. та 1938–1940 рр.) та роки голодоморів і світової війни (1932–1933 рр. та 1941–1947 рр.) [13].

Попередні наші роботи [5; 6; 7] наочно демонструють об'єктивне існування в межах

Херсонської області центрів і периферій. За матеріалами І.О. Пилипенка [7], адміністративно-територіальні одиниці Херсонської області в системі «центр – периферія» зібрані в певні групи (див. таблицю 1).

Для виділених у межах Херсонської області центрально-периферійних таксонів характерна деяка відмінність у «внеску» кожного зі складників геодемографічного процесу на формування населення.

Так, для центру фактори геодемографічного процесу ранжуються в такому порядку: зовнішні міграції, внутрішні міграції, смертність і народжуваність. Для периферії складники формування чисельності населення розміщуються в такому порядку: зовнішні міграції, народжу-

ваність, внутрішньорегіональні міграції, смертність [8].

Динаміку чисельності населення в складниках геопростору в системі «центр – периферія» наведено в таблиці 2, яка демонструє часові зміни частки населення Херсонської області в центрах різного порядку та периферіях.

Показник природного приросту населення функціонально узагальнює сукупність народжень і смертей, що веде до зміни чисельності населення природним шляхом. Він характеризує процес природного відтворення населення, відновлення поколінь. Це один з основних демографічних показників, який зрештою визначає геодемографічну ситуацію в країні та окремих регіонах. Розглянемо тепер терито-

Таблиця 1

Локалізація адміністративних одиниць регіону дослідження за значеннями

Область	Адміністративні одиниці, що входять до складу			
	центрів 1-го порядку	центрів 2-го порядку	периферії з перехідними ознаками	периферії
Херсонська	Херсон, Каховка, Нова Каховка, Скадовський, Олешківський	Білозерський, Генічеський, Голопристанський	Бериславський, Великолепетиський, Каланчацький, Каховський, Нововоронцовський, Новотроїцький, Чаплинський	Великоолександрівський, Високопільський, Горностаївський, Іванівський, Нижньосірогозький

Таблиця 2

Зміна частки населення Херсонської області в елементах системи «центр – периферія», %*

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Центри 1-го порядку	51,62	51,80	51,80	52,10	52,15	52,24	52,25	52,30	52,31	52,39	52,47	52,50	52,53
Центри 2-го порядку	17,04	17,11	17,11	17,26	17,35	17,43	17,48	17,52	17,56	17,57	17,57	17,58	17,61
Периферії з перехідними ознаками	21,07	20,92	20,92	20,63	20,54	20,44	20,41	20,37	20,36	20,28	20,25	20,24	20,19
Периферії	10,27	10,17	10,17	10,02	9,95	9,89	9,86	9,81	9,77	9,76	9,72	9,68	9,67

* ця та подальші таблиці складені Г.Ю. Нападовською за даними Херсонського обласного управління статистики

Таблиця 3

Коефіцієнт природного приросту населення Херсонської області, ‰

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Центри 1-го порядку	-6,72	-5,67	-5,67	-5,87	-5,32	-4,94	-4,89	-3,33	-3,65	-2,94	-3,58	-4,01	-5,03
Центри 2-го порядку	-7,52	-7,16	-7,16	-6,35	-5,90	-5,41	-3,71	-3,84	-2,92	-2,65	-3,19	-3,01	-3,67
Периферії з перехідними ознаками	-6,41	-7,46	-7,46	-5,47	-6,68	-5,17	-4,16	-3,80	-2,30	-2,74	-3,37	-2,84	-5,95
Периферії	-8,62	-9,03	-9,03	-6,64	-8,11	-6,98	-5,83	-5,18	-5,40	-4,76	-4,75	-4,51	-6,61

ріальну диференціацію цього демографічного показника за адміністративними одиницями Херсонської області в системі «центр – периферія» (таблиця 3, рисунок 1).

Аналіз рисунку 1 показує, що показники природного приросту в межах периферії дещо збільшились у 2006 р. до -6,64‰, з 2008 р. по 2014 р. поступово підвищувались, а в 2015 р. знову зменшились, що пов'язано насамперед зі складною економічною ситуацією.

Що стосується центрів, то показники природного приросту є дещо вищими, ніж у межах периферії. Показники природного приросту збільшились із -6,72‰ в 2003 р. до -4,89‰ в 2009 р., збільшуючись до 2012 р. З 2013 р. спостерігається тенденція зниження природного приросту населення.

Тобто можна зробити висновок, що як у межах периферій, так і в межах центрів про-

стежується майже однакова часова закономірність зміни показників природного приросту.

Другим складником загального руху населення є сальдо міграції. Міграційні процеси є одним із факторів, які посилюють чи пом'якшують негативні демографічні тенденції в регіонах (зокрема, зменшення чисельності населення). Яким чином райони Херсонської області в системі «центр – периферія» поділяються в територіальному аспекті за показником сальдо міграції, спостерігаємо в таблиці 4 та на рисунку 2.

Вплив міграційного скорочення як складника загального зменшення чисельності населення хоч і менший, ніж природне скорочення, проте міграційні процеси мають негативний вплив на зміни вікової структури населення, зокрема, на зменшення частки осіб репродуктивного віку, а тому спостерігається також

Таблиця 4

Коефіцієнт сальдо міграцій у межах Херсонської області, ‰

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Центри 1-го порядку	0,64	2,22	2,22	2,40	0,40	-0,05	0,70	1,29	1,29	1,29	-0,19	0,04	0,05
Центри 2-го порядку	0,05	1,21	1,21	2,70	2,55	1,26	1,63	1,19	1,19	1,19	-2,18	-0,88	-0,14
Периферії з перехідними ознаками	-8,56	-11,17	-11,17	-10,95	-9,19	-8,71	-2,99	-2,61	-2,61	-2,61	-4,44	-3,21	-1,32
Периферії	-11,23	-11,74	-11,74	-6,95	-6,80	-6,93	-2,82	-4,36	-4,36	-4,36	-3,01	-4,07	-1,43

Таблиця 5

Коефіцієнти формування населення Херсонської області, ‰

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Центри 1-го порядку	-6,09	-3,45	-3,45	-3,47	-4,92	-4,99	-4,19	-2,05	-2,76	-2,54	-3,77	-3,97	-4,99
Центри 2-го порядку	-7,47	-5,94	-5,94	-3,65	-3,34	-4,15	-2,09	-2,66	-2,97	-3,21	-5,37	-3,89	-3,82
Периферії з перехідними ознаками	-14,96	-18,63	-18,63	-16,42	-10,95	-13,88	-7,15	-6,41	-5,42	-7,86	-7,81	-6,06	-7,27
Периферії	-19,85	-20,78	-20,78	-13,58	-13,39	-13,91	-8,65	-9,54	-7,17	-8,87	-7,76	-8,58	-8,03

Таблиця 6

Амплітуда демографічних показників між центром і периферією Херсонської області

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Природний приріст	1,89	3,36	3,36	0,77	2,78	2,04	0,94	1,85	1,75	1,83	1,17	0,50	1,57
Сальдо міграції	11,86	13,96	13,96	9,35	7,20	6,88	3,52	5,64	5,64	5,64	2,82	4,11	1,47
Формування населення	13,76	17,33	17,33	10,11	8,47	8,92	4,46	7,49	4,41	6,34	3,99	4,61	3,05

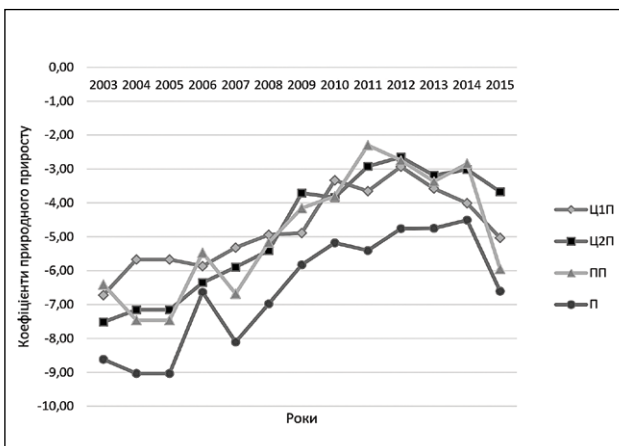
погіршення показників природного руху в майбутньому.

З рисунку 2 ми бачимо значну диференціацію показників сальдо міграції за період 2003–2009 рр. у складниках геопростору в системі «центр – периферія». З 2010 р. амплітуда показника сальдо міграцій між центрами й периферіями значно зменшується. Загалом для адміністративних одиниць центрального типу характерні позитивні або кращі за середньообласні показники сальдо міграції. Для периферійних районів характерне негативне сальдо міграції, що призводить до скорочення населення.

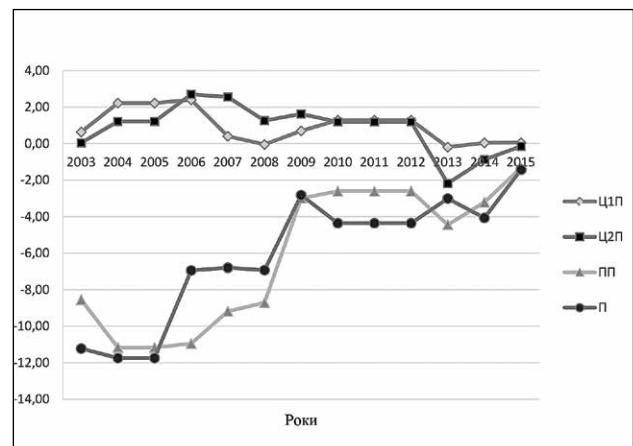
Головними складниками формування населення є природний приріст та сальдо міграції,

які в межах Херсонської області демонструють значну часову й просторову мінливість. Кількісні показники формування населення в складниках системи «центр – периферія» та часова динаміка представлені в таблиці 5 та на рисунку 3. Загалом показники формування населення як для центрів, так і для периферії є від'ємними.

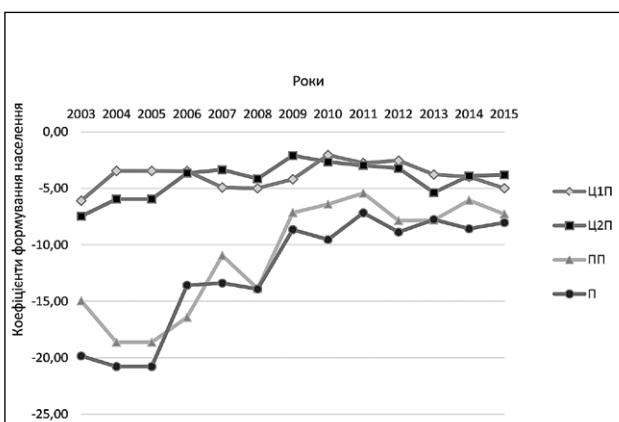
Аналізуючи рисунок 3, можна зробити висновок, що незначна диференціація показників між центром і периферією спостерігалась із 2003 р. по 2008 р. З 2009 р. показники формування населення збільшувались у межах центрів до -2,76 в 2012 р. та в межах периферій до -7,76 в 2013 р. У подальшому спостерігається тенденція незначного зниження показників.

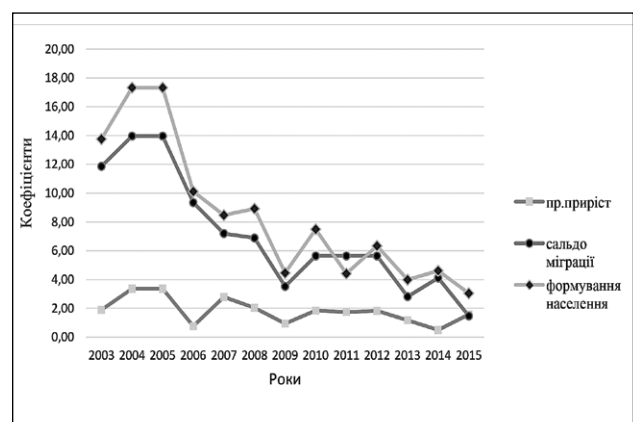
Рис. 1. Динаміка показників природного приросту в елементах системи «центр – периферія» Херсонської області (2003–2015 рр., ‰)

Рис. 2. Динаміка показників сальдо міграцій в елементах системи «центр – периферія» Херсонської області (2003–2015 рр., ‰)

Рис. 3. Динаміка показників формування населення в елементах системи «центр – периферія» Херсонської області (2003–2015 рр., ‰)

Рис. 4. Динаміка амплітуд формування населення та окремих його складників між елементами системи «центр – периферія» Херсонської області (2003–2015 рр., ‰)

Важливий показник геодемографічних процесів – загальна амплітуда, або статистичний розмах (А), змін чисельності населення, яка обчислюється як різниця максимального (N_{max}) та мінімального (N_{min}) показників:

$$A = N_{max} - N_{min}$$

У таблиці 6 представлені показники амплітуд природного приросту, сальдо міграції та власне формування населення за період 2003–2015 рр.

Рисунок 4 наочно демонструє зменшення амплітуд демографічних показників між складниками геопростору типу «центр – периферія». Виняток складає амплітуда природного приросту, яка циклічно коливається.

Загалом скорочення амплітуд показників формування населення та його чинників ставить під сумнів коректність використання вищезгаданих показників або ж вимагає тривалого часу спостереження.

Висновки з проведеного дослідження. Геодемографічні показники широко застосовуються під час аналізу соціально-економічного стану країни та регіонів різного ієрархічного рівня. Складники формування населення, навіть на регіональному рівні, демонструють значні просторові відмінності, що використовується як один із факторів делімітації геопростору (демографічне й інтегральне суспільно-географічне районування, поляризація простору, виділення центрів і периферій). Водночас, проаналізувавши просторово-часову динаміку складників формування населення, ми можемо зробити висновок про необхідність обережного застосування чинників формування населення як кількісної ознаки такої делімітації. На нашу думку, варто використовувати чисельні параметри формування населення та його складників лише за вагомий проміжок часу, оскільки вибіркоче й випадкове застосування такого матеріалу може призвести до хибних висновків щодо вагомості й коректності фактора чинника населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.
2. Географія Херсонщини : [навч. посібник] / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова, С.Л. Єрмакова, М.М. Руденко та ін. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. – 221 с.
3. Грицай О.В. Центр и периферия в региональном развитии / О.В. Грицай, Г.В. Иоффе, А.И. Трейвиш. – М. : Наука, 1991. – 168 с.
4. Маккиндер Х.Дж. Географическая ось истории / Х.Дж. Маккиндер // Полис. – 1995. – № 4. – С. 162–169.
5. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку : [монографія] / К.В. Мезенцев. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – 253 с.
6. Пилипенко І.О. Механізми формування суспільно-географічних периферій в контексті динамічних концепцій регіонального розвитку / І.О. Пилипенко // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 162. – С. 23–27.
7. Пилипенко І.О. Просторовий аналіз формування чисельності населення Херсонської області / І.О. Пилипенко // Географія і сучасність: збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – Вип. 16. – С. 237–246.
8. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація : [монографія] / І.О. Пилипенко. – Херсон : Грінв Д.С., 2015. – 264 с.
9. Пістун М.Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку : [навч. посібник] / М.Д. Пістун, А.Л. Мельничук. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – 286 с.
10. Топчів О.Г. Регіональний розвиток України і становлення державної регіональної політики : [навч.-метод. посібник] / О.Г. Топчів, Т.М. Безверхнюк, З.В. Тітенко. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2005. – 224 с.
11. Трейвиш А.И. Регионализация и централизация в России / А.И. Трейвиш // Региональные исследования. – 2008. – № 5(20). – С. 3–13.
12. Хаусхофер К. О геополитике: работы разных лет / К. Хаусхофер. – М. : Мысль, 2001. – 426 с.
13. Яворська В.В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні : [монографія] / В.В. Яворська. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – 384 с.
14. Christaller W. Central Places in Southern Germany / W. Christaller. – New York : Englewood Cliffs, 1966. – 230 p.
15. Friedmann J. Territory and Function: The evolution of regional planning / J. Friedmann. – London : Edward Arnold, Ltd., 1979. – 355 p.

УДК 911.3

Немець Л.М.
 доктор географічних наук, професор,
 завідувач кафедри соціально-економічної географії й регіонознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Телебенєва Є.Ю.
 кандидат географічних наук,
 завідувач навчально-дослідницької лабораторії
 регіональних суспільно-географічних досліджень,
 старший викладач кафедри соціально-економічної географії й регіонознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Баріло І.М.
 молодший науковий співробітник,
 старший викладач кафедри соціально-економічної географії й регіонознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ХОРОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовані соціально-демографічні аспекти розвитку Хорольського району Полтавської області. Визначено головні фактори впливу на соціально-демографічний розвиток району. На основі кластерного аналізу проведено групування сільських рад району за подібністю соціально-демографічного розвитку. Визначено проблеми та перспективи соціально-демографічного розвитку Хорольського району Полтавської області.

Ключові слова: соціальний-демографічний розвиток, зайнятість населення, природний приріст, міграція населення, безробіття.

В статье проанализированы социально-демографические аспекты развития Хорольского района Полтавской области. Определены главные факторы влияния на социально-демографическое развитие района. На основе кластерного анализа было выполнено группирование сельских советов района по схожести социально-демографического развития. Определены проблемы и перспективы социально-демографического развития Хорольского района Полтавской области.

Ключевые слова: социально-демографическое развитие, занятость населения, естественный прирост, миграция населения, безработица.

Niemets L.M., Telebeneva E.Yu., Barylo I.M. Social and demographic aspects of development Khorol district by Poltava region

The article deals with social and demographic aspects of development Khorol district's Poltava region. The features of the socio-demographic development Khorol district's Poltava region are analyzed. The main factors of influence on the socio-demographic development district are reported. The grouping of rural councils by similarity of socio-demographic development based on cluster analysis are conducted. The problems and prospects of socio-demographic development Khorol district's Poltava region are examined

Key words: social and demographic development, population's employment, natural growth, population's migration, unemployment.

Постановка проблеми. Глибока трансформація соціально-економічних відносин, що відбувається в Україні, обумовлює необхідність вивчення регіонального розвитку суспільства, обґрунтування пріоритетів і формування

механізмів його управління. Останнім часом регіональна проблема стала однією з найбільш гострих проблем суспільного розвитку України. Соціально-економічний розвиток регіонів значною мірою залежить від величини та

ефективності використання наявного на цій території соціально-демографічного потенціалу [4, 7]. Полтавська область є одним із потужних аграрних та промислових центрів країни. Полтавщина характеризується значним розмаїттям природних, господарських та історико-географічних особливостей, детальне дослідження яких на регіональному рівні дасть змогу підвищити ефективність соціально-економічного розвитку регіону. Соціально-демографічна характеристика Хорольського району Полтавської області надасть можливість детально проаналізувати особливості розвитку території, визначити її негативні та позитивні складові; виявити сильні та слабкі сторони конкурентоздатності, економічного розвитку та інвестиційної привабливості території [9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-демографічні особливості регіонального розвитку найбільш широко представлені в суспільно-географічних дослідженнях, зокрема в працях М. Барановського, Б. Данилишина, Н. Зубаревич, К. Немець, Л. Немець, Д. Мальчикової, О. Олійника, М. Пістуна, К. Сегіди, А. Степаненка, О. Топчієва, В. Яворської, Л. Шевчук та інших. Основні дослідження соціально-демографічних процесів в Україні поступово трансформуються в економічні та соціологічні науки й зосереджуються в інститутах, зокрема в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи (Е. Лібанова, І. Курило, А. Позняк, В. Стешенко), Інституті економіки та прогнозування (Т. Богдан), Інституті регіональних досліджень (В. Садова), Інституті соціології (І. Прибиткова), Національному інституті стратегічних досліджень (А. Малиновська). Таким чином, дослідження процесу соціально-демографічного розвитку населення та його окремих складових стає об'єктом розгляду в багатьох науках, зокрема в демографії, економіці, соціології, суспільній географії тощо.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі соціально-демографічних аспектів розвитку Хорольського району Полтавської області, виявленні подібності сільських рад району за соціально-демографічним розвитком за допомогою кластерного аналізу й у визначенні проблем та перспектив розвитку зазначеного району.

Виклад основного матеріалу дослідження. Хорольський район характеризується переважаючим сільським типом розселення населення. Чисельність населення Хорольського району Полтавської області станом на 2015 рік складає 34,6 тис. осіб, що є достатньо високим показником по області. За кількістю населення район посідає восьме місце в області, поступаючись лише Гадяцькому, Глобинському, Кобеляцькому, Зінківському, Кременчуцькому, Лохвицькому та Полтавському районам (на нього припадає 2,4% населення Полтавщини) [5, 6].

На кількісний та якісний склад населення Хорольського району насамперед впливає сільське населення, оскільки рівень урбанізації району низький – 38,1% (13,3 тис. міських і 21,7 тис. сільських жителів). На відміну від інших показників, що характеризують населення Хорольщини, рівень урбанізації району останніми роками збільшується, оскільки темпи скорочення сільського населення вищі, ніж міського. Так, протягом 2009–2015 рр. загальна кількість населення Хорольщини скоротилася на 2003 особи, зокрема сільського – на 9,6%, міського – на 1,0% [5, 6].

Головною причиною такого досить інтенсивного скорочення населення Хорольського району, особливо сільського, є від'ємний природний приріст. Так, число померлих у Хорольському районі в 1,3 рази перевищує кількість народжених. Аналізуючи динаміку коефіцієнтів народжуваності, спостерігаємо незначне зниження показників з 2009 по 2011 рр. (з 8,7 до 8,1‰), а з 2012 р. народжуваність поволі зростає і в 2015 р. становила 8,5‰. На відміну від народжуваності, показники смертності протягом досліджуваного періоду досить нестабільні й змінюються з більшою амплітудою. Так, з 2009 по 2012 рр. коефіцієнти смертності зменшуються (з 20,6 до 17,8‰), проте з 2013 р. спостерігаємо досить різке збільшення смертності в регіоні (з 18,1 до 21,7‰). Головною причиною рівня смертності в районі є велика кількість людей старшого віку. Найбільше людей у районі помирає від захворювань системи кровообігу (73,2%) та від новоутворень (10,0%) [5, 6].

Відповідно до показників народжуваності й смертності змінюються показники

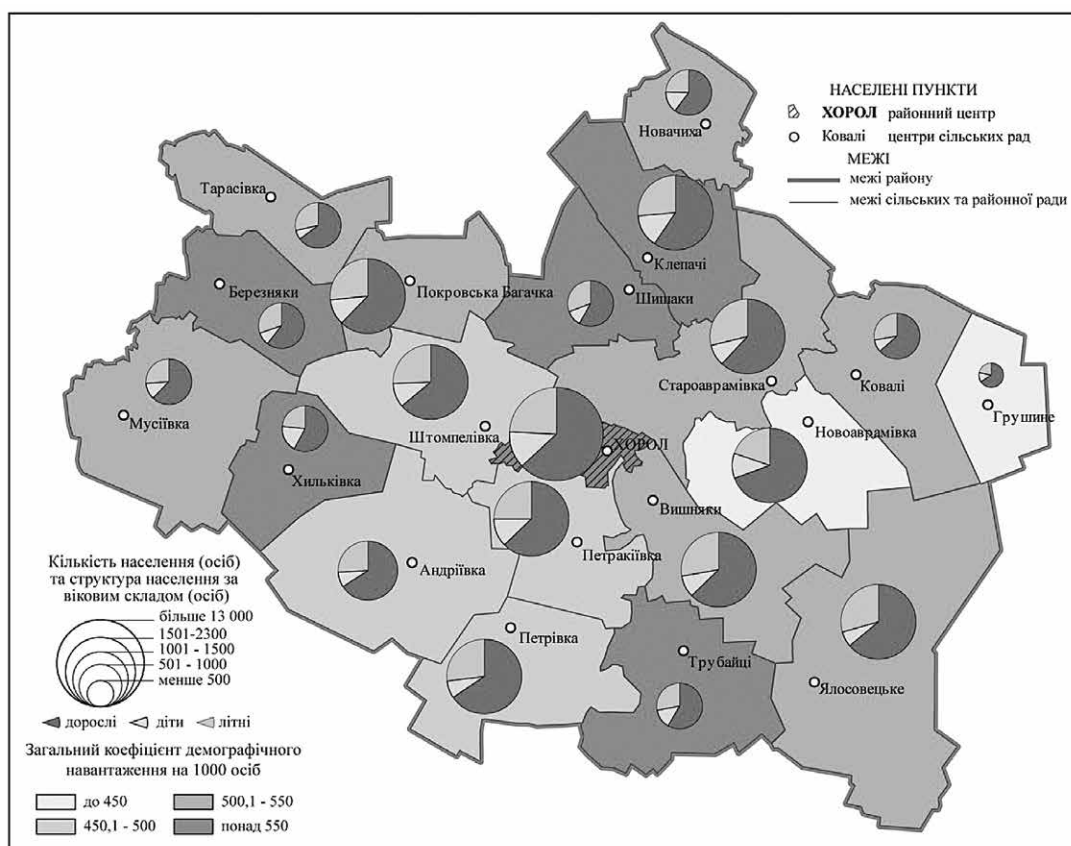
природного приросту (з $-11,9\%$ в 2009 р. до $-13,2\%$ в 2015 р.), залишаючись при цьому завжди від'ємними. Мінімальний показник природного приросту протягом досліджуваного періоду спостерігався в 2012 р. і склав $-9,33\%$, а максимальний – у 2014 р. ($-13,2\%$). Така динаміка природного руху населення Хорольського району пов'язується із загальною тенденцією скорочення населення Полтавської області. Так, за коефіцієнтом народжуваності Хорольський район у 2015 р. займав 16 місце по області, за коефіцієнтом смертності – 20 місце, за коефіцієнтом природного приросту – 23 місце (нижче тільки в Глобинському та Миргородському районах) [5, 6].

У загальній віковій структурі переважає населення працездатного віку. Населення старших вікових груп має значно більшу чисельність, ніж населення молодших вікових груп. Така тенденція характерна не лише для Хорольського району, але й для області та України в цілому. Загальне демографічне

навантаження на працездатне населення Хорольського району станом на 2015 р. становило $583,5\%$, що порівняно з 2009 р. менше на $112,43\%$. Це свідчить про збільшення за період 2009–2015 рр. числа працездатного населення та трудових ресурсів району.

Територіальний розподіл показників демографічного навантаження характеризується найвищими показниками в Шишацькій, Хільківській, Клепачівській, Трубайцівській сільських радах та Хорольській міській раді (понад 550%), що обумовлено великою кількістю трудових ресурсів. Найменше демографічне навантаження на працездатне населення – у Новоаврамівській та Грушинській сільських радах (до 450%) (рис. 1). Навантаження дітьми значно менше, ніж навантаження населенням старших вікових груп. Коефіцієнт демографічного навантаження дітьми становить $173,7\%$.

На території району загальний коефіцієнт демографічного навантаження змінюється залежно від рівня соціально-економічного роз-

Рис. 1. Демографічне навантаження та віковий склад населення в територіальних громадах Хорольського району в 2015 р. (побудовано за даними [5, 6])

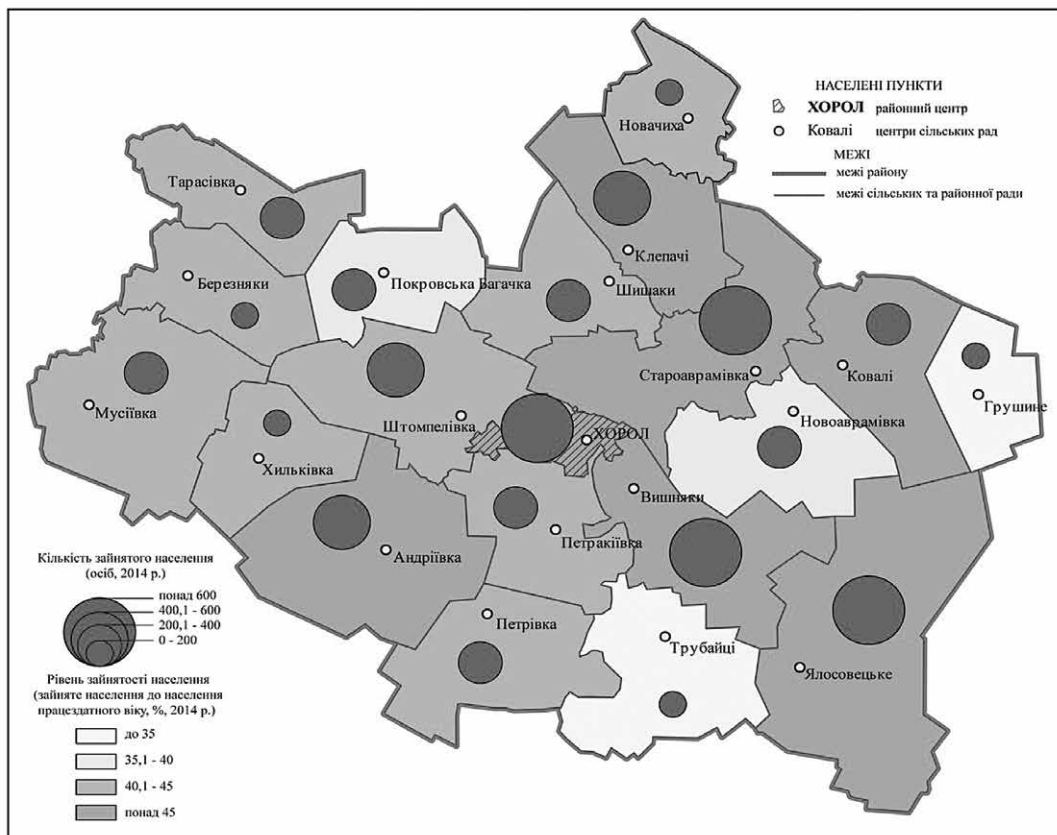
витку територіально-адміністративних одиниць. На півночі району ці показники більші, ніж на півдні. Загальний коефіцієнт демографічного навантаження пенсіонерами становить 319,3‰, що значно вище, ніж демографічне навантаження дітьми. Найменший показник демографічного навантаження населенням старших вікових груп (до 350‰) у Грушинській та Новоаврамівській сільських радах, що свідчить про невелику частку осіб пенсійного віку. Найбільший показник демографічного навантаження старшими віковими групами (понад 450‰) у Староаврамівській, Березняківській, Шишацькій, Ялосовецькій та Трубайцівській сільських радах.

Особливістю сучасної міграційної ситуації Хорольського району є велика кількість маятникових міграцій, поширених здебільшого в приміських зонах. Більша частина переїздів здійснюється до сусідніх районів – Миргородського, Глобинського, Лубенського. Найпотужнішими є міграційні потоки між сусідніми сільськими радами. Незважаючи на деякі

позитивні аспекти, Хорольський район належить до тих районів Полтавської області, де міграційна активність населення залишається незначною. Вплив міграційного зростання як складової загального росту чисельності населення є недостатнім. Міграційні процеси продовжують негативно впливати на зміну вікової структури населення району, зокрема зменшується частка осіб працездатного віку, що впливає на показники природного руху населення.

Частка працездатного населення складає 67,5% від загальної кількості населення, а частка зайнятих становить 46%. У структурі зайнятості найбільшу частку займає населення, зайняте в сільському господарстві (40%), що обумовлено низьким розвитком промисловості й переважанням аграрно-індустріального типу ведення господарства. У промисловості зайнято 26% населення, в оптовій та роздрібній торгівлі – 12%, у галузі освіти – 7,3%, у сфері охорони здоров'я – 3,7% [3].

Розглядаючи особливості зайнятості населення за територіальними громадами Хороль-

Рис. 2. Зайнятість населення Хорольського району Полтавської області у 2015 р. (побудовано за даними [5, 6])

ського району, можна помітити, що найбільша кількість зайнятих спостерігається в територіальних громадах, які розташовані близько до районного центру та на сході району. Ці райони тяжіють більше до м. Миргорода, ніж до м. Хорола. Найбільші показники зайнятості населення (понад 45%) спостерігаються в Андріївській, Ялосовецькій, Вишняківській, Староаврамівській, Ковалівській, Клепачівській сільських радах та Хорольській міській раді. Найменші показники зайнятості населення характерні для Грушинської та Трубайцівської сільських рад, які знаходяться на периферії району (рис. 2).

Для дослідження подібності соціально-демографічного розвитку Хорольського району був обраний метод кластерного аналізу. Попередньо було підготовлено базу даних, що містить статистичні показники за 18 параметрами за сім років (2009–2015 рр.): зокрема, чисельність населення, статеві-віковий склад, природний та міграційний рух населення, зайнятість, демографічне навантаження,

середня кількість працівників, рівень безробіття, кількість навчальних закладів, закладів охорони здоров'я та ін. [1, 2].

За результатами кластерного аналізу виділяємо 3 кластери сільських рад, що мають близькі соціально-демографічні зв'язки між собою, та 3 сільські ради, що за результатами аналізу не утворюють кластерів – Андріївська, Березняківська та Ялосовецька сільські ради (рис. 3). Їхні відмінності від інших сільських рад полягають у порівняно високих показниках народжуваності та демографічного навантаження особами молодших вікових груп.

Найбільш подібні між собою Грушанська, Новачинська, Хильківська, Петраківська, Трубайцівська, Петрівська, Шишаківська сільські ради. Це сільські ради з низькими показниками народжуваності та високими показниками смертності, а також із високою часткою населення старше 65 р., тому має місце значне демографічне навантаження цією віковою групою на населення працездатного віку. Тарасівська, Ковалівська, Мусіївська, Клепачівська,

Рис. 3. Кластерні зв'язки сільських рад Хорольського району за соціально-демографічним розвитком (розраховано та побудовано за даними [5, 6])

Новоаврамівська сільські ради мають не так сильно виражені зв'язки, але вони також чітко простежуються. Ці сільські ради мають подібні показники розвитку соціальної інфраструктури, зокрема освіти та охорони здоров'я.

Найменш виражені зв'язки простежуються в таких сільських радах: Вишняківській, Штомпелівській, Покровсько-Багачанській, Староаврамівській. Ці сільські ради характеризуються високим соціально-економічним та соціально-демографічним розвитком порівняно з іншими сільськими радами.

Висновки з проведеного дослідження.

Проблемами соціально-демографічного розвитку Хорольського району є відсутність повноцінного забезпечення об'єктами соціальної сфери загального призначення (освітніми, медичними, культурно-побутовими тощо) та спеціального призначення (об'єкти, що спеціалізуються на обслуговуванні малозахищених та непрацездатних осіб, наданні соціальної допомоги). Незважаючи на зусилля місцевих органів управління, спрямовані на поліпшення соціально-економічної ситуації та підвищення рівня життя населення, збільшується кількість громадян і навіть груп населення, які потребують допомоги держави. Також однією з ключових проблем розвитку соціальної сфери на місцях є незадовільне кадрове забезпечення. Ситуація ускладнюється несформованістю статусу соціального працівника, вкрай низьким рівнем заробітної плати та низьким рівнем підготовки фахівців у цій сфері. Нестача кваліфікованих кадрів призводить до збільшення навантаження на одного працівника соціальної сфери [8].

Демографічна ситуація в Хорольському районі відзначається складністю та напруженістю, про що свідчить низка процесів, які відбуваються в регіоні в сфері демографічного розвитку: зменшення чисельності населення, стабільно низький рівень народжуваності при високому рівні смертності, природне скорочення населення, висока смертність чоловічого населення працездатного віку, старіння населення тощо. Динаміка природного приросту населення регресивна в усіх сільських радах.

Отже, найгострішими проблемами соціально-демографічного розвитку Хорольського району є: недосконала система територіаль-

ного розміщення об'єктів соціальної інфраструктури; недостатній рівень кадрового забезпечення, низька кваліфікація працівників та незадовільні умови праці в цій галузі; низька якість послуг, що надаються населенню цими об'єктами. Враховуючи велику кількість проблем, що стосуються динаміки населення, можна зробити й позитивні прогнози. Оскільки в районі існує тенденція до міграції в районний центр (м. Хорол), то в місті зростає кількість працюючих осіб, тому збільшується трудовий потенціал центру району, що позитивно впливає на його розвиток.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барило І. Аналіз подібності геодемографічного розвитку районів та міст Полтавської області за результатами кластерного аналізу / І. Барило // *Регіон-2016: суспільно-географічні об'єкти: матеріали Міжнародної науково-практичної конф. студентів, аспірантів та молодих науковців (Харків, 15 квітня 2016 р.)* / гол. ред. колегії Л. Немець. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С. 9–12.
2. Барило І. Геодемографічний розвиток Полтавської області: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Ірина Миколаївна Барило. – Харків, 2016. – 20 с.
3. Логвин М. Соціально-демографічна характеристика трудового потенціалу молоді Полтавської області / М. Логвин // *Регіональні перспективи*. – 2000. – № 6 (13). – С. 47–49.
4. Немець Л. Демографічний розвиток Харківського регіону: [монографія] / Л. Немець, К. Сегіда, К. Немець. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – 200 с.
5. Офіційний сайт Головного управління статистики в Полтавській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pl.ukrstat.gov.ua>.
6. Офіційний сайт Хорольської районної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://horol.adm-pl.gov.ua>.
7. Сегіда К. Передумови та чинники демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми / К. Сегіда // *Часопис соціально-економічної географії: міжрегіональний зб. наук. праць*. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. – Вип. 9(2). – С. 185–191.
8. Стратегія демографічного розвитку на період до 2015 р., затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 р. № 879 // *Офіційний вісник України*. – 2006 р. – № 26. – 161 с.
9. Телебенева Є. Соціально-економічний розвиток як об'єкт суспільно-географічного дослідження / Є. Телебенева, І. Барило // *Часопис соціально-економічної географії: міжрегіональний зб. наук. праць*. – Х.: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2015. – № 19(2). – С. 152–156.

УДК 911.3

Омельченко Н.В.,
асистент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ РОЗПОДІЛ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА ПРАВИЛОМ «РАНГ-РОЗМІР»

У роботі проаналізовано просторові й часові зміни розподілу міських поселень Херсонської області за правилом «ранг-розмір». Встановлено стійку часову та просторову взаємозалежність між чисельністю населення міських поселень Херсонщини та їх рангами в різні історичні періоди розвитку регіону. Виявлено, що система міських поселень Херсонської області формує домінуючий тип розподілу за правилом «ранг-розмір» зі значним перевищенням реальної чисельності населення обласного центру над теоретичною. Підтверджено гіпотезу про те, що значні відхилення від ідеального розподілу існують у моноцентричних регіонах, де є лише одне велике місто, яке концентрує основну частину міського населення та «перетягує» на себе основні функції, що є актуальною проблемою подальшої еволюції системи розселення й комплексного розвитку Херсонської області.

Ключові слова: правило «ранг-розмір», метод Зіпфа-Медведкова, міські населені пункти, залишки регресії, Херсонська область.

В работе проанализированы пространственные и временные изменения распределения городских поселений Херсонской области по правилу «ранг-размер». Установлена устойчивая временная и пространственная взаимозависимость между численностью населения городских поселений Херсонщины и их рангами в разные исторические периоды развития региона. Выведено, что система городских поселений Херсонской области формирует доминантный тип распределения по правилу «ранг-размер» со значительным превышением реальной численности населения областного центра над теоретической. Подтверждена гипотеза о том, что значительные отклонения от идеального распределения существуют в моноцентрических регионах, где есть только один большой город, который концентрирует основную часть городского населения и «перетягивает» на себя основные функции, что является актуальной проблемой дальнейшей эволюции системы расселения и комплексного развития Херсонской области.

Ключевые слова: правило «ранг-размер», метод Зипфа-Медведкова, городские населенные пункты, остатки регрессии, Херсонская область.

Omelchenko N.V. Spatially-temporal distribution of urban settlements in the kherson region on the rule of "rank-size"

It was analyzed the spatial and temporal changes in the distribution of urban settlements in the Kherson region on the rule of "rank-size" in this article. It established a stable temporal and spatial relationship between the population of urban settlements of Kherson and its grades in different historical periods of development of the region. It was found that the system of urban settlements in the Kherson region forms the dominant pattern of distribution by rule of "rank-size" with a significant excess of the actual number of the regional center of theoretical population. Hypothesis was confirmed that the significant deviation from the ideal distribution exists in monocentric regions. There is only one large city, which concentrates the bulk of the urban population and "overbalance" the main function. This is actual problem of the further evolution of the settlement system and the integrated development of the Kherson region.

Key words: rule of "rank-size", method of Zipf-Medvedkov, urban settlements, remnant of regression, Kherson region.

Постановка проблеми. Зміни соціально-економічних умов у країні в цілому та демографічна криза зокрема посилюють вимоги щодо пошуку закономірностей регіонального розвитку. Міста як фокуси людської діяльності відчують найбільш динамічні трансформа-

ції, що знаходить відображення насамперед в особливостях демографічних процесів. Скорочення чисельності демонструють більшість міських поселень як України, так і Херсонської області. Водночас аналіз таких змін чисельності саме в системі міського розселення дає змогу

визначити просторові закономірності демографічних змін крізь призму взаємовпливу та взаємозалежності міських поселень обласного регіону (на прикладі Херсонської області).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Останнім часом в українській географії суттєво збільшився інтерес до геоурбаністичної тематики (роботи таких авторів, як Л.Г. Руденко, О.Л. Дронова, К.В. Мезенцев, Г.П. Підгрушний [2; 3; 6; 11; 14]). Водночас дослідженню систем міських поселень на регіональному рівні приділяється недостатня увага.

Одним із дієвих підходів щодо вирішення завдання пошуку просторових і часових змін у сукупності (системі розселення) міських поселень є правило «ранг-розмір», яке в географічній літературі пострадянських країн більш відоме як «метод Зіпфа-Медведкова». Методика застосування цього правила в географічному аналізі розкрита в класичній праці П. Хаггета [15], у сучасних роботах українських географів на матеріалах Донецької, Дніпропетровської, Харківської та Херсонської областей [7; 9; 10; 12]. Водночас наявний доробок потребує вдосконалення з метою пошуку просторово-часових закономірностей еволюції міських систем розселення на регіональному рівні.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі розподілу міських поселень Херсонської області за правилом «ранг-розмір» (методом Зіпфа-Медведкова) та наданні йому географічної інтерпретації.

Для її досягнення необхідно виконати такі завдання:

1) проаналізувати підходи та досвід застосування методу Зіпфа-Медведкова на прикладі систем міського населення регіонів України;

2) дослідити просторово-часові розподіли міського населення Херсонської області за цим методом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для розгляду особливостей розселення населення та вдосконалення міського каркасу регіону доцільне застосування низки математико-статистичних методів, один із яких, досить популярний серед географів, має назву «закон ранг-розмір», або «правило Зіпфа-Медведкова». Згідно з гіпотезою для певних систем міст, які входять у єдину систему

розселення (у цьому дослідженні – регіону), існує специфічна залежність між чисельністю населення міста та його порядковим номером (рангом) за ступенем зменшення чисельності населення в містах. Тобто місто з найбільшим населенням у будь-якому регіоні в два рази більше, ніж наступне за розміром місто, і так далі. Інакше кажучи, розмір міста обернено пропорційний його рангу [9; 12].

Закономірність між чисельністю населення міста та його рангом у системі розселення вперше емпіричним шляхом була виявлена Ф. Ауербахом (F. Auerbach) у 1913 р. Пізніше ця закономірність вивчалась низкою фахівців, найбільш значимі узагальнення з приводу цього питання зроблені Георгом Зіпфом (G. Zipf) у роботі, яка була опублікована в 1949 р. [12, с. 85–89]. Г. Зіпф запропонував формулу, яка виражає цю закономірність:

$$N_j = N_1 * j^{-a},$$

де N_j – людність j -го міста, N_1 – людність 1-го за чисельністю мешканців міста, j^{-a} – коефіцієнт контрастності, притаманний для певної системи міст.

Його роботу було продовжено та підтверджено численними працями радянського (а потім американського) вченого Ю.В. Медведкова, який у свою чергу вивів таку формулу:

$$N_j = K * N_1 * j^{-a},$$

де N_j – людність j -го міста, N_1 – людність 1-го за чисельністю мешканців міста, j – номер міста за ступенем зменшення людності, a – коефіцієнт міри контрастності в розмірах міста, K – «коефіцієнт першості» головного міста, який дорівнює відношенню C/N_1 (де C – людність головного міста (найважливішого ринкового центру країни чи регіону), яка теоретично мала б бути за дотримання тенденції розподілу людності міст згідно з гіпотезою Г. Зіпфа) [9].

Аналіз розподілу міст за рангом на основі цього правила дає змогу говорити про рівень сформованості міської системи країни чи регіону. У містобудівній практиці такий метод є зручним для порівняння систем міського розселення в часі й просторі [4; 13].

Модель Г. Зіпфа про закономірності в розмірності міст можна представити графічно в прямокутній системі координат, узявши для

прикладу систему міст і селищ міського типу Херсонської області (за 2015 рік, за 2001 рік, за 1989 рік). Зауважимо, що більш доцільно враховувати кількість населення не лише в містах, а й у селищах міського типу, де кількість населення перевищує 2 тис. осіб. (див. таблицю 1).

На рисунку 1 на осі X відкладено порядкові номери міст, або ранги (j), а на осі Y – їхні показники людності (H_j). Для кращого уявлення залежності між чисельністю населення міського населеного пункту та його рангом у лінійному вигляді доцільно відразу трансформувати графік, замінивши лінійну шкалу

Таблиця 1

Абсолютна й логарифмічна чисельність населення та ранги міських населених пунктів Херсонської області за чисельністю населення (1989 рік, 2001 рік, 2015 рік)

Ранг (i)	Населений пункт	Чисельність населення (H _i) 2015 рік	Lg H _i	Ранг (i)	Населений пункт	Чисельність населення (H _j) 2001 рік	Lg H _j	Ранг (j)	Населений пункт	Чисельність населення (H _k) 1989 рік	Lg H _k
1	Херсон	294,94	2,47	1	Херсон	324,42	2,51	1	Херсон	353,41	2,55
2	Нова Каховка	46,91	1,67	2	Нова Каховка	52,61	1,72	2	Нова Каховка	56,41	1,75
3	Каховка	36,94	1,57	3	Каховка	38,17	1,58	3	Каховка	42,83	1,63
4	Олешки (Цюрупинськ)	24,98	1,40	4	Олешки (Цюрупинськ)	24,01	1,38	4	Олешки (Цюрупинськ)	24,62	1,39
5	Генічеськ	19,98	1,30	5	Генічеськ	21,63	1,34	5	Генічеськ	23,70	1,37
6	Скадовськ	18,64	1,27	6	Скадовськ	19,40	1,29	6	Скадовськ	20,28	1,31
7	Гола Пристань	14,66	1,17	7	Гола Пристань	15,90	1,20	7	Берислав	17,63	1,25
8	Антонівка	12,92	1,11	8	Берислав	15,43	1,19	8	Гола Пристань	16,72	1,22
9	Берислав	12,83	1,11	9	Антонівка	13,02	1,11	9	Антонівка	13,20	1,12
10	Таврійськ	10,85	1,04	10	Таврійськ	11,76	1,07	10	Новотроїцьке	12,31	1,09
11	Новотроїцьке	10,60	1,03	11	Новотроїцьке	11,70	1,07	11	Таврійськ	11,52	1,06
12	Новоолексіївка	10,19	1,01	12	Каланчак	11,12	1,05	12	Каланчак	11,28	1,05
13	Чаплинка	9,77	0,99	13	Чаплинка	10,54	1,02	13	Велика Лепетиха	10,89	1,04
14	Білозерка	9,72	0,99	14	Новоолексіївка	10,23	1,01	14	Чаплинка	10,86	1,04
15	Каланчак	9,27	0,97	15	Велика Лепетиха	9,94	1,00	15	Новоолексіївка	10,27	1,01
16	Велика Лепетиха	8,32	0,92	16	Білозерка	9,56	0,98	16	Білозерка	9,43	0,97
17	Комишани	7,06	0,85	17	Велика Олександрівка	7,54	0,88	17	Комишани	8,11	0,91
18	Нова Маячка	6,99	0,84	18	Нова Маячка	7,46	0,87	18	Велика Олександрівка	8,04	0,91
19	Велика Олександрівка	6,89	0,84	19	Комишани	7,25	0,86	19	Верхній Рогачик	7,57	0,88
20	Горностаївка	6,69	0,83	20	Нововоронцовка	7,12	0,85	20	Нова Маячка	7,21	0,86
21	Нововоронцовка	6,36	0,80	21	Горностаївка	7,00	0,85	21	Нововоронцовка	7,16	0,85
22	Зеленівка	5,84	0,77	22	Верхній Рогачик	6,79	0,83	22	Нижні Сірогози	6,68	0,82
23	Любимівка	5,69	0,75	23	Нижні Сірогози	5,99	0,78	23	Горностаївка	6,43	0,81
24	Верхній Рогачик	5,67	0,75	24	Зеленівка	5,71	0,76	24	Брилівка	5,68	0,75
25	Нижні Сірогози	4,88	0,69	25	Іванівка	5,25	0,72	25	Зеленівка	5,59	0,75
26	Іванівка	4,54	0,66	26	Сиваське	4,95	0,69	26	Іванівка	5,56	0,74
27	Сиваське	4,36	0,64	27	Високопілля	4,70	0,67	27	Сиваське	5,48	0,74
28	Брилівка	4,34	0,64	28	Дніпriansьк	4,70	0,67	28	Дніпriansьк	5,08	0,71
29	Дніпriansьк	4,28	0,63	29	Брилівка	4,58	0,66	29	Високопілля	4,89	0,69
30	Високопілля	4,26	0,63	30	Партизани	3,91	0,59	30	Асканія Нова	4,47	0,65
31	Козацьке	3,82	0,58	31	Козацьке	3,89	0,59	31	Козацьке	4,45	0,65
32	Партизани	3,53	0,55	32	Асканія Нова	3,48	0,54	32	Партизани	3,96	0,60
33	Лазурне	3,17	0,50	33	Лазурне	3,28	0,52	33	Лазурне	2,91	0,46
34	Асканія Нова	2,87	0,46	34	Архангельське	2,25	0,35	34	Архангельське	2,61	0,42
				35	Мирне	2,14	0,35	35	Мирне	2,27	0,36

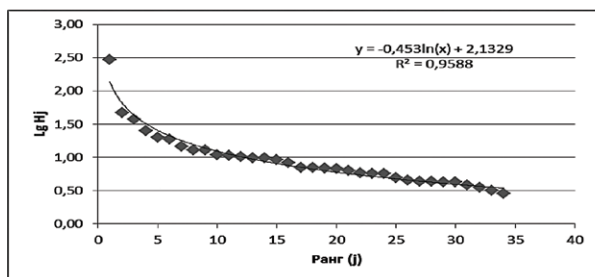
*Складено автором за даними Головного управління статистики в Херсонській області

на його осях на логарифмічну. За графіком, побудованим за правилом «ранг-розмір», можна судити про розподіл міських утворень і про сформованість системи міського розселення, у якій співіснують різні за величиною міські населені пункти. Бачимо, що розподіл є достатньо підпорядкованим Зіпфівській залежності. Величина апроксимації ($R^2 > 0,9$) за всі досліджувані періоди свідчить про досить високу достовірність результатів. Аналізуючи ці результати, можна стверджувати, що реальний розподіл міських населених пунктів відрізняється ранговим розривом та відсутністю чіткої ієрархічності. Дані таблиці 1 наглядно демонструють переважання за останній рік частки малих міст (8 із 9) та смт в системі розселення. На діаграмі показано, що за реального розподілу міських населених пунктів за рангом крива чисельності населення прагне до нуля [13, с. 467–474]. Також зазначимо, що різний кут нахилу ($a = -0,453$; $-0,462$; $-0,47$) свідчить про відносно несинхронне скорочення чисельності населення всіма міськими населеними пунктами Херсонської системи розселення, що може бути пов'язано з багатьма факторами [10].

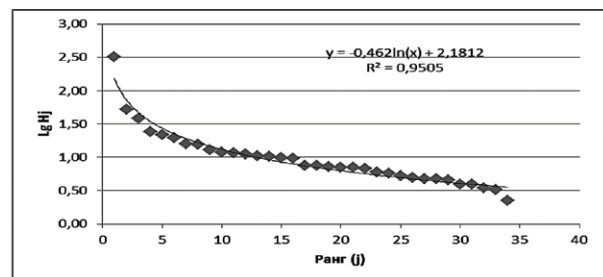
Чисельність населення адміністративного центру та найбільшого за показником люд-

ності міста перевищує розподіл системи, причому така тенденція спостерігається впродовж усіх років, обраних для дослідження. Теоретична чисельність населення головного міста системи розселення являє собою 10 у ступені, який дорівнює числовому значенню точки перетину графіка з віссю ординат. Відповідно, для Херсонської області в 2015 році це 2,1329. З огляду на зміст рівняння Зіпфа-Медведкова коефіцієнт першості (відношення теоретичної й фактичної чисельності населення першого за рангом міста) системи міського розселення Херсонської області становить 0,46. Ступінь контрастності того ж періоду для міських населених пунктів Херсонської області становить $-0,453$. Відхилення розподілу міських поселень Херсонщини в системі розселення від правила «ранг-розмір» пов'язані з географічним і транспортним положенням, особливостями формування й господарського освоєння, соціально-економічними аспектами [1; 7].

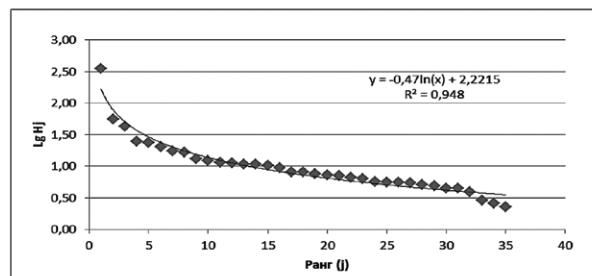
Таким чином, за допомогою правила «ранг-розмір» було підтверджено гіпотезу про те, що значні відхилення від ідеального розподілу існують у моноцентричних регіонах, де є лише одне велике місто, яке концентрує основну частину міського населення та «перетягує» на себе основні функції, що є актуальною пробле-

2015 рік

2001 рік

1989 рік

Рис. 1. Залежність між чисельністю населення та рангами міських населених пунктів Херсонської області в логарифмічній шкалі

мою подальшої еволюції системи розселення й комплексного розвитку Херсонської області [5; 7; 8]. Можна також припускати, що більшість міських поселень Херсонської області, які знаходяться вище кривої Зіпфа, очікуватимуть продовження скорочення чисельності та людності малих міст і смт за рахунок міграції в більші міста. Відповідно, 13 міських поселень (Нова Каховка, Каховка, Олешки (Цюрупинськ), Генічеськ, Скадовськ, Гола Пристань, Антонівка, Берислав, Таврійськ, Новотроїцьке, Асканія Нова, Лазурне, Партизани), що знаходяться нижче кривої Зіпфа за останній період (2015 рік), мають суттєвий резерв зростання населення та очікують на приріст населення.

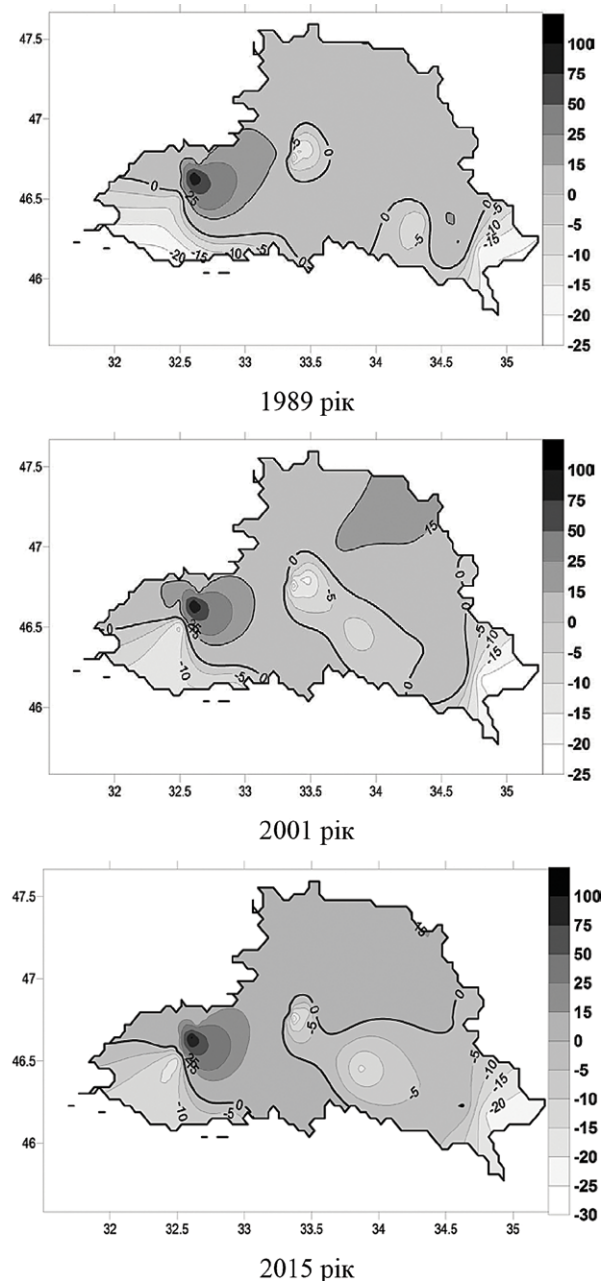
Для процедури делімітації нами було побудовано просторові моделі залишків регресії (відмінності між реальними (фактичними) значеннями чисельності населення та їх теоретично можливими) за 1989 рік, 2001 рік та 2015 рік (див. рис. 2). Наведені рисунки демонструють локальну географічну стійкість упродовж років, незважаючи на соціально-економічні зміни, зміни стадій демографічного переходу. Від'ємні числа на цих рисунках говорять про найкращу узгодженість між регресійною моделлю та даними дослідження [10]. Тобто чим нижчий залишок регресії, тим більше реальна чисельність населення узгоджена з теоретичною.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, просторово-часовий підхід, використаний у публікації, є оптимальним, адже дає змогу простежити зміну ролі міського типу розселення в обох зазначених аспектах, а саме з ретроспективної позиції з урахуванням рівня соціально-економічного розвитку в певні часові розрізи. Для дослідження особливостей розселення населення доцільно застосувати «правило Зіпфа-Медведкова». Спираючись на результати дослідження, можна говорити про просторову нерівномірність міського розселення, яке властиве Херсонському регіону. Її важливими закономірностями є наростання просторової контрастності та посилення концентрації під впливом доцентрових процесів зосередження видів діяльності в міських поселеннях вищих рангів. Це відбувається під впливом депопуляції й міграції населення в крупніші міські утворення. Для подолання територіальних диспропорцій можуть

бути вжиті певні заходи, а саме стримування зростання головного міста або стимулювання розвитку інших міст (на противагу головному). З огляду на те, що трансформація систем розселення є довгостроковим процесом, одним із головних інструментів розвитку міст і смт є комплексні інвестиційні плани.

Для системи міського розселення Херсонської області характерне постійне домінування

Рис. 2. Поверхня залишків регресії (різниця реальної та теоретичної чисельності населення, %), Херсонська область, 1989 рік, 2001 рік, 2015 рік

обласного центру, що на понад 100% перебільшує теоретичний рівень чисельності населення. Поверхні залишків регресії формують стійкі поля позитивних і від'ємних значень із формуванням суцільного поля від'ємного значення на вісі Нова Каховка – Генічеськ.

Вважаємо, що запропонований підхід потребує подальшого вдосконалення з метою виявлення прямих і латентних чинників формування й динаміки чисельності населення в міських поселеннях Херсонської області та інших регіонів України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Географія Херсонщини : [навч. посібник] / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова, С.Л. Єрмакова, М.М. Руденко та ін. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. – 221 с.
2. Дронова О.Л. Геоурбаністика: [навч. посібник] / О.Л. Дронова. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. – 419 с.
3. Изменения городского пространства в Украине / [Л.Г. Руденко и др.] ; под ред. Л.Г. Руденко. – К. : Реферат, 2013. – 155 с.
4. Медведков Ю.В. Экономгеографическая изученность районов капиталистического мира. Выпуск 3: Анализ конфигурации расселения / Ю.В. Медведков. – М., 1966. – 115 с.
5. Медведков Ю.В. Топологический анализ сетей населенных мест / Ю.В. Медведков // Вопросы географии : сб. Серия «Математика в экономической географии». – М. : Мысль, 1968. – С. 159–162.
6. Мезенцев К.В. Тестування моделі диференціальної урбанізації в Україні / К.В. Мезенцев, О.К. Гаврилюк // Економічна та соціальна географія : наук. зб. / редкол. : Я.Б. Олійник та ін. – 2015. – Вип. 3(73). – С. 11–26.
7. Немець К.А. Зміна ролі міст Харківської області – ретроспективний аналіз / К.А. Немець, К.О. Кравченко, К.Ю. Сегіда // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія». – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2016. – Вип. 44. – С. 123–129.
8. Омельченко Н.В. Специфіка та регіональні відмінності в рівні урбанізації (на прикладі Херсонської області) / Н.В. Омельченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки». – Херсон, 2015. – № 2. – С. 66–72.
9. Пилипенко І.О. Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області) : [навч. посібник] / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112 с.
10. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація : [монографія] / І.О. Пилипенко. – Херсон : Грінь Д.С., 2015. – 264 с.
11. Підгрушний Г.П. Методологічні проблеми діагностики міст при розробці стратегій їх розвитку / Г.П. Підгрушний [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/dprmu/2012_22/B5_Pidgr.pdf.
12. Сегіда К.Ю. Застосування правила «ранг – розмір» для дослідження міського розселення Харківської та Дніпропетровської областей / К.Ю. Сегіда // Регіон – 2015: стратегія оптимального розвитку : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5–6 листопада 2015 р.). – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. – С. 85–89.
13. Соціально-економічна географія: історія, теорія, методи, практика : сб. науч. статей / под ред. А.П. Катровського, В.Е. Шувалова, Т.И. Яськовой. – Смоленск : Универсум, 2016. – 794 с.
14. Функции городов и их влияние на пространство / [Л.Г. Руденко и др.] ; под ред. Л.Г. Руденко. – К. : Феникс, 2015. – 291 с.
15. Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии / П. Хаггет; пер. с англ. Ю.Г. Липецца, С.Н. Тагера. – М. : Прогресс, 1968. – 392 с.

УДК 911.3

Перегуда Ю.А.
аспірант кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФОРМУВАННЯ СЕРЕДЬНОГО КЛАСУ В МЕЖАХ СТОЛИЧНОГО МАКРОРАЙОНУ УКРАЇНИ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті констатовано, що для визначення середнього класу вагомим є встановлення диференціації між складовими елементами, які розкривають передумови формування середнього класу й виражаються через взаємозв'язок у межах територіальних одиниць. Передумови для формування середнього класу досліджуються через міжрегіональні відмінності в розмірах грошового доходу. Окреслено, що за допомогою суспільно-географічного підходу, який направлений на розкриття особливостей середнього класу, відбувається з'ясування регіональної специфіки Столичного регіону. На основі систематизації статистичних даних здійснено порівняння за критерієм матеріального добробуту тих домогосподарств, які належать до середнього класу.

Ключові слова: середній клас, регіональний аналіз, соціально-економічна нерівність, якість життя населення, регіональна політика.

В статтю констатовано, що для определения среднего класса весомым является установление дифференциации между составляющими элементами, которые раскрывают предпосылки формирования среднего класса и выражаются через взаимосвязь в пределах территориальных единиц. Предпосылки для формирования среднего класса исследуются через межрегиональные различия размера денежного дохода. Определено, что с помощью общественно-географического подхода, который направлен на раскрытие особенностей среднего класса, происходит выяснение региональной специфики Столичного региона. На основе систематизации статистических данных проведено сравнение по критерию материального благосостояния тех домохозяйств, которые относят себя к среднему классу.

Ключевые слова: средний класс, региональный анализ, социально-экономическое неравенство, качество жизни населения, региональная политика.

Pereguda Ju.A. Formation of a middle class within a capital makroregion of Ukraine: social and geographic aspects

It is stated that to identify the middle class it is important to establish a significant differentiation between the constituent elements that reveal the prerequisites for the formation of a middle class and are expressed through the relationship within the territorial units. Prerequisites for the formation of a middle class are studied through interregional differences in terms of size of cash income. It is noted that in different areas a middle class is formed influenced by regional factors. It is outlined that through socio-geographical approach aimed at identifying a middle class the regional specifics of the Capital region is being found out. The households identifying themselves with the middle class in terms of the criterion of material well-being were compared based on systematization of statistical data.

Key words: middle class, regional analysis, socio-economic inequality, quality of life, regional policy.

Постановка проблеми. Цілісне опрацювання в рамках дослідження передбачає розкриття теоретичних та прикладних аспектів, пов'язаних з аналізом середнього класу Столичного макрорайону України. Досліджуване питання набуває ще більшої ваги за умови реформування регіональної політики, а перед законодавцем стоїть глобальне за масштабами завдання – створити правову базу, здатну забезпечити розвиток у соціально-економічному сенсі для збільшення кількості осіб, яких

можна вважати середнім класом. Унаслідок поєднання низки економічних, політичних, соціальних і культурних чинників формування середнього класу має важливе значення на сучасному етапі регіонального розвитку. Без формування середнього класу на теренах нашої країни неможливий розвиток держави в правовому, політичному й економічному напрямках, неможливо посісти гідне місце серед більш розвинених країн в умовах світової глобалізації. На сучасному етапі розвитку суспільства

в умовах інтегрування України в європейську спільноту формування середнього класу набуває особливого значення. Отже, актуальність цих проблем на комплексному рівні зумовила вибір теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика середнього класу розглядається науковцями як економічного, так і суспільно-географічного профілю. Варто зазначити, що вивченням нової соціальної структури займалися такі дослідники, як С. Башкіров, О. Васильєва, Е. Лібанова, Т. Новосельська, Н. Холод, Л. Черенко, Л. Шевченко. Серед науковців, які вивчають середній клас та соціально-економічну нерівність через призму суспільно-географічного дослідження, необхідно виділити праці Н. Гаєвської, І. Думової, С. Іщука, К. Мезенцева, Н. Мезенцевої, І. Мельник, Л. Мігранової, Е. Ольшанської, Г. Підгрушного, О. Хомра та інших. Кожен із перелічених вчених досліджував зазначені проблеми, переважно розкриваючи загальну характеристику соціально-економічної нерівності в регіонах України, але науково-практичні розробки вказаних вчених є важливими для нашого дослідження. У літературі наукового спрямування приділено недостатньо уваги різним аспектам середнього класу в окремих регіонах.

Постановка завдання. Метою дослідження є окреслення специфіки соціально-економічної нерівності населення в межах Столичного макрорайону України, проведення аналізу щодо виявлення регіональних особливостей, обґрунтування напрямів для зменшення суспільно-просторової поляризації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Специфіка формування середнього класу в межах території залежить від наукової позиції дослідника під час оцінки явища, яке впливає на регіональний розвиток. У науковій праці Н. Гаєвської, С. Іщука, І. Мельник вказано, що уявлення про рівень життя в суспільстві з часом змінюються, а життєві блага, які можуть використовуватись як критерії для дослідження, залежать від рівня життя населення конкретної територіальної одиниці. Варто враховувати позицію науковців, що саме результат просторово-часової неоднорідності матеріального стану та умов життєдіяльності

населення допоможе визначити нерівність у межах суспільно-географічної науки [12, с. 59]. Формування середнього класу здійснюється неоднаково на всій території, і на це впливає низка факторів. Тому дослідження соціально-економічної нерівності населення в межах Столичного макрорайону України передбачає аналіз регіональних особливостей формування середнього класу.

Теоретиками суспільно-географічного профілю пропонується більш широке за змістом поняття «середній клас», а саме: сукупність соціальних верств населення, які мають такий рівень доходів, що дає їм змогу жити в умовах достатку, які займають у стратифікаційній системі суспільства проміжне положення між нижчим класом (бідними) і вищим класом (багатими), представники яких мають високий кваліфікаційно-освітній рівень, відчують престижність власного становища в суспільстві та відіграють важливу роль у підтримці стабільності в країні [14, с. 170]. З цього визначення можемо зробити кілька висновків. По-перше, при дослідженні формування середнього класу варто зробити наголос на розкритті його ролі в суспільстві та обґрунтувати дії, які передбачатимуть розвиток цього прошарку населення на певній території. По-друге, важливим є встановлення диференціації між складовими елементами, які розкривають сутність середнього класу й виражаються у взаємозв'язках один з одним.

Як зазначає О. Чуприна, кількісна оцінка будь-якого соціально-економічного явища має базуватися на чіткому розумінні його сутнісних характеристик [17, с. 133]. Формування середнього класу відбувається на різних територіях під впливом регіональних факторів.

Столичний макрорайон охоплює територію Київської, Житомирської, Чернігівської областей та м. Київ. Це головний програмний макрорайон України, який має низку специфічних особливостей: а) це історичне ядро держави, що розміщене на перетині залізничних, автомобільних, річкових і повітряних шляхів, на межі Полісся та лісостепу; б) в макрорайоні розміщена столиця з розвинутими функціями, яка є ядром великої Київської агломерації та центром державного управління; в) цей макрорайон характеризується значною нерівномірністю територіального розвитку

[16, с. 90]. Саме завдяки поєднанню в одному макрорайоні різних за економічними показниками районів маємо змогу дослідити концентрацію середнього класу.

Передумови для формування середнього класу простежуються через міжрегіональні відмінності в розподілі домогосподарств за розміром середньодушового грошового доходу в 2015 р. На основі статистичних даних можна відзначити досить нерівномірний регіональний розподіл, що повною мірою не дозволяє розкрити всі аспекти суспільних груп, представлених у таблиці 1. Отже, домогосподарства, які мають однакові доходи та відносно рівний доступ до ресурсів, можуть бути диференційовані за рівнем споживання матеріальних благ та послуг, як наслідок, виникають суттєві диспропорції в умовах життя [13, с. 32].

Виходячи з даних таблиці, можна прослідкувати, що м. Київ та Київська область за розподілом домогосподарств за розміром середньодушового грошового доходу з урахуванням оцінки домогосподарств середнього класу має високі показники в відсотковому співвідношенні порівняно із Житомирською та Чернігівською областями. Поріг найвищих значень за розміром грошового доходу в межах 14 000–16 000 грн зафіксований у Київській області та м. Києві: 33,8 та 33,6 відповідно, тоді як у Чернігівській області показник за розміром доходу в аналогічному грошовому еквіваленті становить 17,4; найнижчий відсотковий

показник спостерігається в Житомирській області – 13,7. Посилення регіональної диференціації в рівнях життя населення України зумовлене недостатньо ефективною державною й регіональною політикою щодо забезпечення добробуту населення регіонів, а також неналежною дієвістю застосовуваних механізмів подолання соціальної нерівності.

Доцільно вказати, що Н. Гаєвська дослідила групування регіонів із позиції малозабезпеченості працюючого населення, завдяки чому з'ясувалося, що в м. Києві концентрується значно більше малозабезпечених зайнятих осіб, оскільки в цьому регіоні спостерігається значна частка трудових ресурсів України, і важливу роль відіграє статус «столичності». Житомирська та Чернігівська області, що належать до Столичного макрорайону України, за рівнем малозабезпеченості працюючого населення в 2010 р. входили до середньої та найвищої групи відповідно [3]. Ураховуючи дослідження, проведене Н. Гаєвською, можна сказати, що аналіз регіональної нерівності є досить складним та включає в себе низку взаємопов'язаних складових елементів для визначення рівня життя в межах територіальної одиниці. Суттєва нерівність за доходами, несправедлива поляризація населення за отриманими доходами та матеріальним становищем підсилює спадну соціальну мобільність населення [7, с. 30]. Неоднорідність поширення бідності й проблеми становлення серед-

Таблиця 1

Розподіл домогосподарств Столичного макрорайону України за розміром середньодушового грошового доходу

Розподіл домогосподарств за розміром середньодушового грошового доходу (грн), який за оцінкою домогосподарств відповідає майновому становищу середнього класу (%):	Київська область	м. Київ	Житомирська область	Чернігівська область
до 6000,0	37,5	39,3	27,9	10,2
6000,1–8000,0	8,2	10,8	7,9	7,6
8000,1–10000,0	28,4	30,9	24,4	23,9
10000,1–12000,0	18,7	13,3	1,6	8,6
12000,1–14000,0	3,1	2,7	0,2	0,8
14000,1–16000,0	33,8	33,6	13,7	17,4
16000,1–20000,0	17,5	19,5	13,4	16,8
понад 22000,0	26,8	19,0	10,5	10,6

* Узагальнено та систематизовано за статистичними даними [4; 5; 6]

нього класу залежать від впливу низки факторів, адже нерівність детермінує необхідність розробки нових інструментів вирішення проблеми бідності, які базуватимуться на відповідних методологічних висновках та міститимуть інституціональну основу для подальшого формування середнього класу в регіоні.

Варто зазначити, що в перелік ознак для ідентифікації середнього класу науковці включають комплекс узгоджених і взаємопов'язаних складових, спрямованих на визначення забезпеченості суспільними благами населення певної територіальної одиниці. Кризові явища економічного характеру, що мають вплив не тільки на державному рівні, а й у межах областей, призводять до падіння рівня життя населення та зменшення доходів громадян, особливо в окремих типах поселень, які територіально віддалені від центру адміністративного регіону. Динаміка доходів населення

Столичного макрорайону України за період з 2013 р. по 2015 р. наведена на рис. 1.

Таким чином, результати аналізу доходів населення за регіонами Столичного макрорайону України демонструють динаміку збільшення, що зумовлено внутрішньо- та зовнішньоекономічними умовами України, а також чинниками в межах регіонального поділу. Виходячи з показників доходу населення за регіонами Столичного макрорайону України, найвище значення має м. Київ, його показники протягом досліджуваного періоду характеризуються динамікою збільшення. На другому місці після столиці серед інших регіонів знаходиться Київська область, а Чернігівська область має низький показник в Столичному макрорайоні України. Переконливим індикатором для віднесення осіб до представників середнього класу є врахування матеріального становища населення територіальної одиниці, а дохід як фактор

Доходи
(млн. грн.)

Регіони/ роки	2013	2014	2015
Житомирська	34947	36814	44234
Київська	58894	63342	74716
Чернігівська	30393	31998	38094
м. Київ	218747	240198	287915

Рис. 1. Розподіл доходів населення за регіонами Столичного макрорайону України *

* узагальнено та систематизовано автором за статистичними даними [8] – Ю. П.

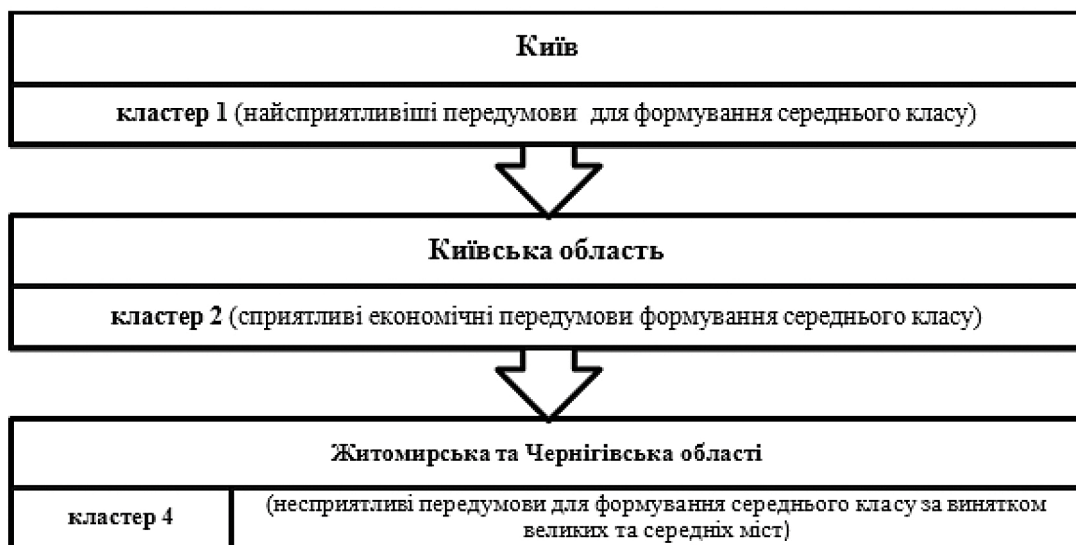
економічного характеру дає змогу прослідкувати розподіл у межах суспільно-географічного регіону. Тенденції збільшення нерівномірності доходів населення є загальною проблемою економічного простору, що пов'язано з існуючою організацією ринкової економіки за принципом «центр-периферія».

Проаналізувавши показники регіонів України за умовами утворення доходів населення, В. Заяць за цією характеристикою виокремив типи регіонів та виявив обмеження й ризики відповідно до економічного механізму в найближчій перспективі. Згідно з цією типологією в м. Києві має функціонувати економічний механізм оптимізації, що буде направлений на вирівнювання доходів населення за сферами економічної діяльності та створить умови їхнього формування на легітимній основі зі скороченням неформальної зайнятості. Регіональна політика в межах Київської області має забезпечити відповідність доходів населення сформованому економічному потенціалу на основі структурних трансформацій, розвитку підприємництва, підвищення результативності інноваційної політики, тоді як інші області макрорайону (Житомирська та Чернігівська) потребують стимулювання економічного характеру задля збільшення рівня доходів населення на основі стимулювання регіонального розвитку, відновлення економічної діяль-

ності в сільській місцевості, обмеження депресивності регіональних ринків праці, залучення додаткових інвестицій у конкурентоспроможні сфери господарювання [11, с. 12]. Отже, значні диспропорції за доходами населення в Столичному макрорайоні є суттєвими й потребують урегулювання.

Як вказує Л. Дячевська, потужний вплив столиці зумовлює інтенсивний розвиток прилеглих до неї районів та міст, з яких водночас відтягується велика частина працересурсного та економічного потенціалу. Посилюються міграційні процеси в напрямі м. Київ, у зв'язку з цим ускладнилася економічна та демографічна ситуація в Житомирській, Чернігівській областях та в деяких регіонах Київської області, зростає екологічне навантаження на великі міста [9, с. 13]. Враховуючи позицію Л. Дячевської, потрібно вказати, що саме через відмінності в територіальному аспекті можна прослідкувати передумови для становлення середнього класу (регіональна специфіка поселення в межах території, перевага міського населення над населенням, яке проживає в сільській місцевості, що призводить до нерівномірного розподілу доходів населення).

К. Мезенцев, Г. Підгрушний, Н. Мезенцева в монографії «Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація» за допомогою кластерного аналізу на

Рис. 2. Групи регіонів за індикатором передумов формування середнього класу Столичного макрорайону України*

* Складено автором на основі [15, с. 84-85] – Ю. П.

основі вибіркового критерію виділили 5 груп регіонів України за передумовами формування середнього класу [15, с. 84]. Виходячи з дослідження науковців, області України в межах Столичного макрорайону були розділені так (рис. 2):

Досліджуючи середній клас у макрорайоні на основі самоідентифікації, потрібно врахувати фактор суб'єктивності. Населення не може об'єктивно оцінити рівень своїх доходів і за низкою критеріїв не може віднести себе до бідного населення. Якість життя населення певної територіальної одиниці формується за рахунок соціальних, економічних, політичних, а також екологічних факторів, адже вони перебувають під впливом географічних чинників.

Середній клас має такі ознаки, як матеріальні засоби (власність: житло, земля, засоби виробництва); середні доходи (визначені за національними стандартами); кваліфікаційно-освітню підготовку та високий соціальний статус [1, с. 37]. Згідно з відомостями статистичних бюлетенів Державної служби статистики та головних управлінь статистики в межах Столичного макрорайону України за даними

вибіркового опитування домогосподарств у 2015 р. було проведено аналіз та систематизовано відомості, наведені в табл. 2. [4; 5; 6]

Систематизація статистичних даних дала змогу виявити, що частка домогосподарств, які за оцінкою матеріального добробуту відносять себе до представників середнього класу, є найбільш значною в м. Києві та Київській області, в Житомирській області цей критерій має високе значення, що може говорити про високу самооцінку добробуту опитаних домогосподарств, у той час Чернігівська область має досить низький показник, що утворює значний соціально-економічний розрив. Варто звернути увагу на розподіл рівня доходів домогосподарств у 2015 р. (рис. 3).

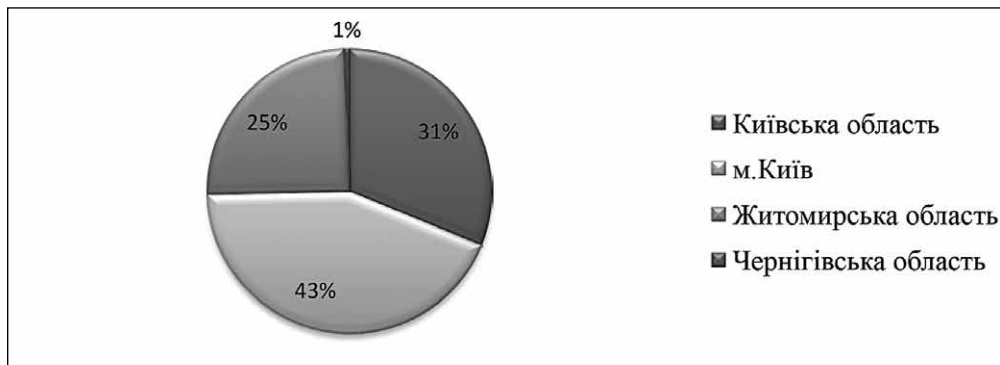
Формування середнього класу в межах Столичного макрорайону України є важливим для регіонів, що характеризуються суттєвими відмінностями в територіальній організації розселення й господарства та мають суттєві відмінності за доходами населення. На прикладі Столичного макрорайону України можна відстежити диспропорції в соціально-економічному розвитку, що впливає на передумови

Таблиця 2

**Самооцінка домогосподарствами рівня своїх доходів у 2015 р.
(на прикладі Столичного макрорайону України)***

Розподіл домогосподарств за оцінкою матеріального добробуту: (%)	Київська область	м. Київ	Житомирська область	Чернігівська область
представники середнього класу	4,8	6,7	3,8	0,6
небідні, але ще не представники середнього класу	42,6	62,1	39,2	29,7

* Узагальнено та систематизовано за статистичними даними [4;5;6] – Ю. П.

Рис. 3. Розподіл домогосподарств, які за оцінкою матеріального добробуту відносять себе до представників середнього класу, 2015 р. (%)*

* Складено автором на основі державної статистики [4;5;6] – Ю. П.

формування середнього класу. У процесі суспільно-просторової поляризації відбуваються зміни показників соціальної нерівності між столицею та рештою території, між регіонами, між міськими поселеннями та сільською місцевістю, між великими та малими містами [15, с. 14]. Розвиток територій у макрорайоні зазнає потужного впливу столиці, що зумовлює спільність економічних, соціальних, політичних, культурних інтересів областей, які входять до нього. На цьому впливі ґрунтується соціально-економічний потенціал території та передумови для розвитку середнього класу. Аналізуючи відомості з відділів статистики щодо областей макрорайону, можна прослідкувати значний розрив між центром (столицею) та областями макрорайону, що знаходяться на периферії.

Проблема формування середнього класу є надзвичайно актуальною в нашій державі. Добробут суспільства значною мірою залежить від обраної політики держави, що розвивається залежно від повноти та репрезентативності інформації, якою суспільство володіє. Вирішення питання якості життя населення зумовлює напрямок та темп розвитку країни в економічному та соціальному плані [10, с. 28]. Тому можна дійти висновку, що передумови для формування середнього класу втілюються на практиці на основі правових норм та економічних складових, які мають реалізуватись на рівні регіону та країни загалом. Формування середнього класу розглядається як стабілізуючий компонент у функціонуванні економіки й у трансформаційних процесах, які відбуваються в регіоні.

Н. Борецька стверджує, що середній клас має ознаки, а не критерії, за якими людина може відносити себе чи не відносити до середнього класу. Дослідниця аргументує це відсутністю єдиного підходу до принципів побудови класової структури суспільства [2, с. 178]. Тому можна зробити висновок, що особливість середнього класу полягає у створенні сприятливих умов для розвитку економічних та соціальних аспектів життя населення на регіональному рівні. Формування середнього класу має відбуватися внаслідок реалізації конкретних дій, направлених на вирішення невідкладних економічних та соціальних проблем населення.

Тому, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що для формування середнього класу мають бути враховані всі особливості цього явища на території, а правове регулювання економічної політики повинне відбуватися в контексті реалізації регіональної політики для формування середнього класу.

На сучасному етапі вивчення основ середнього класу та запровадження на державному й регіональному рівні політики, спрямованої на його становлення, потребує відповідного наукового забезпечення та врахування місцевих особливостей і передумов низького рівня життя населення в регіонах різного таксономічного рівня. У межах одного регіону структура соціально-економічної нерівності виявляється в бідності населення та відповідно неможливості розвитку середнього класу.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, у Столичному макрорайоні соціально-економічна нерівність характеризується значними диспропорціями залежно від розвитку територій та їх віддаленості від центру й великих міст. У столиці формуються всі передумови для розвитку середнього класу та зменшення частки бідного населення порівняно із Житомирською та Чернігівською областями, з віддаленими міськими та сільськими районами. На формування середнього класу згідно з проведеним аналізом впливають економічні, демографічні та соціальні фактори. Для більш детального вивчення специфіки формування середнього класу в різних типах поселень передбачається проведення вибіркового дослідження домогосподарств за соціально-економічними показниками в Столичному районі України. Вивчення суспільною географією проблем розвитку середнього класу розширює методологічну базу прийомів дослідження цієї категорії, що із соціально-економічної точки зору дозволяє виявити основні просторово-часові особливості й закономірності нерівності доходів населення в межах території.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондар І. Середній клас України: теорія та сучасні тенденції становлення / І. Бондар, Є. Бугаєнко, В. Бідак та ін.; відп. ред. О. Ягольник. – К. : Корпорація, 2004. – 581 с.

2. Борецька Н. Політика соціального захисту середнього класу / Н. Борецька // Демографія та соціальна політика. – 2007. – № 1. – С. 170–183.
3. Гаєвська Н. Бідність працюючого населення в контексті малозабезпеченості в Україні: регіональний аспект / Н. Гаєвська // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : збірник наукових праць. Серія 4. Географія і сучасність. – Вип. 15(27). – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – С.115–122.
4. Головне управління статистики у Київській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kievobl.ukrstat.gov.ua>.
5. Головне управління статистики у Чернігівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.chernigivstat.gov.ua>.
6. Головне управління статистики Житомирської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zt.ukrstat.gov.ua/>.
7. Дмитрук Д. Соціально-економічна нерівність: чинники формування та механізми закріплення / Д. Дмитрук // Український соціум. – 2011. – № 1. – С. 15–30.
8. Доходи населення за регіонами України (2002–2015) Статистична інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
9. Дячевська Л. Соціально-економічний розвиток регіону з урахуванням геополітичного чинника. : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02 / Л. Дячевська ; Інститут географії НАН України. – [б. м.], 2008. – 20 с.
10. Закотнюк О. Вплив між територіальних економічних нерівностей на відтворення регіонального соціуму : [моногр.] / О. Закотнюк, Ю. Попова; НАН України. – Київ, 2015. – 270 с.
11. Заяць В. Економічний механізм формування доходів населення в регіонах та напрями його вдосконалення : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.05 / В. Заяць; НАН України, Рада по вивч. продукт. сил України. – Київ, 2010. – 20 с.
12. Ішук С. Бідність як соціально-економічна категорія й об'єкт дослідження суспільної географії / Ішук С., Гаєвська Н., Мельник І. // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – К. : КНУ, 2011. – Вип. 62. – С. 56–64.
13. Лібанова Е. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / Е. Лібанова. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.
14. Мезенцева Н. Суспільно-географічні дослідження формування середнього класу в Україні / Н. Мезенцева, О. Гнатюк, В. Андріянова, В. Мороз // Економічна та соціальна географія. – 2011. Вип.62. – С. 169–177.
15. Мезенцев К. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація : [монографія] / К. Мезенцев, Г. Підгрушний, Н. Мезенцева. – К. : ДП «Прінт Сервіс», 2014. – 132 с.
16. Пістун М. Регіональна політика: суспільно-географічний аспект : [монографія] / М. Пістун, В. Тьорло, К. Мезенцев. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2004. – 130 с.
17. Чуприна О. Порівняльний аналіз методологічних підходів до оцінки бідності та соціальної нерівності / О. Чуприна // Економічний простір. – 2013. – № 75. – С. 131–140.

УДК 911.37 (477.54)

Сегіда К.Ю.
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічної географії й регіоназнавства, докторант
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кравченко К.О.
аспірант кафедри соціально-економічної географії й регіоназнавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (НА ОСНОВІ КЛАСТЕРНОГО АНАЛІЗУ)

У статті виявлено просторово-часові особливості формування системи розселення Харківської області, проведено кластерний аналіз за демографічними показниками Харківської області. За проведеним групуванням населених пунктів Харківської області було визначено фактори розвитку регіональної системи розселення. За проведеним групуванням хронологічних періодів демографічного розвитку системи розселення Харківської області виявлено етапи розвитку системи розселення Харківської області в ХХ – ХХІ ст.

Ключові слова: система розселення, просторово-часові особливості, кластерний аналіз, групування населених пунктів, демографічні показники, хронологічні періоди, етапи формування, фактори розвитку.

В статье определены пространственно-временные особенности формирования системы расселения Харьковской области, проведен кластерный анализ по демографическим показателям Харьковской области. Согласно проведенному группированию населенных пунктов Харьковской области были определены факторы развития региональной системы расселения. Согласно проведенному группированию хронологических периодов демографического развития системы расселения Харьковской области выявлены этапы развития системы расселения Харьковской области в ХХ – ХХІ вв.

Ключевые слова: система расселения, пространственно-временные особенности, кластерный анализ, группировка населенных пунктов, демографические показатели, хронологические периоды, этапы формирования, факторы развития.

Sehida K.Yu., Kravchenko K.O. Spatial and temporal features of the formation settlement system of kharkiv region (based on cluster analysis)

The article deals with the spatial and temporal features of the formation settlement system of Kharkiv region. The cluster analysis of Kharkiv region demographic are presented. By grouping of settlements conducted Kharkiv region factors of regional settlement system was determined. By grouping of chronological periods conducted demographic development of the settlement of Kharkiv region identified development stages of settlement system of Kharkiv region in XX-XXI century is proposed.

Key words: settlement system, spatial and temporal features cluster analysis, grouping of settlements, demographic, chronological periods, stages of formation, development factors.

Постановка проблеми. Просторово-часові особливості формування систем розселення завжди мали важливе значення для аналізу процесів територіальної організації господарства, інфраструктури та раціонального використання природних ресурсів й умов кожної конкретної території. На сучасному етапі розвитку суспільства сукупності поселень перетворюються на

системи розселення лише внаслідок посилення їх функціональності та взаємодії. Розвиток поселенських структур різних масштабів сприяє формуванню різнорівневих систем розселення, серед яких важливе місце посідають регіональні системи. Враховуючи значну диференціацію умов та ресурсів територій, їх потенціалу та рівня соціально-економічного розвитку, спо-

собу та якості життя населення регіонів України, найбільш обґрунтованим є вирішення проблеми оптимізації системи розселення саме на рівні регіонів. Просторово-часовий аналіз є необхідною передумовою розробки та впровадження регіональних програм як соціального, так і економічного спрямування, розвитку соціальної інфраструктури, підвищення рівня й якості життя населення, конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості регіонів України. Важливість трансформації системи розселення регіонів України підсилює необхідність проведення адміністративно-територіальної реформи, спрямованої на децентралізацію влади.

Система розселення Харківської області нараховує 2178 адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі 27 районів, 17 міст (з яких 7 міст – обласного значення, 10 – районного), 61 селище міського типу, 139 селищ, 1538 сіл [13]. Вона є однією з важливих підсистем національної системи розселення. Система міського розселення регіону представлена півтора мільйонним містом Харковом, двома середніми (50 тис. жителів) містами (Лозова та Ізюм) та 14 малими містами, три з яких (Південне, Валки, Барвінкове) вже мають менш ніж 10 тис. мешканців та вибувають із категорії міст, проте ще мають адміністративний статус міста [11]. Тож для Харківської області питання оптимізації системи розселення стоїть надзвичайно гостро, а поліцентричний розвиток регіону є однією зі стратегічних цілей розвитку, передбачених Стратегією розвитку Харківської області до 2020 року [15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ретроспективні дослідження регіональних систем розселення висвітлені в працях таких вітчизняних економіко-географів, як В.П. Круль [6] та В.О. Джаман [3]. Особливості формування системи розселення Харківської області та його історичні аспекти висвітлені в роботах Д.І. Багалія [2], а також економіко-географів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, зокрема К.А. Немця [9], Л.М. Немець [7] та інших науковців [8, 10, 11]. Оскільки становлення та розвиток системи розселення регіону – досить тривалий процес, встановлення передумов та чинників сучасної системи розселення варто здійснювати з

огляду на ретроспективу. Ми вже розглядали історичні аспекти заселення Харківського регіону та сучасні заселенсько-розселенські процеси [7, 9], роль та значення заселенсько-розселенських процесів для розвитку Харківської області, зміну ролі міст та формування демографічного потенціалу Харківської області, розселенські аспекти господарського освоєння території Харківської області, особливості формування міського розселення Харківської області тощо. У цій роботі втілено спробу визначити особливості розвитку системи розселення регіону, спираючись на дані переписів населення [12, 16], за допомогою кластерного аналізу.

Постановка завдання. Метою дослідження є встановлення просторово-часових особливостей формування системи розселення Харківської області за допомогою кластерного аналізу, зокрема групування міських населених пунктів Харківської області за особливостями демографічного розвитку та встановлення груп подібних населених пунктів, а також групування часових періодів за подібністю розвитку системи розселення та демографічних показників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розселення мешканців Харківської області є системою взаємопов'язаних міських та сільських поселень різної величини й господарського призначення, об'єднаних розвинутими транспортно-виробничими зв'язками, загальною виробничою інфраструктурою, єдиною мережею суспільних центрів соціально-культурного обслуговування й місць відпочинку населення [7]. Формування поселенської мережі Харківської області є результатом заселенсько-розселенських процесів. Система розселення населення області визначає не тільки особливості територіального розподілу населення, а й є каркасом господарства регіону, адже саме специфіка розселення зумовлює територіальні особливості демографічного потенціалу області, що є основою для розвитку економіки.

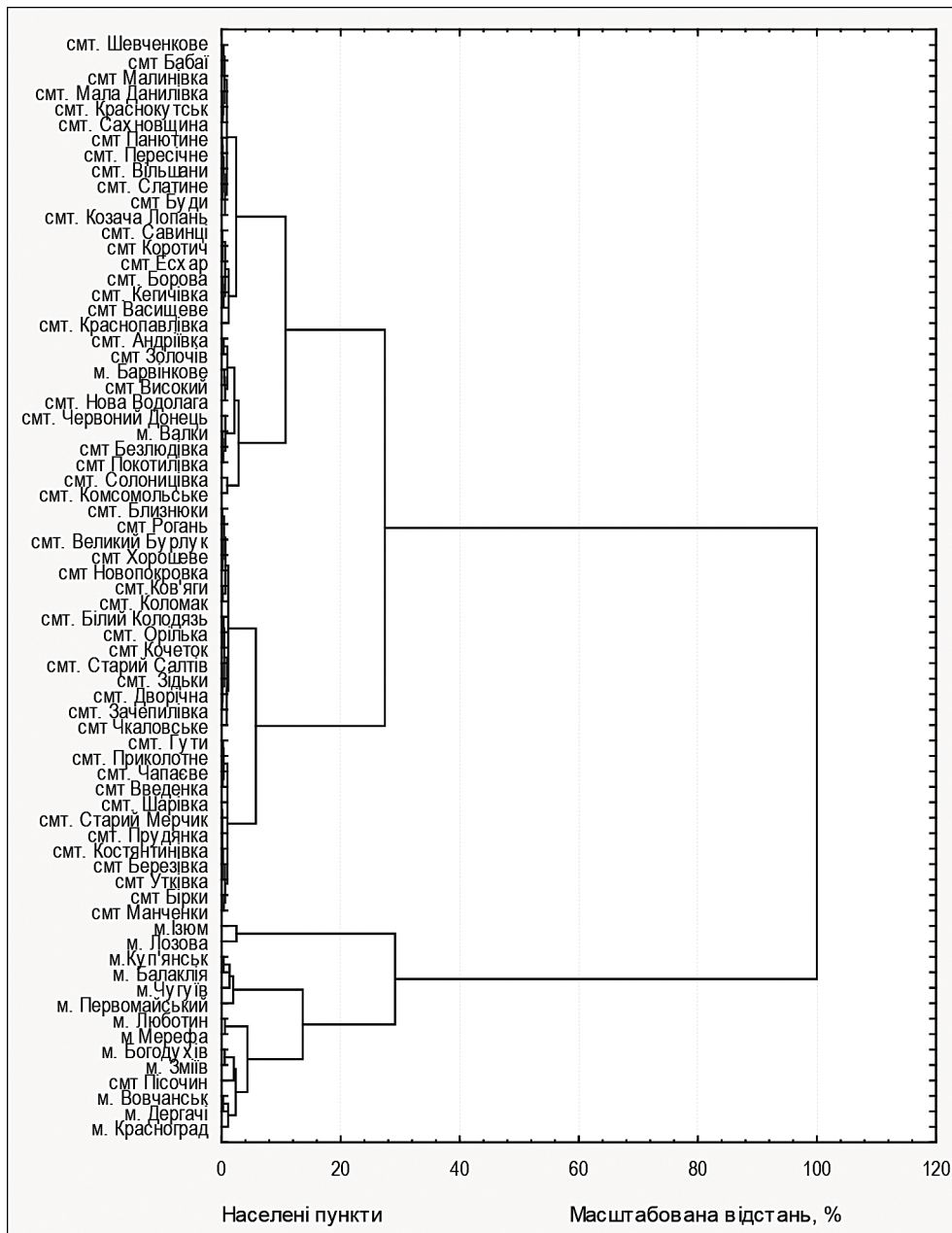
У розвитку системи розселення Харківської області можна виділити певні етапи. У процесі заселення сучасної території Харківської області спостерігалися дві великі хвилі міграції: під час Великого переселення народів та після

етапу, який в історії отримав назву «заселення Дикого поля». Перша хвиля міграції була певною мірою закономірна, тоді як друга – примусовим заселенням задля оборони південно-західних рубежів тодішньої Російської імперії [1, с. 9]. Завдяки сприятливим природним умовам (рівнинній території, м'якому клімату, розгалуженій гідрографічній мережі, родючим ґрунтам, різноманітній флорі та фауні) територія Харківщини освоювалася швидко [7, с. 9].

Для дослідження просторово-часових особливостей формування системи розселення Харківської області було використано метод кластерного аналізу. Метод кластерного аналізу є різновидом класифікаційного аналізу, його основним завданням є розподіл множини обраних об'єктів й ознак на однорідні групи (кластери) та їх структурування.

Класифікація досліджуваних об'єктів здійснюється шляхом покрокових обчислювальних

Рис. 1. Дендродіаграма групування міських населених пунктів Харківської області за подібністю демографічних показників з 1959 по 2015 рр., побудована методом Варда за евклідовою відстанню (обчислено та побудовано авторами за даними [12, 13, 16] – Ю. С.)

процедур [5]. Перевагою використання кластерного аналізу є можливість проведення розподілу об'єктів за сукупністю ознак (у нашому дослідженні – чисельність населення: чоловіків, жінок, народжених і померлих).

У якості функції відстані (метрики) використано евклідову відстань – геометричну відстань у багатовимірному просторі. При побудові дендрограми використано правило ієрархічного об'єднання в кластери – правило Варда. У цьому методі в якості функції використовують внутрішньокластерну суму квадратів відхилень, яка є сумою квадратів відстаней між кожною точкою й середньою по кластеру, що включає цей об'єкт. На кожному кроці відбувається об'єднання таких двох груп, що формують мінімальне збільшення цільової функції, тобто внутрішньогрупову суму квадратів відхилень. Цей метод орієнтовано на об'єднання близько розміщених кластерів та утворення кластерів максимально рівних розмірів [5].

Дослідження просторово-часових особливостей формування системи розселення Харківської області проведено за допомогою кластерного аналізу групування населених пунктів регіону (рис. 1) та часових періодів (рис. 2) на основі демографічних показників (чисельності наявного населення, чисельності чоловіків та жінок, чисельності народжених та померлих) з 1959 по 2015 рр. Оскільки місто Харків за кількістю населення та інтенсивністю демографічних процесів порушує однорідність вибіркової групи, його було виключено з досліджуваної вибірки.

Проведений кластерний аналіз дозволив виділити близько 20 кластерів за схожістю демографічних процесів, з них близько 6 – емністю від 10 населених пунктів. Більшість сформованих кластерів розміщуються у 20%-й масштабованій відстані, лише два – у 30%.

До однієї групи увійшли міста обласного підпорядкування: м. Ізюм та м. Лозова, що пов'язано з їхнім вигідним транспортно-географічним положенням, територіальною близькістю до раніше густонаселеного Донбасу. Схожі тенденції розвитку мають м. Куп'янськ, м. Первомайський та м. Балаклія – промислові центри Харківської області; м. Богодухів та м. Зміїв – агропромислові центри; м. Красноград, м. Вовчанськ та м. Дергачі –

центри економічно розвинених районів. Подібні тенденції розвитку мають населені пункти, що входять до харківської агломерації: м. Мерефа, м. Чугуїв, м. Люботин, смт Пісочин – їхній демографічний розвиток уповільнився прямо пропорційно розвитку м. Харкова.

Найбільшим кластером за кількістю населених пунктів є угруповання багатолюдних селищ міського типу, які є районними центрами периферійних районів: смт Коломак, смт Великий Бурлук, смт Зачепилівка; до цієї ж групи увійшли селища міського типу з економічним потенціалом розвитку та наявним природно-ресурсним потенціалом: туристичні центри – смт Старий Мерчик, смт Шарівка, смт Кочеток, смт Березівка; агропромислові центри – смт Рогань, смт Хорошеве, смт Введенка та ін. До 4-ї групи увійшли центри периферійних та центральних районів із дещо меншим потенціалом розвитку та переважно аграрною спеціалізацією – смт Золочів, смт Барвінкове, смт Валки, смт Нова Водолага та ін. До 5-ї групи включено населені пункти, які в минулому мали значний потенціал розвитку, але зараз їхні ресурси, переважно пов'язані з газовим виробництвом, дещо виснажені: смт Савинці, смт Есхар, районні центри – смт Кегичівка та смт Борова. До 6-го кластеру увійшли населені пункти з незначною чисельністю населення та низьким рівнем економічного розвитку: смт Краснокутськ, смт Мала Данилівка, смт Малинівка та інші.

Групування населених пунктів Харківської області дозволяє визначити певні фактори розвитку системи розселення, зокрема значення фактору «місця» – вигідне географічне положення, сприятливі природні умови та наявність певних видів ресурсів [1, 9]; вплив політико-історичних (стратегія розвитку певних населених пунктів згідно з Генеральним планом, загальнодержавні та регіональні функції) та соціально-економічних чинників (багатогалузева структура господарства, потужний виробничий комплекс та розвинена соціальна інфраструктура).

Для визначення особливостей розвитку системи розселення за хронологічною шкалою проведено групування часових зрізів за подібністю демографічних явищ в області (рис. 2).

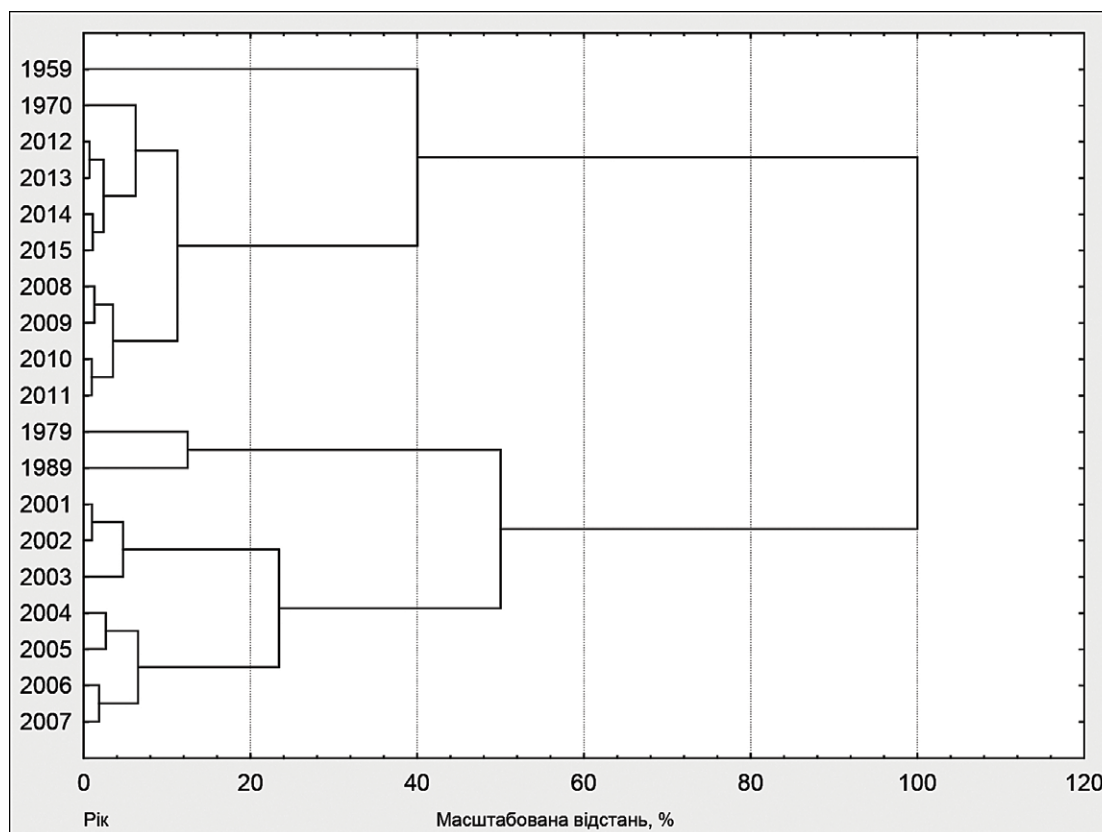
У більшості випадків схожі тенденції мають два роки поспіль: 2001–2002, 2004–2005, 2014–2015, що є доволі закономірним, адже будь-яке суспільне явище має пролонговану дію та не може мати миттєвий ефект. Можна прослідкувати певні переходи від одного етапу розвитку до іншого, що зумовлюється соціально-економічними та політичними особливостями розвитку держави (наприклад, економічною кризою 2008–2009 рр., що демонструє якісне віднесення 2007 р. та 2010 р. у різні кластери), посиленням міграційних процесів тощо. Окремо виділений 1959 рік, що пов'язано з економічними особливостями розвитку держави, часами «відлиги» й розвитком будівництва, що сприяло покращенню демографічної ситуації та збільшенню рівня народжуваності тощо. Період певного зростання чисельності населення представлено кластером, до якого увійшли 1979 р. та 1989 р., що пов'язано з тимчасовим покращенням економічної ситуації, закінчен-

ням «холодної війни», коли спостерігається зростання чисельності населення, високий рівень народжуваності.

Єдиний період за радянської доби, який є схожим за демографічними показниками з реаліями сучасної України (2012–2015 рр.), це 1970 р., який характеризується застійними явищами в економіці, що позначилося на демографічному розвитку. До цього ж кластеру входить період 2008–2011 рр., проте саме протягом цих років відзначаються позитивні зрушення в демографічному розвитку області та окремих населених пунктів: збільшення рівня народжуваності, зниження рівня смертності.

У наступний кластер увійшли 2001–2003 рр., період так званих «нульових», який характеризується найбільш негативними демографічними тенденціями та темпами депопуляції за всю історію незалежної України.

Зміна економічної ситуації в державі до президентських виборів 2004 р. та після, політика інтеграції з Європейським союзом, розпочата

Рис. 2. Дендрограма групування хронологічних періодів (років) за подібністю демографічних процесів у населених пунктах Харківської області з 1959 по 2015 рр., побудована методом Варда за евклідовою відстанню (обчислено та побудовано авторами за даними [12, 13, 16] – Ю. С.)

в 2004–2005 рр., – усе це зумовлює нові реалії суспільного розвитку та нові тенденції в демографічних процесах, тому обумовлює формування кластеру 2004–2007 рр.

Враховуючи особливості вихідних статистичних даних, маємо змогу розглядати три роки (які уособлюють етапи розвитку) за радянської доби, а також 15 років, починаючи з 2001 р. Більш повний набір вихідних даних (більша кількість років радянської доби та всі роки незалежності України) дали б іншу, більш генералізовану картину та дозволили б виділити інші групи періодів.

Висновки з проведеного дослідження.

У роботі втілено спробу визначення особливостей розвитку системи розселення регіону за допомогою кластерного аналізу; цей метод не є універсальним для дослідження, проте його результати можуть бути досить достовірними та цікавими для аналізу. Доопрацювання вихідної бази даних зможе якісно покращити застосування запропонованого методу та дасть змогу отримати більш достовірні результати. На сучасному етапі розвитку системи розселення Харківської області ми спостерігаємо значне відхилення її розвитку в бік адміністративного центру, що стримує розвиток міст-супутників (м. Чугуїв, м. Рогань, м. Люботин), є значний розрив між показниками розвитку міст обласного та районного значення, найменшим демографічним потенціалом розвитку вирізняються населені пункти периферійних північних та східних районів області. У часовому аспекті система розселення Харківської області розвивалася поетапно, що в цілому демонструє особливості економічного становища в країні, реалізацію демографічної політики в державі та безпосередньо в регіоні.

Прагнення України до інтеграції в світову спільноту, зокрема тісна взаємодія з країнами ЄС, вимагає практичного вирішення низки проблем, пов'язаних із нерівномірністю розвитку території нашої країни. Для країн ЄС затвердженою та практично реалізованою моделлю територіального розвитку є поліцентрична модель, а для України – моноцентрична, що обумовлює надзвичайну актуальність проблем поліцентричного розвитку для нашої країни. Особливо це стосується Харківської області, для якої

зменшення територіальних диспропорцій якості життя та поліцентричний розвиток є однією з 3-х стратегічних цілей регіонального розвитку до 2020 р., тому дослідження особливостей системи розселення регіону є своєчасним та важливим, адже ця система має лежати в основі розробки науково обґрунтованих практичних рекомендацій щодо вдосконалення територіальної організації населення, вироблення найбільш ефективної регіональної соціально-економічної політики, прогнозування та розробки програм економічного й соціального розвитку з метою покращення якості життя населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Isard W. *Methods of Regional Analysis: An Introduction to Regional Science* Hardcover / W. Isard. – Н. : 1960. – 784 p.
2. Багалеї Д.И. Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета / Д.И. Багалеї. – Х. : тип. Зильберберга, 1899. – 43 с.
3. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / В.О. Джаман. – Чернівці : Рута, 2003. – 392 с.
4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР / под ред. Солдатова В.А. // Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР, Госиздат ЦСУ СС. – М. : 1963. – 210 с.
5. Купалова Г.І. Теорія економічного аналізу : [навч. посіб.] / Г.І. Купалова. – К., 2008. – 639 с.
6. Круль В.П. Особливості вивчення процесів заселення та освоєння території історико-географічних країв / В.П. Круль // Україна та глобальні процеси: географічний вимір / Зб. наук. праць: у 3 т. – Київ-Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1. – С. 369–372.
7. Немець Л.М. Особливості формування поселенської структури Харківського регіону / Л.М. Немець // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: зб. наук. пр. / Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 190–194.
8. Немець Л.М. Системний підхід до суспільно-географічного дослідження населення регіону / Л.М. Немець, К.Ю. Сегіда // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: збірник наукових праць. Випуск 9. – К. : Інститут передових технологій, 2009. – С. 180–184.
9. Немець Л.М. Ретроспективний аналіз заселення Харківського регіону / Л.М. Немець, К.Ю. Сегіда, К.А. Немець // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – Вип. 5(2). – С. 171–177.
10. Немець Л.М. Демографічний розвиток Харківського регіону : [монографія] / Л.М. Немець, К.Ю. Сегіда, К.А. Немець. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – 200 с.

11.Немець Л.М. Особливості одно– та двоцентричних моделей просторового розвитку територій (на прикладі Харківської та Полтавської областей) / Л.М. Немець, К.Ю. Сегіда Н.В. Гусева, И.Н. Барило // Соціально-географічні виклики в Східно-Центральній Європі на початку XXI століття і пошуки адекватних відповідей / матеріали міжнародної наукової географічної конференції у м. Берегове, 31 березня – 1 квітня 2016 р. – Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2016. – С. 175–181.

12.Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. : Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Упоряд. В.О. Пірко, О.І. Гуржій; редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. Думка, 1991 р. – 191 с.

13.Офіційний сайт Головного управління статистики у Харківській області [Електронний

ресурс]. – Режим доступу : –<http://uprstat.kharkov.ukrtel.net>.

14.Сегіда К.Ю. Розселення населення Харківської області: територіальний аспект / К.Ю. Сегіда // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: зб. наук. пр. / X. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 165–169.

15.Стратегія розвитку Харківської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : kharkivoda.gov.ua/documents/16203/1088.pdf.

16.Тройницкий Н.А. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. XLVI. Харьковская губерния / Н.А. Тройницкий // Издание центрального статистического комитета министерств внутренних дел. – М. : 1904. – 330 с.

УДК 911.3

Смаль В.В.

доктор географічних наук, професор,
професор кафедри географії*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя*

Кокоть В.О.

головний експерт із розвитку бізнесу

Проект Федерації канадських муніципалітетів ПРОМІС

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО: ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Соціальне підприємництво набуває все більшого поширення в світі як частина інклюзивної економіки. Метою дослідження є аналіз підходів до визначення соціального підприємництва, його сутності, специфічних рис, відмінностей від комерційного підприємництва, урядових ініціатив, громадських рухів тощо.

Ключові слова: соціальне підприємництво, соціальні проблеми, громадська організація, інновація, комерційне підприємництво, соціальний підприємець.

Социальное предпринимательство приобретает все большее распространение в мире как часть инклюзивной экономики. Целью исследования является анализ подходов к определению социального предпринимательства, его сущности, специфических особенностей, отличий от коммерческого предпринимательства, правительственных инициатив, общественных движений и т.д.

Ключевые слова: социальное предпринимательство, социальные проблемы, общественная организация, инновация, коммерческое предпринимательство, социальный предприниматель.

Smal V.V., Kokot V.O. Social entrepreneurship: approaches to the definition and identification

Social entrepreneurship is becoming more common in the world as part of an inclusive economy. The aim of this paper is to analyze the approaches to the definition of the social enterprise, its nature, specific features, differences from the commercial businesses, government initiatives, social movements, etc.

Key words: social entrepreneurship, social issues, non-governmental organization, innovation, commercial enterprise, social entrepreneur.

Постановка проблеми. Для багатьох людей, навіть для тих, хто займається підприємництвом чи проводить дослідження, поняття «соціальне підприємництво» (далі – СП) є малознайомим або й незрозумілим. Американська дослідниця Р. Шапіро (Ruth Shapiro) провела, як вона сама зазначає, «абсолютно ненаукове дослідження», запитавши вісьмох людей на Юніверсіті-авеню в Пало-Альто (Каліфорнія, США), чи знають вони, що таке соціальне підприємництво. Шість з опитаних вважали, що це щось пов'язане з веденням бізнесу в соціальних мережах, двоє інших згадали про мікрофінансування [12].

Ми вирішили повторити експеримент і попросили колег, які викладають різні дисципліни (географію, літературу, математику,

музику, психологію, філософію, фізкультуру) в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя, швидко сказати, що вони розуміють під соціальним підприємництвом. Серед спонтанних відповідей були такі: «це певні справи, спрямовані на благо соціуму», «це, наприклад, створити хоспіс», «справа, що принесе матеріальну вигоду, але й допоможе суспільству», «щось таке, що межує з благодійністю, але не благодійність, скоріше – згуртування громадських сил для вирішення проблем», «діяльність, що пов'язана з наданням послуг населенню», «діяльність, спрямована на задоволення базових соціальних потреб» тощо. Відповіді колег переконали в справедливості слів Дж. Хейбера (Jason Haber), який у своїй новій книзі, пише: «Спитайте трьох

людей й отримаєте три різних визначення СП» [7, с. 12].

Проте соціальне підприємництво набуває все більшого поширення в світі як частина інклюзивної економіки й заслуговує на серйозну увагу з боку дослідників, практиків, урядовців.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз підходів до визначення соціального підприємництва, його сутності, виокремлення специфічних рис, відмінностей від комерційного підприємництва, урядових ініціатив, громадських рухів тощо. Актуальним таке дослідження є не лише для економістів чи управлінців, а й для географів, оскільки суспільно-географічна наука має охоплювати весь спектр виробництва та послуг, а не лише усталені (промисловість, сільське господарство, транспорт, сферу послуг).

Огляд базується здебільшого на англійських наукових та інформаційних джерелах, оскільки саме в США, Великій Британії та інших зарубіжних країнах накопичений найбільший досвід як розвитку, так і дослідження соціального підприємництва.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Сутність поняття «соціальне підприємництво». Категорія «соціальне підприємництво» часто використовується в дуже широкому сенсі щодо різноманітного спектру ініціатив. Для багатьох соціальне підприємництво асоціюється лише з діяльністю неприбуткових організацій, які розпочали комерційну діяльність, заробляючи кошти для реалізації своїх цілей. Інші використовують цей термін для позначення будь-кого, хто започаткував неприбуткову організацію. Часто цим поняттям послуговуються при описі власників бізнесу, які інтегрують соціальну відповідальність в їхню бізнесову діяльність.

Немає єдиної точки зору на соціальне підприємництво й серед дослідників. Незважаючи на те, що на тему соціального підприємництва останнім часом виходить чимало наукових, науково-практичних, популярних праць, єдиного загально визнаного визначення не існує. Зазвичай автори наводять низку найбільш вдалих на їхній погляд формулювань або ж навпаки, обмежуються короткою дефініцією, а основну увагу зосереджують на описі кон-

кретного досвіду. Добірка окремих визначень пропонується й у нашій роботі (табл. 1). Якщо ж спробувати дати коротке визначення соціального підприємництва, зрозуміле й для не підготованого читача, то це може бути щось на кшталт такого: соціальне підприємництво – це застосування кращих практик традиційного підприємництва для вирішення соціальних проблем, досягнення сталих соціальних змін.

Пояснити кількома словами таку багатогранну сферу людської діяльності, як соціальне підприємництво та увесь спектр його трактувань, досить складно. Тому одне з найбільш цитованих тлумачень соціального підприємництва є водночас і найбільш розлогим. Його автор – Г. Діз (Gregori Dees), якого часто називають «батьком» науки про соціальне підприємництво. Він виділив п'ять ознак, що визначають соціальне підприємництво: 1) прийняття на себе місії створення й підтримки соціальної цінності (а не лише цінності для індивідуума); 2) безперервний пошук та використання нових можливостей для служіння обраній місії; 3) участь у процесі творення інновацій, адаптації та навчання; 4) рішучість дій, активність і масштаби яких не повинні обмежуватися наявними ресурсами; 5) висока відповідальність підприємця за результати своєї діяльності – як перед безпосередніми клієнтами, так і перед суспільством [5, с. 4].

Відсутність точного визначення непокоїть експертів: «Ми стверджуємо, що й досі визначення соціального підприємництва практично не існує. Тому поняття «соціальне підприємництво» стало настільки містким (надмірно «інклюзивним»), що тепер його можна застосовувати до всіх різновидів суспільно корисної діяльності. <...> Соціальне підприємництво є привабливою конструкцією саме тому, що його перспективи дуже значні. І якщо ці перспективи не стануть реальністю (через те, що визначення терміна містить забагато «непідприємницьких» ініціатив), то тоді репутація соціального підприємництва буде підірвана, а ідея справжнього соціального підприємництва – втрачена. Ми вважаємо, що для запобігання цій загрозі слід сформулювати більш точне визначення, яке дозволить нам встановлювати ступінь причетності того чи іншого виду діяльності до соціального підприємництва» [10, с. 36].

З історії виникнення соціального підприємництва. Незважаючи на те, що терміни «соціальне підприємництво», «соціальний підприємець» в активному вжитку з'явилися лише кілька десятиліть тому, саме явище має значно довшу історію. На думку Г. Діза, соціальні підприємці, можливо, були завжди, хоча їх ніхто так не називав.

У минулому таких людей називали фантазерами, благодійниками, реформаторами, святими, великими лідерами, говорили про їхню мужність, милосердя, але рідко звертали увагу на практичні аспекти їхніх досягнень: «Люди можуть знати про моральне вчення святого Франциска, але не про те, як францисканці створили свою систему богословської освіти, породивши цілу плеяду мислителів Середньовіччя й Ренесансу» [4, с. 6].

На Заході діти в школах дізнаються, що Флоренс Найтінгейл (Florence Nightingale) доглядала за пораненими в госпіталі, але не про те, що вона створила першу в Великобританії професійну школу для медсестер і розробила прогресивні стандарти роботи медсестер. А випускниці цієї школи створювали аналогічні установи при інших лікарнях та сприяли поширенню нових стандартів роботи.

Провісником сучасного соціального підприємництва американські дослідники вважають громадську самоорганізацію, яка має давню історію та традиції в США. З часу формування країни для вирішення певних соціальних проблем створювалися різного типу організації самопомогі й благодійності. Справжній сплеск творчої громадянської активності відбувся в період між 1880 і 1920 рр., коли США швидко трансформувалися із сукупності невеликих, самодостатніх господарств і середніх міст в індустріалізоване суспільство споживачів. Мільйони зовнішніх і внутрішніх мігрантів наводнили міста, які не були готові прийняти таку кількість жителів, – типове явище сучасного життя багатьох країн, що розвиваються.

Нові мешканці міста повинні були навчитися боротися за свої права, за покращення умов життя в нетрях та умов праці на заводах. Це був період появи великої кількості різноманітних організацій: the Salvation Army, the Urban League, the Lions Clubs, the Boy and Girl Scouts, Goodwill Industries, the PTA, the NAACP, Hull House, Rotary International, the YWCA, the League of Women Voters, багатьох профспілок тощо [4].

Таблиця 1

Окремі визначення поняття «соціальне підприємництво»

Автор(и)	Визначення
Борнштейн Д. (Bornstein D.) і Девіс С. (Davis S.) [4, с. 1]	Соціальне підприємництво являє собою процес, за допомогою якого громадяни створюють або трансформують установи для вирішення таких соціальних проблем, як бідність, неграмотність, деградація довкілля, порушення прав людини, корупція, з метою покращення життя багатьох людей.
Мейр Дж. (Mair J.) і Марті І. (Marty I.) [9]	Соціальне підприємництво – широкий процес, який включає в себе комбінацію ресурсів для створення можливостей прискорення соціальних змін і/або задоволення соціальних потреб. Соціальне підприємництво – інноваційна модель надання продуктів та послуг, спрямованих на задоволення базових потреб (прав), що залишилися поза увагою політичних та економічних інституцій.
Остін Дж. (Austin J.), Сефенсон Г., (Stephenson H.), Вей-Скіллерн Дж. (Wei-Skillern J.) [2]	Соціальне підприємництво – це інноваційна діяльність, орієнтована на створення соціальної вартості, яку можуть здійснювати неприбуткові, прибуткові організації та урядові установи.
Джонсон (Johnson) [8]	Соціальне підприємництво з'явилося внаслідок інноваційного підходу до розв'язання складних соціальних проблем. Соціальне підприємництво, основним завданням якого є вирішення соціальних проблем через інновації, стирає традиційні межі між державним, приватним та неприбутковим секторами й використовує підходи, що поєднують комерційні та неприбуткові бізнес-моделі.
Ніколс А. (Nichols A.) [11]	Соціальне підприємництво працює над інноваціями, які покликані покращити загальний рівень життя, та виникає на основі організацій, що ініціюють і впроваджують позитивні зміни в суспільстві й усіляко їм сприяють.

Саме в цей період – період Прогресивного століття – освічені меценати почали експериментувати з «науковою добродійністю», метою якої було виявлення та трансформація чинників, що призводять до бідності, а не лише поліпшення умов для бідних та полегшення совісті багатих.

Серед перших організацій, що формували соціальне життя громад, були церковні спільноти, фермерські організації, торгові асоціації, професійні товариства, громадські та молодіжні організації, братства, таємні товариства або ордени, етнічні групи тощо.

Ще в 1830-х рр. французький суспільствознавець А. де Токвіль писав, що американці, здавалося, мали унікальну схильність до створення асоціацій. Майже з моменту створення нації громадяни США самоорганізовувалися для вирішення проблем. Слід зауважити, що США мали для такого сплеску соціальної активності й законодавчі передумови. Поправка X (1791 р.) оголосила, що повноваження, не надані прямо уряду США й не заборонені штатам, залишаються «за штатами або за народом». Тому соціальні програми починали здійснюватися саме штатами, а соціальні ініціативи започатковувалися громадянами.

Якщо шукати кореляцію між створенням громадських організацій (далі – ГО) і розвитком соціального підприємництва, то можна зазначити, що протягом останніх двох десятиліть минулого століття сформувалися всі передумови для такого взаємозв'язку. Якраз у цей період відбулося вибухове зростання некомерційних організацій. Якщо до початку 1980-х їхнє число в усьому світі не перевищувало 100 тисяч, а переважна кількість була зареєстрована в США, то до кінця 1990-х їх нараховувалося мільйони. І хоча США продовжували бути основним центром громадянської активності, в інших країнах також значно зросла кількість громадських утворень.

Це відбувалося в країнах різного типу та в різних регіонах світу. Наприклад, у Франції впродовж 1990-х рр. щороку утворювалося близько 70 тисяч громадських організацій, що вчетверо більше, ніж у 1960-х. У Канаді між 1987 та 2002 рр. їхня кількість зросла більше як на 50%, сягнувши 200 тисяч. У країнах Центральної Європи за 1988–1995 рр. започат-

кували діяльність близько 100 тисяч громадських організацій. У Бразилії в 1990-х рр. число зареєстрованих ГО збільшилося з 250 тисяч до 400 тисяч, у США за 1989–1998 рр. – з 464 тисяч до 734 тисяч [3].

У результаті (поряд із державним і приватним) виник новий багатомільярдний сектор економіки – громадський, або, як його часто називають, третій сектор. У США його посиленню сприяла політика «нового федералізму», ініційована адміністрацією Рейгана в середині 1980-х рр., що мала на меті зменшення чисельності федерального уряду й скорочення його бюджету. Відповідальність за низку соціальних послуг була перекладена на регіони. Це (а також утрата джерел фінансування багатьма організаціями, що змушені були шукати заробіток) призвело до виникнення феномена соціального підприємництва в його сучасному вигляді. Соціальне підприємництво як практична діяльність, що поєднує процес отримання економічної й соціальної вигоди, стало активно проявляти себе саме в цей період.

Як приклад можна навести таку відому організацію, як банк «Гремін» (Grameen Bank), заснований у 1983 р. професором М. Юнусом (Muhammad Yunus) для викорінення бідності та підтримки бідних жінок у Бангладеші [6]. За свою діяльність М. Юнус став у 2006 р. лауреатом Нобелівської премії миру. У 1980 р. Б. Драйтоном (Bill Drayton) був заснований фонд «Ашока» (Ashoka), що підтримує соціально-підприємницькі ініціативи в усьому світі [1].

Яка різниця між соціальним та комерційним підприємництвом? Основна відмінність пов'язана з метою діяльності або з тим, що підприємство намагається примножити. Для бізнес-підприємців головним пунктом плану є примноження прибутку чи багатства акціонерів. Для соціальних підприємців найголовніша мета – соціальні зміни, як правило, завдяки вирішенню нагальної проблеми, яка недооцінена чи проігнорована іншими інституціями (державними установами, бізнес-структурами тощо).

Лінію розділу між двома типами підприємництва можна провести не лише в площині мотивації, а й у сфері характеристик «очікуваної й виробленої цінності». На думку Р. Мартіна (Roger L. Martin) та С. Осберг (Sally Osberg),

для звичайного підприємництва це ринкова цінність, яка може бути виражена в категорії прибутку. Для соціального підприємництва це – цінність, що виражається в перевазі, яку отримує значна частина суспільства або суспільство в цілому від здійсненої соціальним підприємцем «великомасштабної трансформації» [10]. При цьому цільовими групами, для яких призначена «цінність», є найменш захищені й найменш благополучні верстви населення, які не мають фінансових ресурсів, політичних важелів для досягнення одержуваної в результаті трансформації «цінності» власними силами.

Світ потребує обох видів підприємницької діяльності. Не слід вважати один тип вище за інший. Хоча здійснення соціального підприємництва зазвичай – більш складне завдання, оскільки воно пов'язане з вирішенням проблем, для яких не знайшлося ані урядових, ані ринкових рішень.

Проте одразу слід зауважити, що соціальне й комерційне підприємництво перебирають ознаки один одного: соціальні підприємці часто отримують прибуток за рахунок соціальних підприємств, а бізнесмени ведуть соціально відповідальний бізнес. Обидва види підприємництва вимагають бачення своєї місії, ініціативності, розбудови структури й «маркетингу». З точки зору навичок і темпераменту соціальні й бізнес-підприємці дуже схожі. Але їхні основні цілі різні.

Автори популярної серед фахівців із соціального підприємництва книги «Соціальне підприємство: що потрібно знати кожному?» («Social Entrepreneurship: What Everyone Needs to Know?») зазначають, що, на думку багатьох науковців, не варто розділяти соціальне й комерційне підприємництво та відповідно підприємців, оскільки й ті, й інші створюють робочі місця й задовольняють певні споживчі потреби, отже, виконують соціальні функції. «Ми не згодні, – зазначають Д. Борнштейн (David Bornstein) та С. Девіс (Susan Davis). – Ми не могли б назвати когось, хто запровадив виробництво картопляних чіпсів або Twinkies на китайському ринку, соціальним підприємцем, навіть якщо його фірма згенерувала мільйон робочих місць». І далі автори продовжують: «Прагнення максимально збільшити соціальний вплив також

не є єдиним критерієм соціального підприємництва. Як зазначив Г. Діз, соціальне підприємство включає в себе елементи новизни й динамізму. Сьогодні тисячі компаній, що поширюють «чисті технології», «зелені технології», сприяють вирішенню екологічних проблем, але не всі вони є прикладами соціального підприємництва. У галузі сонячної енергетики, наприклад, багато фірм продають відомі й сприйняті ринком продукти. Не применшуючи їхнього вкладу в вирішення екологічних проблем, варто відрізнити звичайні фірми від тих, які є піонерами в поширенні нових продуктів, у намаганні змінити тренди розвитку галузі або вибудувати ринки в особливо складних умовах. Невелика фірма «D.light Design» є хорошим прикладом» [4, с. 24].

У чому полягає відмінність між соціальним підприємництвом й урядовими ініціативами? На відміну від урядових зусиль, ідеї соціального підприємництва зароджуються на місцях і рухаються догори. Як правило, вони виростають із безпосередньої взаємодії конкретної людини з проблемою й намагання знайти шляхи її розв'язання – через осмислення, вивчення досвіду, пошук ресурсів. На противагу владним органам, соціальні підприємці не мають управлінських повноважень та доступу до великих ресурсів. Вони повинні вміло сформулювати цілі й надихнути інших на здійснення суттєвих соціальних змін, уміти переконати тих, хто має ресурси та владні повноваження.

Щодо урядових ініціатив чи ідей, висунутих агентствами міжнародної допомоги, рух відбувається в зворотному напрямку – зверху донизу, починаючи з політичних баталій і закінчуючи здійсненням конкретних програм і проектів.

Чим відрізняється соціальне підприємство від громадської діяльності? Головна відмінність полягає в тому, що громадські діячі, як правило, прагнуть здійснити зміни шляхом впливу на прийняття рішень органами влади чи іншими інституціями або шляхом зміни ставлення суспільства до тієї чи іншої проблеми. Громадську діяльність можна розглядати як складову частину соціального підприємництва, одну з багатьох тактик просування змін.

Соціальні підприємці здійснюють ширший спектр діяльності, включаючи створення інституцій для реалізації рішень. Громадські діячі можуть створювати або не створювати підприємства чи організації для просування бажаних змін. Їхня успішна діяльність може суттєво покращувати існуючі системи й навіть призводити до деформації, однак стратегічний характер активності буде тяжіти не до «прямих дій», а до практики «впливу», до вимог вжити заходів.

Соціальний підприємець береться за пряму дію для просування соціальних змін. Як зауважив колумніст газети «Нью-Йорк Таймс» Ніколас Д. Крістоф (Nicholas D. Kristof): «Я вражений тим, що студентська активність, яка завжди мала місце, в роки моєї молодості головним чином виражалася в протестах, у той час як у наші дні вона часто супроводжується заснуванням організацій для здійснення позитивних змін. Це революція соціального підприємництва, і я в захваті від цього» [4, с. 41].

Висновки з проведеного дослідження. З початку 2000-х рр. за підтримки міжнародних організацій та проектів соціальне підприємництво почало розвиватися й в Україні. Тому вивчення особливостей його розвитку (включно із закономірностями територіальної організації, тенденцій поширення, запроваджених форм і моделей) набуває важливого значення. Географи не повинні залишатись осторонь і мають активно включатись у дослідження соціального підприємництва як в Україні, так і в інших країнах світу з метою поширення кращих практик і передового досвіду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ashoka [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ashoka.org>.
2. Austin, J., Social and commercial entrepreneurship: The same, different or both? / J. Austin, H. Stevenson, J. Wei-Skillern // Entrepreneurship Theory and Practice. – 2006 – Vol. 30 (1) / – P. 1–22.
3. Bornstein D. How to Change the World: Social Entrepreneurs and the Power of New Ideas / D. Bornstein. – Oxford University Press. Updated edition, 2007. – 368 p.
4. Bornstein D., Social Entrepreneurship: What Everyone Needs to Know? / D. Bornstein, S. Davis. – Oxford University Press. Kindle Edition, 2010. – 147 p.
5. Dees J. The meaning of social entrepreneurship. Center for the Advancement of Social Entrepreneurship, Duke University's Fuqua School of Business, 2001 / J. Dees [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.caseatduke.org/documents/dees_sedef.pdf.
6. Grameen Bank. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.grameen-info.org>.
7. Haber J. The business of good. Social entrepreneurship and the new bottom line / J. Haber. – Entrepreneur Press, 2016. – 224 p.
8. Johnson & Johnson. Social Responsibility in Action. – 2000.
9. Mair J. Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight / J. Mair, I. Marti // Journal of World Business. – 2006. – Vol. 41. – P. 36–44.
10. Martin R. Social Entrepreneurship: The Case for Definition / R. Martin, S. Osberg // Stanford Social Innovation Review / spring. – 2006. – Vol. 41. – P. 36–44.
11. Nicholls A. Playing the field: A new approach to the meaning of social entrepreneurship / A. Nicholls // Social Enterprise Journal. – 2006. – Vol. 2(1). – P. 1–5.
12. Shapiro R. What Exactly Is Social Entrepreneurship in America? // Stanford Social Innovation Review / R. Shapiro [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ssir.org/articles/entry/what_exactly_is_social_entrepreneurship_in_america.

СЕКЦІЯ 2 ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.2:556.55(477.82)

Ільїна О.В.
кандидат географічних наук,
доцент кафедри туризму та готельного господарства
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Пасічник М.П.
аспірант кафедри фізичної географії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ОЗЕРО ПРИБИЧ: ЛІМНОЛОГО-ГЕОХІМІЧНИЙ АНАЛІЗ

У роботі здійснено лімнологічний та геохімічний аналіз озера Прибич (Волинське Полісся). З'ясовано головні морфогенетичні параметри водойми та її улоговини, розраховано найважливіші гідрологічні показники, визначено структуру угідь водозбору, з'ясовані основні геохімічні показники донних відкладів (Fe_2O_3 , CaO , P_2O_5 , $\text{S}_{\text{зар.}}$, $\text{N}_{\text{зар.}}$, K_2O) та біотичний склад. Проведене дослідження необхідне для розширення бази аналітичних даних про генезис, динаміку головних геохімічних компонентів, гідрологічні й ландшафтні умови водозбору природних водойм Полісся України.

Ключові слова: озеро, водозбір, ландшафт, сапропель, донні відклади, геохімічні особливості, Волинське Полісся.

В работе осуществлен лимнологический и геохимический анализ озера Прибич (Волинское Полесье). Изучены основные морфогенетические параметры водоема и его котловины, рассчитаны важнейшие гидрологические показатели, определена структура угодий водосбора, выяснены основные геохимические показатели донных отложений (Fe_2O_3 , CaO , P_2O_5 , $\text{S}_{\text{об.}}$, $\text{N}_{\text{об.}}$, K_2O) и биотический состав. Проведенное исследование необходимо для расширения базы аналитических данных о генезисе, динамике главнейших геохимических компонентов, о гидрологических и ландшафтных условиях водосбора природных водоемов Полесья Украины.

Ключевые слова: озеро, водосбор, ландшафт, сапропель, донные отложения, геохимические особенности, Волинское Полесье.

Ilyina O.V., Pasichnyk M.P. Pribich lake: limnological and geochemical analysis

Limnological and geochemical analysis of Pribich Lake (Volyn Polissya) is carried out in the work. Basic morphogenetic parameters of lakes and their basin are studied, the most important hydrological indicators are accounted, the structure of land catchment is determined, the main geochemical characteristics of sediments (Fe_2O_3 , CaO , P_2O_5 , $\text{S}_{\text{gen.}}$, $\text{N}_{\text{gen.}}$, K_2O) and biotic composition are clarified. This study is important to broaden the base of analytical data on the genesis, the dynamics of the components of geochemical, hydrological and landscape conditions of natural reservoirs of Ukrainian Polissya.

Key words: lake, catchment, landscape, sapropel, bottom sediments, geochemical features, Volyn Polissya.

Постановка проблеми. Сучасний підхід до дослідження озер передбачає вивчення динамічних процесів їхнього функціонування не лише в тісному зв'язку між собою, але й із процесами, що відбуваються на водозборі [9]. В основу такого підходу покладено уявлення про

водойму та її басейн як про окрему геосистему, що дає змогу по-новому пояснити природу озер, відкрити найбільш оптимальні варіанти використання, збереження й охорони їхніх ресурсів.

Лімнологічно-географічні та ландшафтно-геохімічні дослідження озерних систем є одними

з основних завдань сучасних досліджень природних та штучних водойм [8]. Озера як важливі елементи природного середовища тісно пов'язані з природними умовами навколишніх ландшафтів. Це проявляється в нагромадженні осадового матеріалу, властивості якого визначаються впливом природних умов і насамперед особливостями покривних порід, клімату й рельєфу в межах водозбірних площ. Важливі чинники, що контролюють накопичення відкладів, – геопросторове положення озера, морфологічні особливості улоговин, гідродинамічний і гідрохімічний режим водної маси й у підсумку – розвиток лімnobіонтів [2].

Вивчення особливостей нагромадження озерних відкладів з урахуванням максимального числа лімнічних та інших природних чинників дає можливість установити закономірності формування складу і властивостей донних відкладів у різнотипних озерних системах. Лімнологічно-географічний та ландшафтознавчо-геохімічний аналіз лімносистем, які функціонують в умовах антропогенезу, дає змогу здійснити опосередкований територіальний моніторинг озера та його можливостей зберігати природний потенціал ландшафтного середовища, прогнозувати можливі зміни водойм за різних ступенів антропогенного навантаження та мінімізувати негативні впливи техногенезу на лімносистеми. Особливо важливими ці дослідження є в місцях, де водойми зазнають сильного антропогенного впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальні геохімічні дослідження донних відкладів здійснені зарубіжними фахівцями А.Л. Жуховицькою, В.А. Генераловою [2] та В.А. Даувальтером [1]. Дослідженням природних водойм регіону присвячені праці Л.В. Ільїна [4–9, 12–15], М.Й. Шевчука [10–11] та ін. [3]. Проте питання лімнологічно-географічного та ландшафтно-геохімічного аналізу різнотипних озерних систем і досі залишається недостатньо вивченим.

Постановка завдання. Мета роботи полягає в лімнологічно-географічному та ландшафтно-геохімічному аналізі озера Прибич. Основні завдання: здійснити комплексний аналіз досліджуваної водойми, визначити основні морфогенетичні, водно-стокові та геохімічні особливості озерного комплексу; проаналізу-

вати мінеральний та біотичний склад донних відкладів (сапропелів) та геохімію золи; запропонувати шляхи господарського використання водойми та сапропелю озера.

Виклад основного матеріалу дослідження. Озеро Прибич (51°24'50" пн. ш., 23°46'30" сх. д.) – природна водойма карстового походження в Шацькому адміністративному районі Волинської області. Басейн озера відноситься до Верхньоприп'ятського ландшафтного району, для якого характерне поширення карбонатних ґрунтів і розвиток карсту в породах верхньокрейдяних відкладів [5]. Лімнонім водойми походить від слів «бічний схил», «бічна частина». Озеро розміщене на відстані 0,5 км на захід від села Смоляри-Світязькі. Розташоване в басейні річки Прип'ять на водорозділі між ріками Західний Буг і Прип'ять. Водойма має овальну конфігурацію берегів (довжина – 0,7 км, ширина – 0,58 км). Береги, за виключенням східного – низькі, заболочені, оточені лісом. У південній частині водойми знаходиться канал, який з'єднує водойму з Верхньоприп'ятською гідротехнічною системою. Максимальна глибина озера – 2,5 м. Площа водного дзеркала – 0,31 км². Об'єм водної маси – 532,0 тис. м³. Влітку водойма частково використовується в безконтактній рекреації. Окремі морфологічно-гідрологічні характеристики наведені у табл. 1.

Водозбір озера складений верхньочетвертинними водно-льодовиковими відкладами (різнозернистими пісками, суглинками, супісками). Поширені дерново-слабопідзолисті оглеєні піщані ґрунти в поєднанні з торф'яно-болотними. Загальна площа водозбору становить 14,8 км², з них під орними землями – 5,3 км², лісовими насадженнями – 5,5 км², болотами – 2,9 км², населеним пунктом – 0,70 км². Водозбір озера з півдня та заходу обмежений гідротехнічними каналами. У 1984–1986 рр. на водозборі озера було здійснено технічну меліорацію земель. Водойма була з'єднана каналом із Верхньоприп'ятською осушувальною системою, унаслідок чого рівень води в озері знизився на 1 м. Озеро втратило своє господарське й рекреаційне значення в результаті замулення та заростання берегів макрофітами.

Улоговина озера має напівеліптичну форму. Кут нахилу в літоралі сягає 6°, поступово змен-

шуючись у субліторалі. Дно водойми складене глиною, суглинками та пісками, зрідка зустрічається крейда. Береги й літораль складена піщаними та супіщаними ґрунтами. Максимальна глибина улоговини – 14,5 м, вона на 72% заповнена сапропелевими відкладами (рис. 1). Згідно з матеріалами Київської геологорозвідувальної експедиції (далі – ГРЕ) у водоймі зосереджено 212 тис. т сапропелю (зоогенового та водоростевого видів). У центральній частині озера потужність сапропелю максимальна й сягає 12 м. На півночі та заході водойми поклади виходять за межі водного дзеркала. У південній частині сапропель перекритий шаром торфу товщиною до 3 м. Пересічна глибина шару сапропелю – 4,4 м. Зі зміною глибини спостерігається закономірна повторюваність покладів різних видів сапропелів. Імовірно, що таке розташування шарів пов'язано з кліматичними стадіями голоцену,

в яких відбувався процес нагромадження відкладів.

Природна вологість сапропелю становить 94,7%. Пересічна кислотність – 5,86 рН, зольність змінюється від 7% до 46% (пересічна – 18%). Особливістю зоогенового сапропелю є переважання тваринних решток – 35%, аморфного детриту 20–25%, водоростей 5–15%, мінеральних включень 5–15%. У незначних кількостях присутні рослинні залишки, спори та пилок. Водоростевий сапропель представлений здебільшого залишками синьо-зелених водоростей. Їхня частка в сапропелі становить до 55%. У такому сапропелі присутні залишки тваринного походження (до 20%). Мінеральна частина складає не більше 10%.

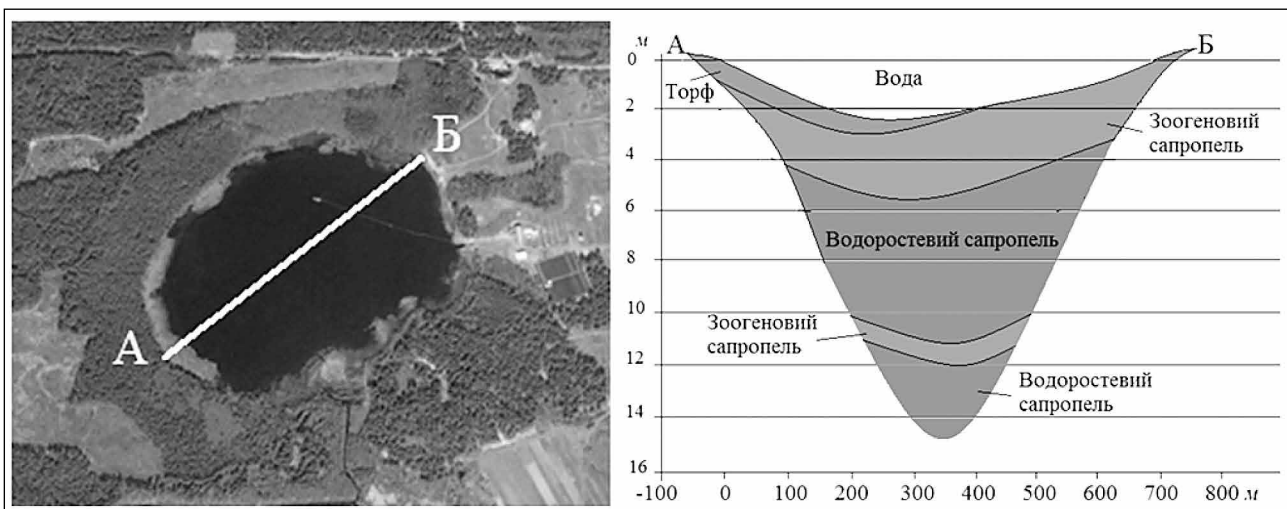
Головними джерелами надходження кальцію в донні відклади є процеси хімічного вивітрювання та розчинення мінералів, переважно вапняків, доломітів, гіпсу, кальцієвміс-

Таблиця 1

Морфолого-гідрологічна характеристика озера Прибич

F, км ²	S, км ²	V, тис. м ³	L, км	B _{max} , км	B _{сер.} , км, F/L	h _{max} , м	h _{сер.} , м, V/F	H _{абс.} , м
0,31	14,84	523,0	0,70	0,58	0,44	2,5	1,7	162,0
l, км	m, м	A _{ш.} , мм	K _{відкр.} , F/h _{сер.}	K _{глиб.} , h _{сер.} / $\sqrt[3]{F}$	K _{вид.} , L/B _{сер.}	K _{емн.} , h _{сер.} /h _{max}	K _{поріз.} , $1/2\pi\sqrt{F}$	K _{зап.} , m/m+h
2,20	4,4	35,2	0,18	0,54	1,59	0,68	0,19	0,72

Примітки: F – площа водойми, S – площа водозбору, V – об'єм води, L – довжина, B_{max} – максимальна ширина, B_{сер.} – середня ширина, h_{max} – максимальна глибина, h_{сер.} – середня глибина, H_{абс.} – абсолютна висота, l – довжина берегової лінії, m – потужність відкладів, A_{ш.} – шар акумуляції, K_{відкр.} – коефіцієнт відкритості, K_{глиб.} – коефіцієнт глибинності, K_{вид.} – коефіцієнт видовженості озера, K_{емн.} – коефіцієнт ємності, K_{поріз.} – коефіцієнт порізаності берегової лінії, K_{зап.} – коефіцієнт заповненості улоговини відкладами.

Рис. 1. Схематичний профіль озера по лінії А–Б

них силікатів та ін. У водоймах, на водозборах яких розповсюджені вапнякові породи, кальцит може складати основну фракцію відкладів [7]. Значна кількість кальцію виноситься зі стічними водами та стоками із сільськогосподарських угідь, особливо в разі використання кальцієвмісних мінеральних добрив [1]. Підвищена концентрація оксиду кальцію (CaO) у верхніх шарах відкладів (до 5%) свідчить про його антропогенне походження. Пересічне значення вмісту оксиду кальцію в сапропелі озера – 2,4%.

Залізо – один із найбільш поширених елементів у природі (кларк у земній корі становить 4,65) [1]. Джерела надходження сполук заліза в донні відклади – залізисті мінерали, ґрунтові й підземні води, а також мінералізація органічної речовини в водоймі. Залізо ефективно сорбується гуміновими сполуками, тому сапропель із високим вмістом органічної речовини має більші концентрації оксиду заліза (рис. 2) [2]. Вміст заліза в верхніх шарах відкладів становить 0,58%, поступово збільшуючись до 1,92% на глибині 11 м. Середнє значення концентрації оксиду заліза становить 1,42% (рис. 2).

Геохімічні властивості фосфору як важливого біогенного елемента зумовлені його здатністю контролювати встановлену під час седиментації речовини динамічну рівновагу між водною фазою та відкладами, стан екосистеми й процеси евтрофікації водойми [7]. Основними джерелами фосфору, який надходить в екосистеми озер, є комунальні та промислові стоки, підприємства з переробки сільськогосподарської сировини, рекреація та ін. Вміст оксиду фосфору (P_2O_5) коливається в межах від 0,08% до 0,217% (пересічне значення – 0,143%).

Пересічне значення загального вмісту сірки ($\text{S}_{\text{зар.}}$) у відкладах оз. Прибич становить 1,38%. У верхньому горизонті відкладів зафіксована найменша концентрація – 0,73%. Найбільший вміст сірки спостерігається на глибині 11 м і становить 1,98%. Загалом можна стверджувати, що розподіл сірки рівномірний на всій глибині залягання.

Сапропель зоогенового виду зазвичай має підвищений вміст загального азоту ($\text{N}_{\text{зар.}}$). Організми планктону й бентосу, які багаті на білки, зумовлюють утворення сапропелів із підвищеним вмістом азоту. Білкові сполуки

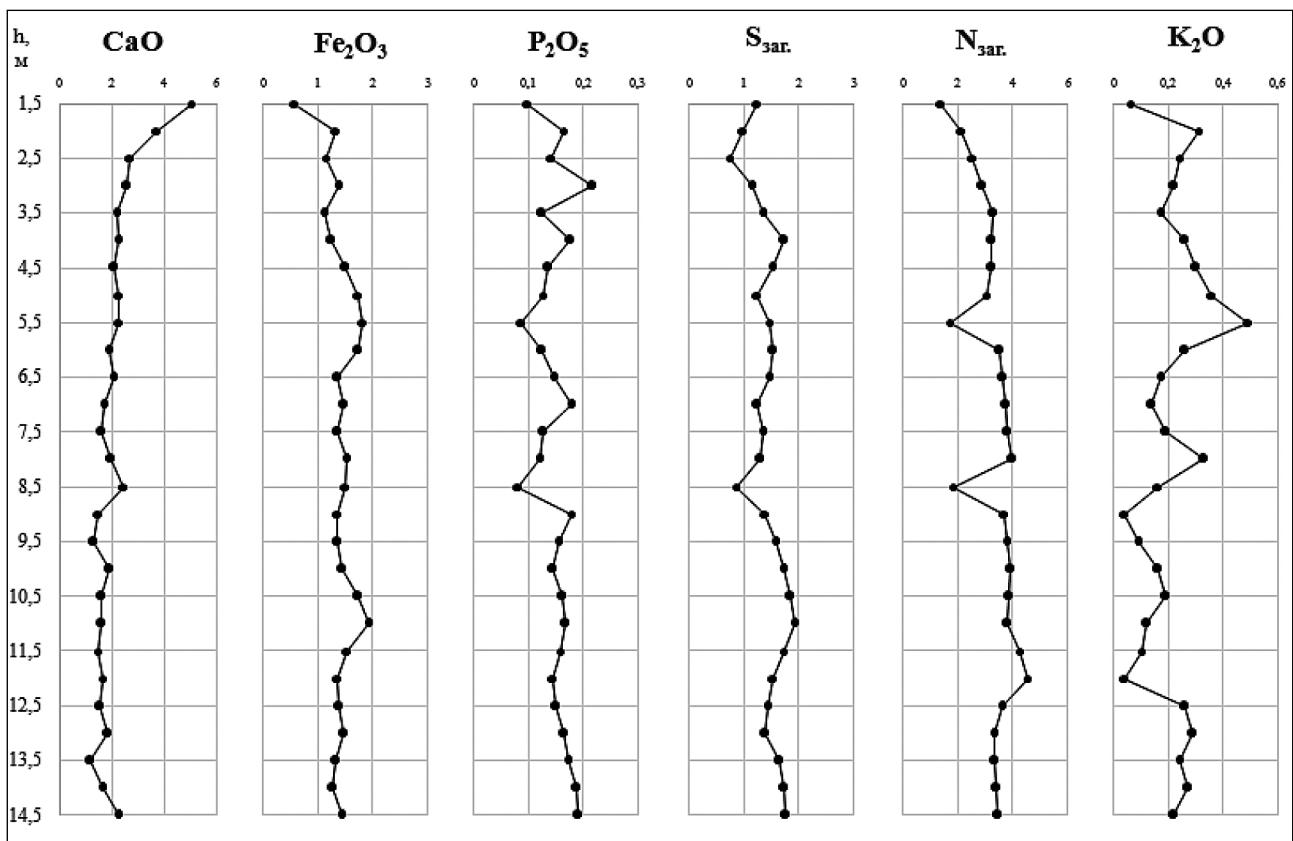

Рис. 2. Розподіл геохімічних елементів у відкладах оз. Прибич, у % на суху речовину

є основою формування азотистих речовин сапропелів – переважно гумінових кислот [5]. У зоогеновому сапропелі озера Прибич це значення коливається в межах 1,36–4,52%. (пересічне значення –3,16%). При цьому спостерігається збільшення концентрації з глибиною залягання відкладів (рис. 2).

Вміст оксиду калію (K_2O) незначний і не перевищує 0,68%. Середнє значення становить 0,21%. Джерелами його надходження в озерні відклади є геологічні породи (глинисті мінерали, польовий шпат і слюда) та розчинні солі [8].

У мінеральному компоненті відкладів, окрім біогенних мікроелементів, присутні й інші (Pb, Ba, Mo, Sn, Cu, V, Ni, Zr, Co, Cr, Mn, Ti), що мають важливе практичне значення при використанні сапропелю в сільському господарстві, ветеринарії, медицині (табл. 2).

Озеро Прибич – діюче родовище сапропелю. Видобуток ведеться гідромеханізованим способом, земснаряд подає пульпу на берег, де вона відстоюється в спеціальних мішках, у яких проходить процес вивільнення вологи. Очікується, що очищення улоговини озера відновить водний режим водойми, стабілізує рекреаційне та поверне водогосподарське значення. Можна буде розвивати різноманітні види регульованої рекреації: оздоровчу, спортивну, науково-пізнавальну рекреацію, екотуризм тощо.

Висновки з проведеного дослідження. Озеро Прибич – типова політрофна водойма Волинського Полісся (Кзап – 0,72), що має невелику площу (0,31 км²), овальну форму (Квид. – 1,59), відносно рівну берегову лінію (Кпор. – 0,19). Водойма неглибока (h_{макс.} – 2,5 м), по периметру заросла макрофітами. Структура угідь водозбору на 59,4% складається з природного ландшафту та на 40,6% – із антропогенного.

Сучасний стан озера засвідчує, що внаслідок гідротехнічних робіт на водозборі водойма втратила свою рекреаційну та господарську цінність. Необхідні заходи щодо відновлення водного режиму озера шляхом екскавації донних відкладів.

Донні відклади (212,0 тис. т) представлені низькозольним сапропелем зоогенового та водоростевого видів. Пересічна потужність покладів – 4,4 м, максимальна – 12 м. Пересічна зольність відкладів – 18%, вологість – 94,72%, кислотність – 5,86 рН. Аналіз складу сапропелю дозволив деталізувати основні хімічні показники. Середня концентрація оксиду кальцію (CaO) становить 2,36%, оксиду фосфору (P_2O_5) – 0,143%, оксиду заліза (Fe_2O_3) – 1,42%, загальної сірки ($S_{зар.}$) – 1,38%, загального азоту ($N_{зар.}$) – 3,16%, оксиду калію (K_2O) – 0,21% на суху речовину.

Водойма сприятлива для організації різних видів регульованої рекреації: оздоровчої, спортивної, науково-пізнавальної. Перспективами подальших досліджень є з'ясування можливостей використання сапропелю озера в сільському господарстві (як органічне добриво, кормові добавки тваринам) та в якості лікувальних грязей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Даувальтер В.А. Геоэкология донных отложенных озер / В.А. Даувальтер. – Мурманск : Изд-во МГТУ, 2012. – 242 с.
2. Жуховицкая А.Л. Геохимия озер Белоруссии / А.Л. Жуховицкая, В.А. Генералова. – Минск : Наука и техника, 1991. – 204 с.
3. Ильина О.В. Ландшафтно-геохимический анализ озера Малое Згоранское (Волыньское Полесье) / О.В. Ильина, М.П. Пасечник // Геоэкологические проблемы современности: докл. VII Междунар. науч. конф. – Владимир : Изд-во ВлГУ, 2015. – С. 133–135.

Таблиця 2

**Вміст мікроелементів у відкладах оз. Прибич, (n x 10-3)
(узагальнено за матеріалами Київської ГРЕ)**

№ проби	Pb	Ba	Mo	Sn	Cu	V	Ni	Zr	Co	Cr	Mn	Ti
1	0,63	10	0,08	0,15	1,2	1,2	0,63	20	0,25	1,5	150	400
2	0,63	10	0,05	0,2	2,5	1	0,32	5	0,1	0,4	12	200
3	0,5	10	0,063	0,12	1,5	1	0,4	8	0,12	1,2	25	250
4	0,25	10	0,05	0,1	1	1	0,32	10	0,1	0,63	15	250
5	0,2	10	0,05	–	0,63	1	0,32	5	0,1	0,32	12	200

4. Ильин Л.В. Голоценовые озерные отложения Украинского Полесья / Л.В. Ильин // Третье Всерос. совещание по изучению четвертичного периода : сб. материалов : в 2 т., 2–8 сент. 2002 г. / Российская АН, Комиссия по изучению четвертичного периода, Геологический ин-т РАН [и др.]. – Смоленск : Ойкумена, 2002. – Т. 1. – С. 91–94.
5. Ільїн Л.В. Озерно-болотні комплекси Волині / Л.В. Ільїн, О.В. Ільїна // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія : наук. зб. – 2004. – Т. 6. – С. 314–319.
6. Ільїн Л.В. Особливості озерних комплексів Західноукраїнського Полісся / Л.В. Ільїн // Наук. пр. УкрНДГМІ. – 2007. – Вип. 256. – С. 359–366.
7. Ільїн Л.В. Ландшафтно-геохімічні дослідження лімосистем / Л.В. Ільїн // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2006. – Вип. 33. – С. 130–136.
8. Ільїн Л.В. Лімнокомплекси Українського Полісся. У 2-х т. Т. 1: Природничо-географічні основи дослідження та регіональні закономірності / Л.В. Ільїн. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 316 с.
9. Ільїн Л.В. Лімнокомплекси Українського Полісся. У 2-х т. Т. 2: Регіональні особливості та оптимізація / Л.В. Ільїн. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 400 с.
10. Шевчук М.Й. Сапропелі України: запаси, якість та перспективи використання / М.Й. Шевчук. – Луцьк : Надстир'я, 1996. – 384 с.
11. Шевчук М.Й. Сучасний стан озера Прибич та заходи для відновлення його гідрологічної ролі / М.Й. Шевчук, Т.П. Дідковська, А.М. Бортнік // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки. – 2009. – Вип. 1. – С. 83–85.
12. Ilyin L.V. Geochemical peculiarities of bottom sediments in polytypic lakes of Ukrainian Polissya / L.V. Ilyin // Limnological Review. – 2002. – Vol. 2. – P. 155–163.
13. Ilyin L.V. The lake-swamp complexes of Volyn Region / L.V. Ilyin, O.V. Ilyina // Lakes and artificial water reservoirs-functioning, revitalization and protection / ed by A. Jankowski, M. Rzetala. – Sosnowiec : University of Silesia, 2004. – S. 71–76.
14. Ilyin L.V. The hydrochemical characteristics of the lakes of the Shatsk National Nature Reserve, Ukrainian Polissya / L.V. Ilyin // Limnological Review. – 2007. – Vol. 7, № 3. – S. 147–152.
15. Ilyin L.V.. Właściwości geochemiczne osadów dennych różnych typów jezior Polesia Ukraińskiego / L.V. Ilyin // Naturalne i antropogeniczne przekształcenia jezior : VI Konferencja limnologiczna, 16–18 wrzes. 2002 r. / Departament of hydrology, Institute of earth sciences. – Lublin ; Okuninka : Maria Curie-Skłodowska University, 2002. – S. 21–22.

УДК 523.4-83

Кирилюк С.М.
кандидат географічних наук, асистент,
докторант кафедри фізичної географії, геоморфології та палеогеографії
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Кирилюк О.В.
кандидат географічних наук,
асистент кафедри гідрометеорології та водних ресурсів
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНУ ЮЛІЙ ЦЕЗАР У МЕЖАХ ВИДИМОЇ ПІВКУЛІ МІСЯЦЯ

Висвітлено основні етапи історії формування поверхні Місяця та охарактеризовано головні події в межах його геологічних періодів. Реконструйовано історію формування регіону Юлій Цезар у межах видимої півкулі Місяця протягом нектарського, імбрійського, ератосфенського та копреніканського періодів.

Ключові слова: Місяць, Julius Caesar region, геологічна історія.

Освещены основные этапы истории формирования поверхности Луны и охарактеризованы главные события в пределах ее геологических периодов. Реконструирована история формирования региона Юлий Цезарь в пределах видимого полушария Луны на протяжении нектарского, имбрийского, эратосфенского и коперниканского периодов.

Ключевые слова: Луна, Julius Caesar region, геологическая история.

Kyryliuk S.M., Kyryliuk O.V. History of forming Julius Caesar region within the visible hemisphere of the Moon

The basic stages of the history of the formation of the lunar surface are dealt, the major events within its geological periods are characterized. Reconstructed the history of the formation of Julius Caesar region within the visible hemisphere of the Moon for nektarian, imbranian, erathostenian and coprenican periods.

Key words: Moon, Julius Caesar region, geological history.

Постановка проблеми. Регіон *Julius Caesar* розташований на південь від Моря Ясності та охоплює західну частину Моря Спокою (*Mare Tranquillitatis*). Регіон характеризується складною будовою поверхні, оскільки крім морської ділянки з різновіковими кратерами, на заході поширені відміни покривних викидів із сусідніх стародавніх басейнів (Ясності (*Serenitatis*) та Пари (*Vaporum*)).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш детально геологічна історія поверхні Місяця реконструйована Д. Вілхелмсом [14], і нижче ми дотримуємося його схеми з невеликими змінами.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження історії формування регіону Юлій Цезар у межах видимої півкулі Місяця.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Коротка геологічна історія Місяця. Абсолютний вік деяких місячних зразків складає понад 4,4 млрд років. Групи зразків із близьким віком (відображають якісь певні події) з'являються приблизно 4,2 млрд років тому. Очевидно, до цього моменту радіоактивні годинники в породах дуже часто перезапускалися ударними та ендегенними впливами. Тому передбачається, що становлення кори Місяця закінчилося між 4,4 і 4,2 млрд років неодноразово в різних місцях. Які структури і в якій кількості існували на той час, ми оцінити не можемо, оскільки всі вони практично стерті тривалим інтенсивним метеоритним бомбардуванням.

Донектарський або гіппархівський [12] період починається з епохи консолідації місячної кори й триває до початку формування нектарських басейнів. За цей час було утворено близько 3400 кратерів діаметром 30–300 км і 28–30 басейнів діаметром понад 300 км. Одні лише басейни цих кратерів із викидами відповідних розмірів повинні були перекриті до 85% поверхні. Структури цього періоду сильно зруйновані, спотворені й перекриті новішими матеріалами, а найдавніші з них зруйновані настільки, що ледь розрізняються. Тому немає підстав вважати, що басейни цього й наступного періодів створені якимось сплеском бомбардування – просто всі більш древні форми зникли.

Нектарський період – це час формування 10–12 відносно добре збережених басейнів; у басейнів морів Нектару, Криз і Вологості розрізняється частина полів викидів з їхньою первинною структурою та скупчення вторинних кратерів. Кратери цього періоду називаються також птолемеєвськими [1], їх повинно було утворитися приблизно в 2,5 рази менше, ніж гіппархівських (у тих же розмірних інтервалах). Зазвичай вони мають добре виражені вали й центральні гірки та дещо заглиблені днища (відносно навколишньої місцевості). Абсолютний вік басейнів визначався за зразками, узятими «Аполлонами» [11, 13] та «Луною-20» [2]. Імовірно, ці зразки належать до товщі викидів морів Нектару, Криз і Ясності. Їхній вік коливається в межах 3,85–3,95 млрд років.

Імбрійський період відзначається появою двох найбільших басейнів – Моря Доців (близько 3,85 млрд. років тому за датуванням у місцях посадок «Аполлонів») і Моря Східного (приблизно на 50 млн років пізніше – за підрахунками густин кратерів) та заповнення цих і низки інших басейнів базальтами віком 3,2–2,5 млрд років.

Д. Вілхелмс [12] називає перший етап ранньоімбрійським, другий – пізньоімбрійським. У межі пізньоімбрійського етапу потрапляє група так званих архімедових кратерів, утворених після Східного Моря та Моря Доців, але до заповнення цих басейнів базальтами або синхронно з базальтовими виливами. Очевидно, на етапі максимальних виливів з'явилася біль-

шість вулканічних кратерів та вулканів у межах морів та материків. Треба відзначити, що незважаючи на порівняно невелику різницю в абсолютному віці цих двох басейнів, Море Східне має набагато «молодший» вигляд, ніж Море Доців. Мабуть, це пояснюється тим, що при утворенні кожного нового басейну грандіозні місяцетруси, що супроводжували удар, призводили до значної деградації попередніх структур.

Ератосфенський період (приблизно 2,5–1 млрд років тому) характеризується утворенням незначної кількості ударних кратерів, не перекритих лавами, що зберегли первинну скульптуру валу і вторинні кратери, але втратили світлі променеві системи.

Метеоритний потік у той час, імовірно, досяг сучасного рівня. На окремих ділянках спорадичні виливи лав тривали до кінця періоду [8].

Коперніканський період – час формування наймолодших ударних кратерів із незруйнованими світлими променевими системами. Абсолютний вік речовини, викинутої з ранніх коперніканських кратерів, найімовірніше, знаходиться в межах 0,8–1,3 млрд років. Один із наймолодших великих кратерів Тихо, оцінений за щільністю кратерів, утворився від 20–40 до 100 млн років тому. У межах днищ і валів великих коперніканських кратерів видно вулканічні структури, які, судячи з деяких ознак, формувалися тривалий час. Однак літосфера до початку цього періоду досягла потужності сотень кілометрів, що обмежувало можливість подачі розплавів на поверхню. Можливо, масштаби ударного плавлення під великими кратерами були більші, ніж прийнято вважати. Таким чином, на сьогодні встановлена відносна роль ударних і вулканічних процесів на Місяці та особливості ударних і ендегенних структур, виявлені загальні риси будови місячної оболонки й розроблена хронологічна шкала етапів формування поверхні Місяця. Проте й досі відсутні якісні фотографії полярних областей та великих територій на зворотному боці, особливо на захід від Моря Східного. Геохімічна зйомка з орбіти відображає лише загальний характер порід поверхні, до того ж вона здійснювалася тільки у відносно вузькій смузі вздовж трас орбітальних модулів «Аполлонів» [5, 6, 7, 15]. Варіації потужності кори, неодно-

рідності її будови (а тим більше будови мантиї) вимагають додаткових сейсмічних і гравіметричних досліджень; потрібні також і магнітометричні дослідження. Досі залишаються недослідженими склад і абсолютний вік деяких типів місячних порід. Шкала подій давніше за 3,9 млрд років вимагає подальшого калібрування.

Досі залишаються нез'ясованими склад і походження таких поширених на поверхні утворень, як «формація *Cayley*». Все це залишає на майбутнє досить значний обсяг досліджень [9].

Детальна історія вивчення Місяця висвітлена нами у статті «Розвиток географічних уявлень про Місяць» [3].

Історія формування регіону Юлій Цезар

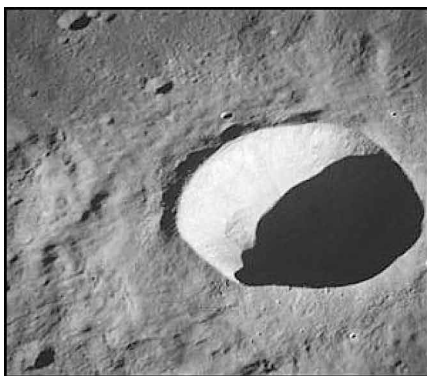
Нектарська система. Представлена в регіоні малими фрагментами в межах морського басейну *Tranquillitatis*. Це відміни **plu** та **plc**, які є залишками первинної сконсолідованої поверхні та фрагментів валів й обрамлень нектарських кратерів. Також простежуються ще дві великі морфоструктури цього періоду: це два великих, майже зруйнованих пізнішими подіями кратери – *Boscovich* та *Julius Caesar*.

Імбрійська система. Більша частина регіону сформувалася саме в цей період місячної історії. Імбрійські відміни представлені серіями *Arpenninian* і *Archimedian*, як і в усіх подібних регіонах. В епоху *Arpenninian* сформувалася західна частина регіону, яка представлена відмінами формації *Fra Mauro*. Це переважно викиди з басейнів *Serenitatis* та *Tranquillitatis*, що знаходяться в тісному й складному пере-

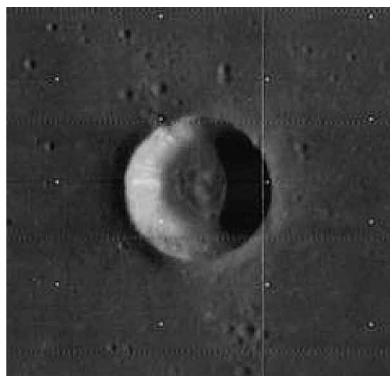
плетенні між собою. Характерною рисою утворень *Fra Mauro* є чіткий і впорядкований малюнок поверхні, який проявляється в рельєфі довгими паралельними грядами, що простягаються з північного заходу на південний схід. Такий малюнок не є характерним для утворення *Fra Mauro*, така «правильна» структура могла бути утворена як екзогенними, так і ендегенними чинниками. Екзогенез міг проявитися у специфічних струменевих викидах із басейну *Vaporum*, які сформували паралельні гряди після закінчення мореутворення. Ендегенез, очевидно, відіграв роль у подальшій еволюції цих покривних викидів та відобразився в формуванні складної системи грабенів та уступів, які, імовірно, утворилися під час остигання та релаксації морських басейнів *Serenitatis*, *Tranquillitatis* та *Vaporum*. Підтверджує цю думку й потужність викидів, яка коливається від кількох десятків до сотень метрів.

Епоха *Archimedian* розпочалася утворенням значної кількості кратерів на західній периферії *Mare Tranquillitatis*. Серед них найбільшими є *Schmidt*, *Manners*, *Sosigenes*, *Maclear* та *Jansen* (рис. 1.). Більшість із них зазнали модифікацій та трансформацій як внутрішніх валів, так і зовнішніх обрамлень у наступні геологічні періоди місячної історії. Також у межах цієї епохи утворилися два кратери: *Ritter* та *Sabine* (рис. 2), які продовжували своє формування впродовж всього ератосфенського періоду внаслідок активізації вулканічних процесів; остаточного сучасного вигляду вони набули лише в коперніканський час.

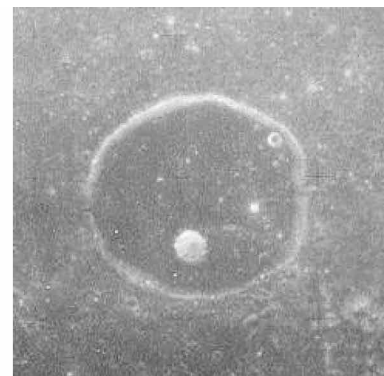
Початок епохи *Archimedian* ознаменовується

а

б

в

Рис. 1. Кратери Schmidt (а), Manners (б) та Jansen (в)

активізацією ендегенних процесів у регіоні, що зумовило значні виливи лави на поверхню. Найактивніше ці процеси відбувалися на західній периферії *Mare Tranquillitatis* і призвели до формування великих лавових полів, під якими опинилася більша частина попередніх морфоструктур, у тому числі й утворення *Fra Mauro*. Цей тип утворення отримав назву «формація *Cayley*» [10]. Пізніше вулканічна активність спала, і в кінці епохи *Archimedian* та на початку ератосфенського періоду її відголоски проявилися на північному-заході від формації *Cayley*, де утворилися достатньо великі лавові покриви (формація *Boscovich*).

Рис. 2. Кратери Ritter (великий на заході) та Sabine (великий на сході)

На південному заході регіону території з часів консолідації місячної кори залишилися майже незмінними. Це слабкохвилясті височини, подекуди тектонічно порушені, у межах

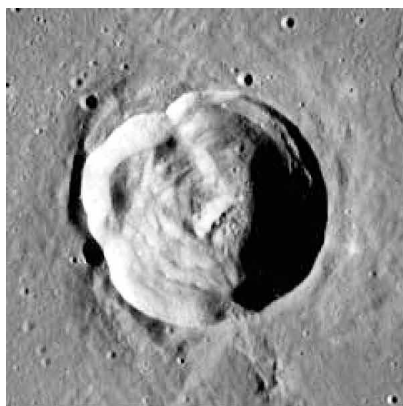
яких вдається простежити слабку сітку лінементів.

Що ж стосується самої котловини *Mare Tranquillitatis*, то вона остаточно сформувалася в епоху *Archimedian* та представлена відмінами переважно океанічної групи. Привертає до себе увагу система концентричних грабенів та уступів під загальною назвою *Lamont*. У нашій інтерпретації утворення такої морфоструктури можливе лише при повторному падінні ударника в ще неостиглий новостворений басейн *Tranquillitatis*. За таких умов сформувався не повноцінний кратер, а лише його згладжена подоба, оскільки ще в'язкі лавові покриви басейну в порівняно короткі строки релаксували та згладили більшість деталей цієї морфоструктури.

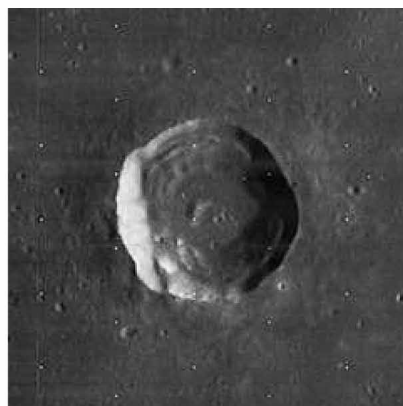
Рівномірно в межах моря присутні великі та малі ефузивні з базальтовими обрамленнями, які, очевидно, утворювалися протягом формування формацій *Cayley* та *Boscovich*, та є їхніми периферійними сателітами.

Ератосфенська система. У цей період геологічної історії регіону *Julius Caesar* утворилася велика кількість дрібних кратерів, які зазнали значних трансформацій у коперніканський час та рівномірно поширені по всій території. Найбільші з них – кратери *Arago*, *Ross* та *Plinius* (рис. 3). Також у ранній ератосфенський період сформувалося лавове поле *Boscovich*, про що вже йшлося вище.

Коперніканська система. Протягом коперніканського часу в межах регіону не відбулося значної кількості подій, які б докорінно змінили попередні структури. До зазначених структур

а

б

в

Рис. 3. Кратери Arago (а), Ross (б) та Plinius (в)

належать два великі кратери *Agrrippa* та *Godin* (рис. 4) і значна кількість самостійних малих кратерів. Серед них простежується частина дрібних кратерів-сателітів, які зазвичай формують кратерні катени. Така їх щільність добре корелюється із системою променів, що приурочені до кратерів *Agrrippa* та *Godin*. Формування кратерних катен спричинене потужними струменями, що викидалися з великих кратерів та в подальшому сформували систему проміння, а найщільніші з них – катени. Значна частина старших кратерів як імбрійського, так і ератосфенського періодів модифікована в цей проміжок історії Місяця. Трансформації та помітні зміни стосуються передусім внутрішніх кратерних схилів та зовнішніх обрамлень кратерів.

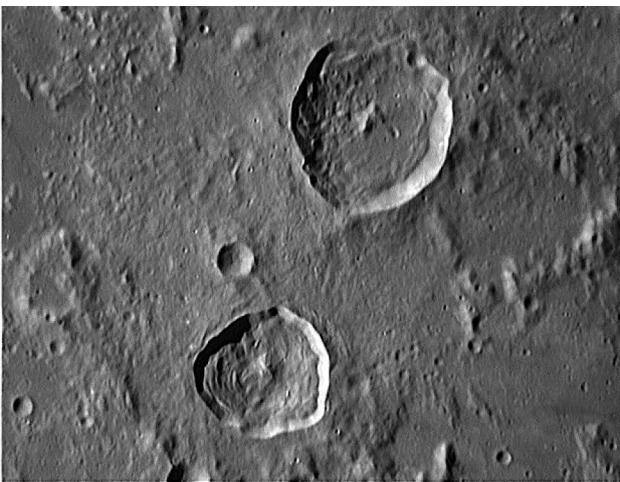

Рис. 4. Кратери *Agrrippa* (угорі) та *Godin* (внизу)

Також в коперніканський період закінчилося формування гігантської улоговини *Ariadaeus Rille*, яка розташована в західній частині регіону та простягається з північного заходу на південний схід, сягаючи довжини понад 200 км. Вона, мабуть, зародилася в пізній ератосфенський час і має безпосередній стосунок до формацій *Cayley* та *Boscovich*. Своім існуванням улоговина зобов'язана насамперед тектонічним рухам, які супроводжували формування лавових полів *Cayley* та *Boscovich*.

Висновки з проведеного дослідження.

1. Геологічні та геоморфологічні процеси на Місяці настільки повільні, що більша частина поверхні знаходиться в гомогенному стані протягом наддовгих геологічних періодів. Якщо з'являються нові деталі, то це не означає,

що зникають старі. 2. Регіон *Julius Caesar* характеризується поступовим спадом метеоритного бомбардування від нектарського до коперніканського періоду, проте вулканічна активність тут зберігалася до кінця ератосфенського періоду. 3. Сучасного вигляду регіон *Julius Caesar* набув у коперніканський період. Протягом цього періоду значні деталі поверхні не формувалися, окрім утворення двох кратерів середнього розміру та модифікації й трансформації попередніх структур під впливом гравітаційних процесів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бубнов С. Основные проблемы геологии / С. Бубнов – М. : Изд-во Московского университета, 1960. – 234 с.
2. Галкин И. Строение Луны / И. Галкин, В. Шварев – М. : Знание, 1977. – 64 с.
3. Кирилюк С. Розвиток географічних уявлень про Місяць / С. Кирилюк // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. Вип. 762–763: Географія. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. – С. 24–27.
4. Kyryliuk S. Landscape complexes of small Lunar craters in the cut of geomorphs on the example of Davy Catena / S. Kyryliuk, O. Kyryliuk // Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky. – Volume 4, No 6/2016. – P.81–84.
5. Салахутдинов Г. «Аполлоны» летят на Луну / Г. Салахутдинов. – М. : Знание, 1988. – 64 с.
6. Apollo 17 Press Kit. – Washigton, D.C. : NASA, 1972. – 121 p.
7. Chaikin A. Voices from the Moon: Apollo Astronauts Describe Their Lunar Experiences / A. Chaikin, V. Kohl – USA Penguin Group, 2009. – 201 p.
8. Heiken G. Lunar sourcebook: A User's Guide to the Moon / G. Heken, D. Vaniman, B. French – Houston : Cambridge University Press, 1991. – 736 p.
9. Moore H. A possible volcanic complex near the Harbinger mountains of the Moon / H. Moore // Astrogeologic studies ann.prog.rept. – 1964. – P. 42–51.
10. Morris E. Geologic map of the Julius Caesar quadrangle of the Moon / E. Morris, D. Wilhelms: USGS Map I-510 (LAC-60), scale 1:1000000.
11. Pike R. Crater dimensions from Apollo data and supplemental sources / R. Pike // The Moon. – 1976. – Vol.15. – P. 463–477.
12. Shoemaker E. Stratigraphic Basic for a lunar Time Scale / E. Shoemaker, R. Hackman // The Moon. – 1962. – P. 289–300.
13. Taylor S. Lunar science a post-Apollo view / S. Taylor – N.Y. : Pergamon Press, 1975. – 372 p.
14. Wilhelms D. The geologic history of the Moon / D. Wilhelms – Washington, 1987. – V. 1348. – 302 p.
15. Wilhelms D. To a Rocky Moon: A Geologist's History of Lunar Exploration / D. Wilhelms. – Tucson, Arizona : The University of Arizona Press, 1993. – 477 p.

УДК 911.2:556.55

Мартинюк В.О.
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри екології, географії та туризму
Рівненський державний гуманітарний університет

КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНА ОЦІНКА СТАНУ ОЗЕРНО-БАСЕЙНОВОЇ СИСТЕМИ ПРИРОДООХОРОННОГО ТИПУ

У статті представлено конструктивно-географічну модель озерно-басейнової системи (далі – ОБС) оз. Біле (Волинське Полісся), що є складовою Дібрівського гідрологічного заказника. Здійснено ландшафтометричну та лімнометричну оцінку стану природно-аквального комплексу озера та його водозбору. Запропоновану модель ОБС оз. Біле та її структурні блоки слід розглядати як основу екологічного (або кадастрового) паспорта гідрологічних об'єктів природоохоронного фонду України.

Ключові слова: конструктивно-географічна модель, озерно-басейнова система, екологічний паспорт озера, природний аквальный комплекс, лімнометрична та ландшафтометрична оцінка, акваурочище, аквафация.

В статье представлена конструктивно-географическая модель озерно-бассейновой системы оз. Белое (Волинское Полесье), которое является составляющей Дибровского гидрологического заказника. Осуществлена ландшафтометрическая и лимнометрическая оценка состояния природно-аквального комплекса озера и его водосбора. Предложенную модель ОБС оз. Белое и ее структурные блоки следует рассматривать как основу экологического (или кадастрового) паспорта гидрологических объектов природоохранного фонда Украины.

Ключевые слова: конструктивно-географическая модель, озерно-бассейновая система, экологический паспорт озера, природный аквальный комплекс, лимнометрическая и ландшафтометрическая оценка, акваурочище, аквафация.

Martyniuk V.O. Constructive and geographic evaluation of the state of lake-basin system of environmental type

The article presents the constructive and geographic model of lake-basin system of lake White (Volyn Polissya), which is a part of Dibrovsky hydrological reserve. The limnometric and landscape metric evaluation of the state of natural aquatic complex of the lake and its basin has been done. The proposed model of LBS of lake White and its structural blocks should be considered as the basis of ecological (or cadastral) passport of hydrological objects of Ukrainian environmental fund.

Key words: constructive and geographic model, lake-basin system, ecological passport of lake, natural aquatic complex, limnometric and landscape metric evaluation, akvaurochysche (akvaecosite), akvafacia.

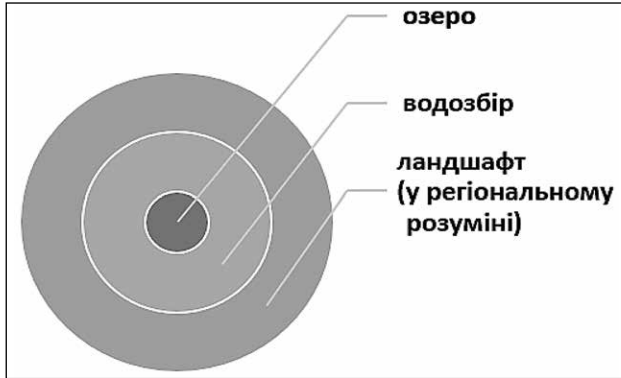
Постановка проблеми. Сучасна практика використання озерних водойм ставить нові вимоги та стандарти щодо обліку й оцінки цих природних утворень. Кожний водний об'єкт, який використовується або може потенційно використовуватися в тій чи іншій галузі природокористування (водогосподарського, рибогосподарського, рекреаційного, природоохоронного тощо) повинен зазначатися в кадастровому реєстрі ресурсів регіону й мати екологічний паспорт із відповідними характеристиками.

Екологічна паспортизація озер здійснюється різними галузевими та науково-дослідними

відомствами й установами. У таких паспортах не завжди враховується конструктивно-географічний підхід, який передбачає розробку моделей (картографічних, геоекологічних тощо) та оцінку не лише озера, а й прилеглих до нього природних територіальних комплексів водозбору (далі – ПТК).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність розробки екологічних паспортів озер за басейновим принципом продиктована вимогами Водної рамкової директиви ЄС [1], Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства до

2021 р. [2], потребою в паспортизації водних об'єктів України [3]. Сутність нашого підходу до паспортизації водойм полягає в тому, що ми розглядаємо озеро та його водозбірну площу як цілісну озерно-басейнову систему (рис. 1).

Рис. 1. Модель озерно-басейнової системи [4].

Такий підхід співвідноситься з принципами Організації економічного співробітництва й розвитку (OECD) з управління водними ресурсами [5], а також відповідає керівним документам Глобального водного партнерства (GWP) щодо інтегрованого управління водними ресурсами [6].

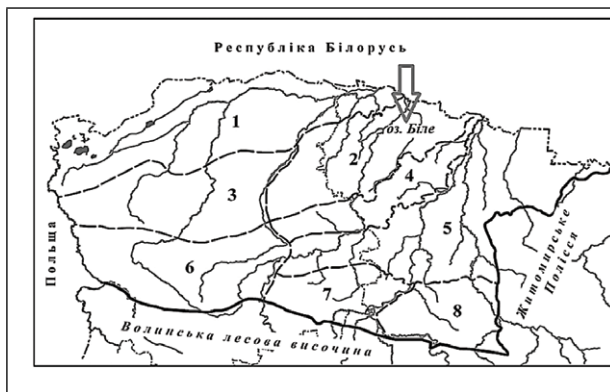
Важливе місце в паспортизації озерно-басейнових систем посідають водойми, що є структурними складовими екологічної мережі України. Такі ОБС ми відносимо до природоохоронного типу, вони є об'єктами заповідного природокористування [7].

Методика наших досліджень ОБС ґрунтується на басейновій концепції природокористування [8], основних принципах моделювання басейнових геосистем [9], теоретичних засадах конструктивного ландшафтознавства

[10], ідеях природоохоронного ландшафтознавства [11], а також на особистому досвіді ландшафтознавчих та конструктивно-географічних пошуків ОБС [12–14].

Постановка завдання. Мета статті – розкрити особливості конструктивно-географічної моделі басейнової системи природоохоронного типу (на прикладі оз. Біле, Волинське Полісся) та здійснити лімнометричну та ландшафтометричну оцінку сучасного стану цієї ОБС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Озеро Біле, згідно з фізико-географічним районуванням, належить до Нижньостирського району природної області Волинського Полісся (рис. 2). Водозбір озера сформувався в межах місцевості високих межиріч на флювіогляціальних пісках із близьким заляганням крейдоподібних мергелів. Оз. Біле з 1984 р. є складовою Дібрівського гідрологічного заказника (873 га) загальнодержавного значення. Ландшафтні умови заказника неоднорідні, що зумовлено рельєфом та біотичним різноманіттям рослинних угруповань. Більш знижена північна частина заказника зайнята заболоченим лісом, у низинних ділянках якого ростуть вільшняки, а на незначних підвищеннях переважають соснові ліси-чорничники. Навколо озера вузькою смугою сформувалося сфагнове болото з оліготрофним і мезотрофним живленням, яке поступово переходить у заболочений ліс. Тут трапляються рослини, що занесені до Червоної книги України – шейхцерія болотна, росичка середня, малопоширені – осока багнова та осока тонкокореневищна, образки болотні, журавлина звичайна [16].

Зона мішаних лісів
Поліський край

І. Область Волинського Полісся

Фізико-географічні райони:

- 1) Верхньоприп'ятський;
- 2) Нижньостирський;
- 3) Любомльсько-Ковельський;
- 4) Маневицько-Володимирецький;
- 5) Колківсько-Сарненський;
- 6) Турійсько-Рожищенський;
- 7) Ківерцівсько-Цуманський;
- 8) Костопільсько-Березнівський.

Рис. 2. Місце оз. Біле на схемі фізико-географічного районування Волинського Полісся (з уточненням східної межі Верхньоприп'ятського району) [15]

Оз. Біле з півдня на північ має дещо витягнуту форму. Територіальна локалізація озера на топографічній карті та ортофотоплані показана на рис. 3. Схили улоговини озера круті, особливо в центральній частині водойми. Береги низькі, заболочені. Берегова лінія виражена чітко, слабо порізнана. Водна рослинність розвинута вузькою смугою до 15,0–20,0 м вздовж берега озера й представлена осокою, айром, зрідка ситником. З плаваючих рослин зустрічаються угруповання латаття сніжно-білого та глечиків жовтих. Із підводних рослин переважає елодея, рдесники. Відсоток заростання дна озера становить близько 3,0. Берегова смуга вкрита луч-

ним різнотрав'ям із розрідженими поростями сосни, берези та чагарниками верби й вільхи.

Площа водного дзеркала оз. Біле 0,28 км² (табл. 1). Максимальна глибина – 9,0 м, середня – 2,6 м. Довжина озера 0,8 км, середня ширина – 0,35 км. Об'єм водних мас озера становить 715,4 тис. м³. Інші кількісні показники озера: показник площі – 0,09, питомий водозбір – 11,21, умовний водообмін – 0,55, питома водообмінність – 1,81, шар акумуляції – 227,83 мм, об'єм приточних вод – 396,1 тис. м³/рік.

За результатами гідрологічного профілювання із шести поперечників із льоду озера нами побудована батиметрична модель водойми

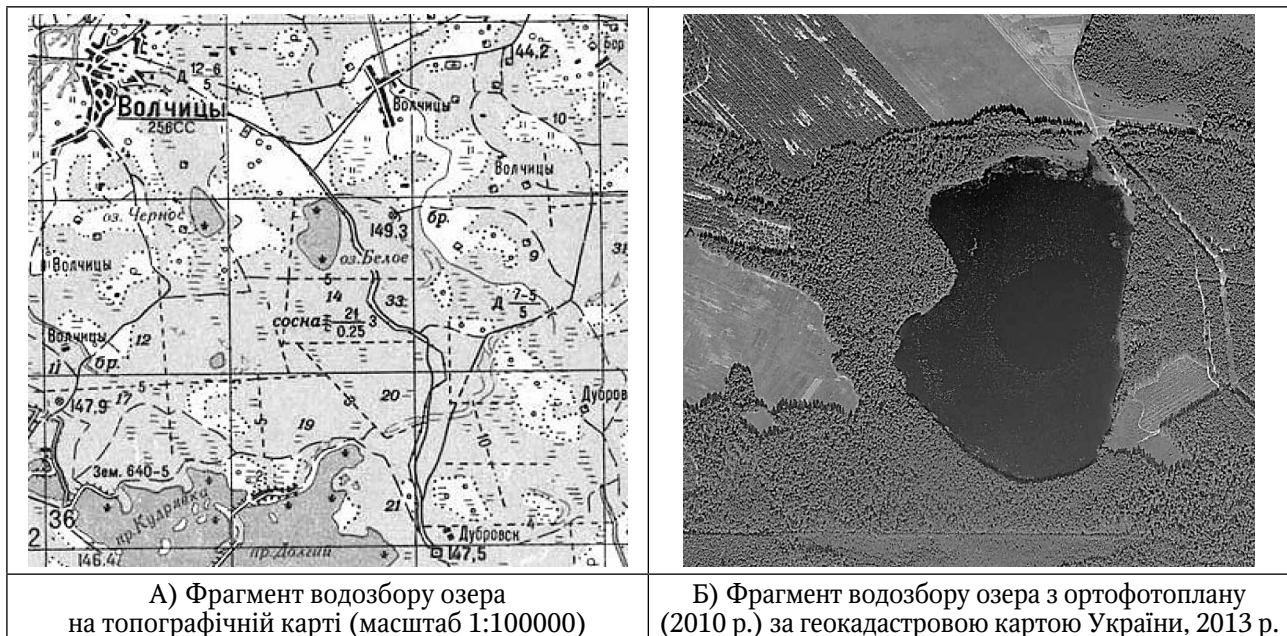

Рис. 3. Територіальна локалізація оз. Біле

Таблиця 1

Морфометричні та гідрологічні параметри басейну оз. Біле

F*, км ²	H _{абс.} , М	h _{ср.} , М	h _{макс.} , М	L, КМ	B _{макс.} , КМ	B _{ср.} , КМ	l, КМ	K _{п.}	K _{вид.}
0,28	144,3	2,60	9,0	0,80	0,45	0,35	2,15	0,65	2,29
K _{емк.}	K _{відк.}	K _{гл.}	V _{оз.} , ТИС.М ³	K	ΔS, КМ ²	W _{пр} ** ТИС.М ³	a _{вод.}	Δ _{авод.}	A _{ш.} , ММ
0,29	0,11	4,0	715,4	0,09	11,21	396,1	0,55	1,81	227,83

*Площа озера (F), абсолютна відмітка рівня води (H_{абс.}), глибина середня (h_{ср.}) та максимальна (h_{макс.}), довжина водойми (L), ширина максимальна (B_{макс.}) та середня (B_{ср.}), довжина берегової лінії (l), коефіцієнти: порізаності берегової лінії (K_{п.}), видовженості озера (K_{вид.}), ємкості (K_{емк.}), відкритості (K_{відк.}), глибинності (K_{гл.}); об'єм водних мас (V_{оз.}), показник площі (K), питомий водозбір (ΔS), об'єм приточних вод із водозбору (W_{пр.}), умовний водообмін (a_{вод.}), питома водообмінність (Δ a_{вод.}), шар акумуляції (A_{ш.}). **Середньорічний модуль стоку, дм³/с км² – 4,0.

(рис. 4); ізобати проведено через 1,0 м зміни глибини. У центральній частині улоговини озера сформувалася карстова лійка, яка ідентифікується різким ущільненням ізобат, починаючи з глибини 4,0 м (рис. 4). Наведені морфометричні, гідрологічні параметри та батиметрична модель водойми дозволяють краще уявити озеро в цілісній ОБС, з'ясувати деякі аспекти складних взаємозв'язків водозбору й водної маси озера.

Важливою складовою з'ясування ландшафтних особливостей природно-аквального комплексу (далі – ПАК) озера є донні відклади. Польові інструментальні дослідження водойми показали, що східна периферія дна озера вкрита болотними, торфово-болотними, а західна – піщано-мулистими відкладами, решта площі вкрита сапропелями. За даними Київської ГРЕ площа сапропелевих відкладів становить 23,2 га. Максимальна потужність – 10,0 м, середня – 2,91 м. Товща пелогенової фракції – до 0,2 м. Запаси сапропелів при середній природній вологості 95,9%

становлять 675,1 тис. м³. У перерахунку на умовну 60% вологість запаси складають 69,3 тис. т.

Геохімічні аналізи донних відкладів (у % на суху речовину) показали, що вміст сполук Fe_2O_3 знаходиться в межах 0,77–2,71 і помітно зростає з глибиною (табл. 2). Сполуки CaO в сапропелевих відкладах варіюються від 0,89 (6,0–6,5 м) до 2,71 (7,0–7,5 м). За ступенем кислотності (pH сольової витяжки) донні відклади знаходяться в межах від середньокислих (4,81–5,04 на глибині 6,5–8,0 м) до нейтральних (6,27) та близьких до нейтральних (5,68) на глибині 3,5–4,5 м.

Результати батиметричного профілювання, літологічний склад та потужність озерних відкладів, особливості геохімічних показників сапропелів, видовий склад гідрофітів і температурний режим послужили основою для побудови ландшафтно-карти оз. Біле (рис. 5). Також виконано розрахунки основних ландшафтометричних характеристик ПАК озера (табл. 3).

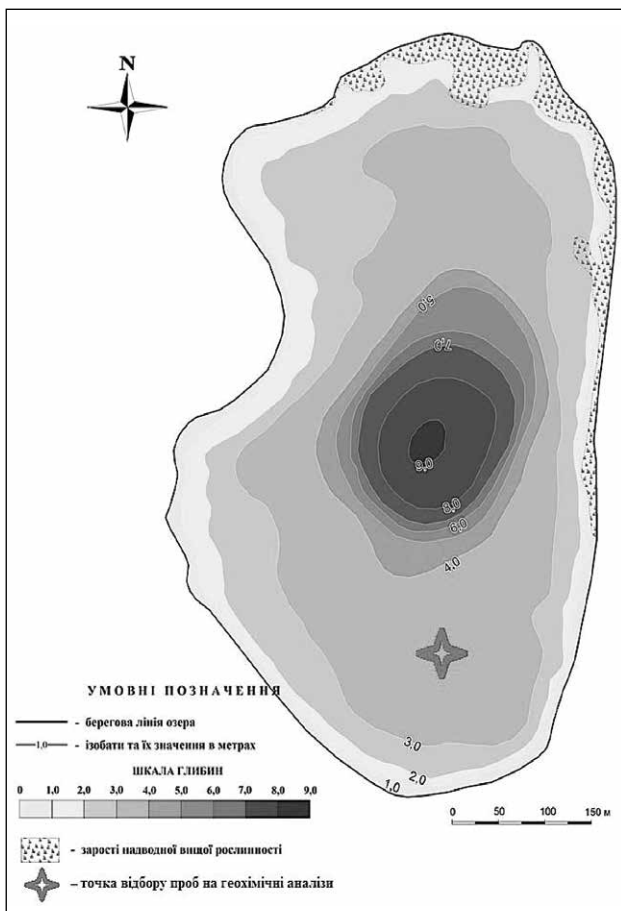

Рис. 4. Батиметрична модель оз. Біле (зменшено з масштабу 1: 2500)

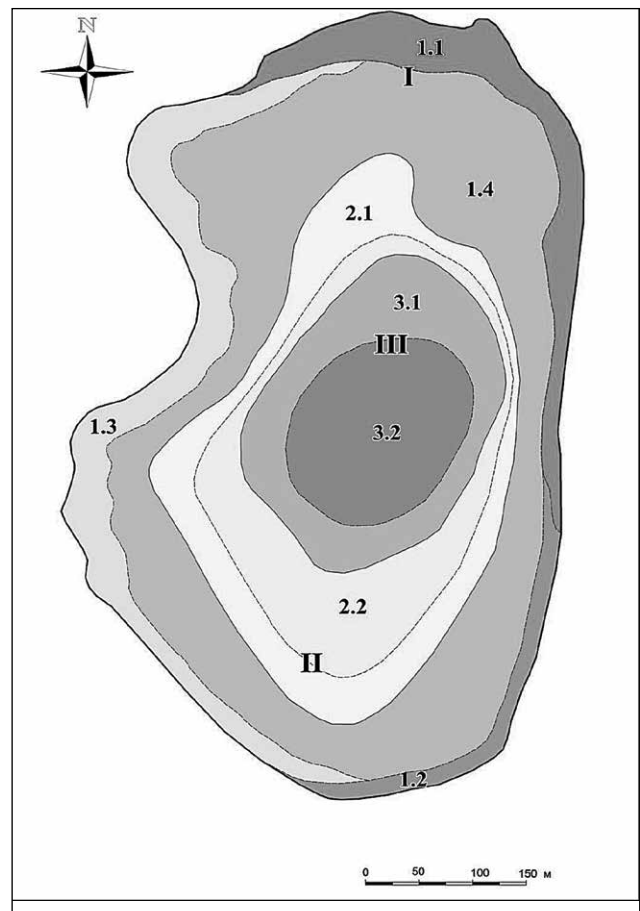

Рис. 5. Ландшафтна структура ПАК оз. Біле (зменшено з масштабу 1: 2500)

Таблиця 2

Геохімічні особливості донних відкладів оз. Біле* (точка відбору проб розташована в південній частині акваторії водойми)

№ з/п	Глибина відбору зразків, м	Fe_2O_3	CaO	pH
1.	3,5–4,0	0,77	1,76	5,68
2.	4,0–4,5	0,77	1,79	6,27
3.	4,5–5,0	0,90	1,17	5,55
4.	5,0–5,5	0,64	1,92	5,50
5.	5,5–6,0	0,76	1,73	5,52
6.	6,0–6,5	0,86	0,89	5,27
7.	6,5–7,0	1,10	1,49	5,04
8.	7,0–7,5	1,61	2,71	4,94
9.	7,5–8,0	2,71	2,34	4,81
9.	7,5–8,0	2,71	2,34	4,81

*Геохімічні аналізи донних відкладів подані за відомостями Київської ГРЕ (глибина відбору проб розраховується від поверхні води, тобто до 3,5 м (проба № 1) товщі води).

ПАК оз. Біле ми розглядаємо як складне акваурочище, де нами виокремлено три аквальних підурочища та вісім видів аквафацій. Найбільшу площу (майже 57%) має літоральне аквапідурочище озера, де представлено чотири види мілководних аквафацій (табл. 3). Диференціація літоральних аквафацій проводилася за різновидами літологічного складу донних відкладів (болотні, торфово-болотні, піщані, піщано-мулісті), особливостями геохімічних процесів (аккумулятивні, транзитно-аккумулятивні тощо), а також за видовим різноманіттям рослинних асоціацій макрофітів. Друге місце за площею (24%) займає субліторальне аквапідурочище з двома видами аквафацій. Особливість аквафацій цього підурочища полягає в тому, що вони складені виключно водоростево-глинисто-карбонатними сапропелями різної потужності (рис. 5). Профундальне аквапідурочище представлено глибоководною (4,0–9,0 м) частиною ПАК озера, що являє собою карстове заглиблення лійкоподібної форми. Тут виділено дві аквафації із загальною площею 19,04 га.

Легенда до рис. 5

I. Літоральне аквапідурочище на піщано-мулістих, торфово-болотних та органо-силікатно-залізистих сапропелевих відкладах, що сформувалися на алювіальних пісках з видовим різноманіттям підводних і підводних макрофітів.

Аквафації:

- 1.1 - Мілководні, аккумулятивні болотні, очеретяно-рогозово-ситникових асоціацій, з однорідним температурним режимом.
- 1.2 - Мілководні, аккумулятивні торфово-болотні, осоково-аїрово-ситникових асоціацій, з однорідним температурним режимом.
- 1.3 - Мілководні, абразійно-аккумулятивні піщано-мулісті та органо-силікатно-залізисті сапропелі малопотужні (0,5-2,0 м), розріджених лататтево-рдесникових асоціацій, з однорідним температурним режимом.
- 1.4 - Мілководні, транзитно-аккумулятивні піщані та органо-силікатно-залізисті сапропелі малопотужні (2,0-3,0 м), розріджених елодейно-рдесникових асоціацій, з однорідним температурним режимом.

II. Субліторальне аквапідурочище на водоростево-карбонатних сапропелях, що сформувалися на алювіальних пісках з видовим різноманіттям підводної та вільноплаваючої рослинності.

Аквафації:

- 2.1 - Субліторальні, транзитно-аккумулятивні водоростево-вапнякові сапропелі середньопотужні (3,0-4,0 м), жабурниково-ряскових асоціацій, з однорідним температурним режимом.
- 2.2 - Субліторальні, аккумулятивно-транзитні глинисто-вапнякові сапропелі потужні (4,0-6,0 м), харово-нитчатих асоціацій, з незначною амплітудою температур влітку.

III. Профундальне аквапідурочище заглибини ложа улоговини озера на органо-вапнякових та глинисто-вапнякових сапропелях, що сформувалися на алювіальних пісках з розрідженим видовим різноманіттям підводної рослинності.

Аквафації:

- 3.1 - Профундальні, аккумулятивно-транзитні органо-вапнякові сапропелі потужні (6,0-7,5 м), зі збільшеною підводною рослинністю та поодинокими плаваючими водоростями, з незначною амплітудою температур влітку.
- 3.2 - Профундальні, аккумулятивні глинисто-вапнякові сапропелі потужні (7,5-10,0 м), поодиноких плаваючих водоростей, з незначною амплітудою температур влітку.

Межі:

- - складного природно-аквального комплексу;
- - урочищ;
- - аквальних фацій.

Інші ландшафтометричні показники (індекс подрібненості, коефіцієнти складності та роздрібненості) наведено в таблиці 3. Вони важливі для порівняння з трьома видами аквапідурочищ водойми, а узагальнені характеристики суттєві для ландшафтометричної оцінки ПАК озер цілого ландшафту.

Підсистемою вищого порядку представлений озерний водозбір загальною площею 3,14 км² (табл. 4). У структурі земельних угідь водозбору понад 70% залісної території, 0,32% зайнято болотними угіддями й стільки ж відсотків припадає на селитебні землі, 21,02% – розорані землі. Таким чином, коефіцієнт антропогенного навантаження на озеро

становить 26,1%. За результатами польових досліджень нами складена ландшафтна карта водозбору озера (рис. 6).

Легенда до рис. 6

1. Піщані гряди зі спадистими (10–12°) схилами, вкриті чорничниково-зеленомоховими, дубово-сосновими та сосновими лісами на дерново-слабо- та середньопідзолистих піщаних ґрунтах, частково розорані та забудовані. **2.** Привододільні ділянки зі слабоспадистими (6–10°) схилами, вкриті сосновими, дубово-сосновими, зрідка ялиновими лісами на дернових слабопідзолистих та дерново-прихованопідзолистих піщаних та супіщаних ґрунтах, що сформувалися на водно-

Таблиця 3

Ландшафтометричні характеристики ПАК оз. Біле

Вид ПАК		Площа виду ПАК (га)		% площі виду від загальної площі		Кількість контурів виду Фацій у межах ПАК	% від загальної кількості	Середня площа виду (під-) урочища (га)	Індекс подрібненості	Коефіцієнт складності	Коефіцієнт ландшафтно-роздрібненості
(Під-) урочище	Фація	(Під-) урочище	Фація	(Під-) урочище	Фація						
I		15,697		56,96		4	50,00	3,92	0,255	1,020	0,750
	1.1		2,009		7,29						
	1.2		0,689		2,50						
	1.3		2,839		10,30						
	1.4		10,160		36,87						
II		6,614		24,00		2	25,00	3,31	0,302	0,604	0,500
	2.1		3,418		12,40						
	2.2		3,196		11,60						
III		5,247		19,04		2	25,00	2,62	0,381	0,763	0,501
	3.1		2,802		10,17						
	3.2		2,445		8,87						
Усього	27,558	27,558	100,00	100,00	8	100,00	3,44	0,290	2,326	0,875	

Таблиця 4

Структура земельних угідь водозбору оз. Біле, розраховано за картами

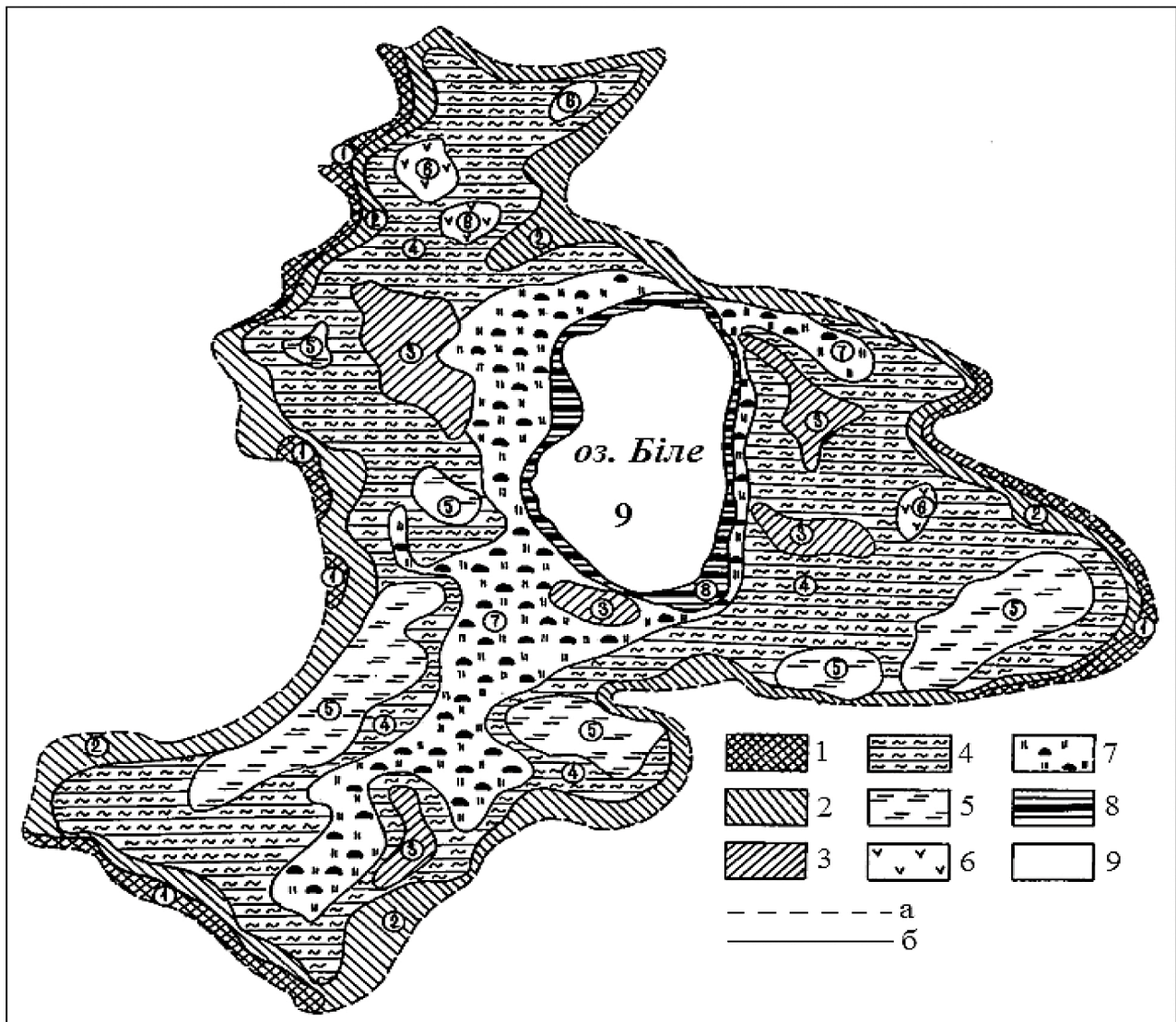
S, км ² %	P, км ²	m	Площа угідь										S _{обр.} / S _{необр.} %
			F		f _{ліс.}		f _{бол.}		f _{орн.}		f _{с.з.}		
			км ²	%	км ²	%	км ²	%	км ²	%	км ²	%	
3,14	10,4	1,66	0,28	8,92	2,20	70,06	0,01	0,32	0,64	20,38	0,01	0,32	26,10

*Площа водозбору (S), периметр водозбору (P), коефіцієнт порізаності лінії водозбору (m), площа озера (F_{оз.}), залісненість (f_{ліс.}), заболоченість (f_{бол.}), орні угіддя (f_{орн.}), селитебні землі (f_{с.з.}); S_{осв.} (%) – показник господарського освоєння водозбору.

льодовикових відкладах, частково розорані та забудовані. **3.** Невисокі окремі горби та гряди з пологими (3–6°) схилами, вкриті чорничково-зеленомоховими та орляково-квасеницевими березово-сосновими та сосновими лісами на дерново-підзолистих та дерново-середньопідзолистих ґрунтах, що сформувалися на водно-льодовикових відкладах. **4.** Слабохвилясті ділянки межиріч, вкриті чагарничково-зеленомоховими свіжими сосновими та березово-сосновими борами, рідше – ялиновими суборами на дерново-слабо- та середньопідзолистих глеюватих піщаних та супіщаних ґрунтах, що сформувалися на водно-льодовикових відкладах, частково розорані. **5.** Замкнуті заболочені

пониження, вкриті рогово-різнотравно-зеленомоховими вільшняками та березняками на лучно-болотних та болотних малопотужних ґрунтах, що сформувалися на водно-льодовикових відкладах. **6.** Невеликі замкнуті овальної та круглої форми западини карстового походження, іноді з невеличкими озерцями в центрі, вкриті пухівково-сфагновими та чагарничково-різнотравно-зеленомоховими угрупованнями на болотних мало- та середньопотужних ґрунтах, що сформувалися на водно-льодовикових відкладах, які підстеляються крейдою. **7.** Плоскі замкнуті заболочені купинчасті ділянки межиріч, вкриті чагарничково-сфагновим та дрібнозлаково-різнотравно-зеленомоховим, вільхово-

Рис. 6. Ландшафтна структура водозбору оз. Біле (зменшено з масштабу 1:10 000)

1–9 – урочища, 9 – складне акваурочище; межі: а – водозбору, б – урочищ.

березовим та березово-сосновим дрібноліссям на болотних мало- та середньопотужних ґрунтах, що сформувалися на водно-льодовикових відкладах. **8.** Вузька приозерна тераса, вкрита рогозово-очеретяно-осоково-сфагновими та різнотравно-зеленомоховими угрупованнями з рідкими поростями берези чорнокорої та вільхи чорної на болотних середньопотужних та потужних ґрунтах, що сформувалися на алювіальних відкладах. **9.** Озерна улоговина, яка на мілководді поросла осоково-рогозово-очеретяними угрупованнями, а в субліторалі та профундалі – поодинокими плаваючими водоростями, вкрита сапропелями, що сформувалися на алювіальних відкладах.

У межах водозбору озера нами виділено дев'ять ПТК рангу «урочище» (*n* 1–9), у тому числі складне акваурочище оз. Біле (рис. 6). Найстійкіші ПТК розташовані в приводільній частині водозбору (*n* 2), а більш уразливі (з точки зору природних й антропогенних трансформацій) – ближче до озера (*n* 5–8). Найбільшу площу (38%) займають урочища слабохвилястих ділянок межиріччя (рис. 6, п 4).

Висновки з проведеного дослідження.

Здійснена конструктивно-географічна оцінка ОБС оз. Біле як гідрологічного природоохоронного об'єкта дозволяє виокремити кілька блоків, що увійдуть до екологічного (кадастрового) паспорта. Картографічний блок представлений батиметричною моделлю, а також ландшафтними картами ПАК озера та його водозбірної площі. Лімнометрично-геохімічний блок містить морфометричні та гідрологічні параметри водойми, а також деякі геохімічні показники донних відкладів. Ландшафтометричний блок представлений оціночними показниками просторово-типологічної структури водозбору, а також метричними характеристиками ПАК озера. Такі конструктивно-географічні моделі ОБС зручні для використання різними відомствами й водночас можуть слугувати локальними природно-господарськими системами нових адміністративних одиниць – громад. Подальші дослідження ОБС мають бути спрямовані на гідроекологічну діагностику водойми й оптимізацію басейнового природокористування на засадах сталого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. EU Water Framework Directive 2000/60/EC Definitions of Main Terms [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32000L0060>.
2. Загальнодержавна цільова програма розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року / Відомості Верховної Ради (ВВР) України, 2013, № 17, ст.146) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4836-17>.
3. Про затвердження Порядку розроблення паспорта водного об'єкта : наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 18 березня 2013 року № 99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0775-13>.
4. Ковальчук І.П. Конструктивно-географічні дослідження озерно-басейнових систем для потреб збалансованого природокористування / І.П. Ковальчук, В.А. Мартинюк // Українська географія: сучасні виклики. Зб. наук. праць у 3-х т. – К.: Принт-Сервіс, 2016. – Т. II. – С. 128–130.
5. OECD Principles on Water Governance, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.oecd.org/gov/regional-policy/OECD-Principles-on-Water-Governance-brochure.pdf>.
6. A Handbook for Integrated Water Resources Management in Basins [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unwater.org/downloads/GWP-INBOHandbookForIWRMinBasins.pdf>.
7. Царик Л.П. Заповідне природокористування як новий науковий напрям і засіб досягнення екологічної безпеки регіону / Л.П. Царик // Наук. записки Тернопільського нац-го педагог. ун-ту. Серія: географія. – Тернопіль, 2010. – № 1. – С. 11–15.
8. Корытний Л.М. Бассейновая концепция в природопользовании / Л.М. Корытний. – Иркутск: Изд-во Инст-та географии СО РАН, 2001. – 163 с.
9. Самойленко В.М. Моделирование бассейновых геосистем : [монографія] / В.М. Самойленко, Д.В. Иванок. – К. : ДП «Принт Сервіс», 2015. – 208 с.
10. Петлін В.М. Конструктивне ландшафтознавство / В.М. Петлін – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 357 с.
11. Гриневецький В.Т. Природоохоронне ландшафтознавство: наукові засади, потреби і передумови розвитку / В.Т. Гриневецький // Укр. геогр. журнал. – 2004. – № 3. – С. 44–50.
12. Kovalchuk I.P. Methodology and experience of landscape-limnological research into lake-basin systems of Ukraine / I.P. Kovalchuk, V.A. Martyniuk // Geography and Natural Resources. – 2015. – Vol. 36. – Issue 3. – PP. 305–312 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://link.springer.com/article/10.1134/S1875372815030117>.
13. Мартинюк В.А. Ландшафтно-басейнова модель кадастру заповідних та рекреаційних озерних систем / В.А. Мартинюк // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. географ. – Львів, 2014. – Вип. 45. – С. 71–83.

14. Мартынюк В.А. К проблеме кадастра ландшафтных озерно-бассейновых систем природоохранного типа Украинского Полесья / В.А. Мартынюк // Природа Західного Полісся та прилеглих територій: зб. наук. праць / за заг. ред. Ф.В. Зузука. – Луцьк, 2014. – № 11. – С. 89–95.

15. Маринич О.М. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О.М. Маринич, Г.О. Пархоменко, О.М. Петренко // Укр. географ. журн. – 2003. – № 1. – С. 16–20.

16. Природно-заповідний фонд Рівненської області / під ред. Ю.М. Грищенка. – Рівне : Волинські береги, 2008. – 216 с.

УДК 911.2:911.9

Микитчин О.І.

старший викладач кафедри екології та географії
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

МОДЕЛЮВАННЯ СТУПЕНЯ АНТРОПОГЕННОГО НАВАНТАЖЕННЯ В РОЗРІЗІ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ (НА ПРИКЛАДІ СТРИЙСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Стаття присвячена розрахунку антропогенного навантаження на навколишнє середовище основних адміністративних одиниць Стрийського району. За допомогою геоінформаційного моделювання розраховано антропогенну трансформацію та антропогенне перетворення довкілля в межах досліджуваних одиниць. На основі моделей визначено найбільш навантажені частини досліджуваного району, їхнє територіальне розташування, виокремлено ті види господарювання, які найбільше впливають на таку ситуацію.

Ключові слова: геоінформаційне моделювання, антропогенне навантаження, антропогенне перетворення, антропогенна трансформація, структура землекористування.

Стаття посвячена расчёту антропогенной нагрузки на окружающую среду главных административных единиц Стрийского района. С помощью геоинформационного моделирования рассчитана антропогенная трансформация и антропогенное преобразование окружающей среды в пределах исследуемых единиц. На основе моделей определены наиболее нагруженные части исследуемого района, их территориальное расположение, выделены те виды хозяйствования, которые больше всего влияют на такую ситуацию.

Ключевые слова: геоинформационное моделирование, антропогенная нагрузка, антропогенное преобразование, антропогенная трансформация, структура землепользования.

Mykytchyn O.I. Modeling for the degree of anthropogenic pressure in the context of administrative units (using the example Stryi district, Lviv region)

The article is focused on the calculation of anthropogenic impact on the environment for basic administrative units in Stryi district. The anthropogenic transformation and anthropogenic conversion of the environment were calculated using the geoinformation modeling for the studied units. The most loaded parts within the studied district and their geographical location were identified based on the models; the most affecting types of economic activity were singled out for this situation.

Key words: geoinformation modeling, anthropogenic impact, anthropogenic conversion, anthropogenic transformation, land use structure.

Постановка проблеми. З огляду на стрімкий розвиток науки й техніки в останні десятиліття та залучення значних обсягів земельних ресурсів у промислову та сільськогосподарську використання все більш актуальним є питання антропогенного навантаження на природні комплекси та його раціонального нормування. Під антропогенним навантаженням розуміють ступінь прямого чи опосередкованого впливу людей та їхнього господарства на навколишнє середовище в цілому і його ресурси шляхом неконтрольованої зміни складу й режиму його компонентів, що зазвичай призводить до незворотної зміни складу й структури гео-

системи [12, с. 5]. Сформоване в ході земельної реформи приватне землекористування в аграрному секторі економіки та нові принципи земельних відносин зумовлюють необхідність розробки наукових основ, способів і методів раціональної та екологобезпечної організації території землеволодіння та землекористування, удосконалення їх упорядкування та посилення охорони земельних ресурсів, насамперед ґрунтового покриву.

Неконтрольоване втручання в навколишнє середовище та його ресурси, що здійснюється внаслідок технічної й господарської діяльності людини, призводить до незворотної зміни

складу й структури екосистеми. Саме тому дослідження антропогенного навантаження на основі вивчення структури землекористування адміністративного району допоможе виявити найбільш вразливі до впливу людини сільські ради району з метою їх подальшої оптимізації та покращення їх стану.

Оцінка антропогенної перетвореності природних систем є одним із найважливіших чинників під час розробки заходів із системного екологічного та землевпорядного управління регіоном, екологічної політики й оптимізації природокористування тощо. З'ясування регіональних закономірностей антропогенної перетвореності у різних частинах досліджуваної території дозволяє оцінити ступінь напруженості екологічної ситуації й розробити відповідні заходи з метою її покращення.

Територія Стрийського району займає площу 81 тис. га й поділена на 39 сільських, 1 селищну та 2 міські ради.. У 65 сільських населених пунктах проживає 61 тис. населення. Досліджуваний район вважається мало-земельним. На одного жителя для ведення особистого підсобного господарства припадає 0,32 га сільськогосподарських угідь. У структурі земельних угідь району 41% займають орні землі, 10% – пасовища, ліси та лісовкриті території – 27%. Усього земель у межах адміністративно-територіальних одиниць – 80992 га, у тому числі сільськогосподарського призначення – 47943 га, лісів – 24415 га, під забудовою – 3118 га, під водною поверхнею – 1977 га землі. Значну частину земель району займають об'єкти нафтогазових родовищ, родовищ мінеральної та прісної води, родовища піщано-гравійних сумішей, об'єкти промисловості та с/г підприємств. На території району є 45128 га земель обмеженого використання, це охоронні зони водозаборів, трубопроводів, санітарні зони курорту Моршин. Таке співвідношення різноманітних видів антропогенного навантаження значно відрізняється від оптимальної структури землекористування, згідно з якою 60% території повинна займати природна рослинність, 30% – рілля і 10% – урбанізовані й промислові землі [14, с. 364]. Тому для здійснення оптимального землекористування в районі необхідно провести детальні дослідження антропогенної перетвореності та тран-

сформації на рівні адміністративних утворень із метою виявлення територій, найбільш вразливих до антропогенного навантаження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання аналізу антропогенного навантаження та перетворення територіальних комплексів досить широко розглянуті багатьма науковими школами. Вагомими є здобутки ландшафтної екології, геоекології, моніторингу навколишнього середовища, геохімії та геофізики ландшафту, прикладної фізичної географії, урбоекології, гідроекології та екологічного руслознавства. Теоретико-методологічні основи дослідження антропогенного навантаження на природні та адміністративні райони містяться в працях Арманда А.Д. [1, с. 58–62], Гавриленка О.П. [4, с. 13], Грекова С. А. [7, с. 68–70], Гродзинського М.Д. [8, с. 79–88], Клементової Е.А. [10, с. 33], Ковальчука І.П. [11, с. 283–284], Койнової І.Б. [12, с. 5–8], Мількова Ф.Н. [13, с. 74–83], Потапової А.Г. [16, с. 31], Третьяка А.М. [17, с. 4–7], Шищенка П.Г. [18, с.38–45], в яких розроблено нові та поглиблено існуючі підходи й методи аналізу антропогенного навантаження, визначено проблему кількісної оцінки його наслідків. З урахуванням антропогенного навантаження в працях Герасиміва З.М. [5, с. 104–112], Євсюкова Т.О. [9, с. 28], Рідей Н.М. [15, с. 43–45] запропоновано низку заходів для оптимізації землекористування відповідно до природних та антропогенних умов досліджуваної території.

Постановка завдання. З огляду на наведене метою статті є моделювання ступеня антропогенного навантаження в розрізі адміністративних одиниць (на прикладі Стрийського району Львівської області).

Виклад основного матеріалу дослідження.

Методика досліджень. Кількісні методи оцінювання ступеня антропогенного навантаження, які враховують структуру землекористування, розроблялися Ф.М. Мільковим [13, с. 74–83], П.Г. Шищенком [18, с. 38–45], А.М. Третьяком [17, с. 4–7], К.Г. Гофманом [6, с. 99–101], П.П. Борщевським [2, с. 154–162], Н.М. Рідей та Д.Л. Шофоловим [15, с. 43–45], М.В. Боярин [3, с. 164], Е.А. Клементовою [10, с. 33] та ін. Серед методик кількісного роз-

рахунку антропогенного навантаження слід виділити ті, в основу яких закладені співвідношення між різними типами землекористування, а також ті, які базуються на використанні різноманітних вагових коефіцієнтів.

Прикладом першого типу методик є досить часто використовувана методика Ф.М. Мількова [13, с. 80], суть якої полягає в розрахунку співвідношення площ природних та антропогенно змінених природно-територіальних комплексів. За відповідним співвідношенням виділяють антропогенні (природних угідь не більше 25%), антропогенно-природні (25–50%), природно-антропогенні (50–75%) та природні комплекси (більше 75%).

Яскравим прикладом використання вагових коефіцієнтів у другому типі методик є такий інтегральний показник, як регіональний індекс антропогенної перетвореності (трансформації) природних систем К.Г. Гофмана, уточнений в працях П.Г. Шищенко [18, с. 40–41]:

$$\text{Кан} = 0,01 \sum r_i q_i,$$

де Кан – коефіцієнт антропогенної трансформації; r – ранг антропогенної перетво-

реності території певним видом природокористування; p – площа рангу (y %); a – індекс глибини перетвореності агроландшафтів; n – кількість видів у межах контуру регіону.

Множення на 0,01 застосовується для зручності використання значень коефіцієнтів, що змінюються в межах $0 < \text{Кан} < 10$. Кожному з видів природокористування присвоюється ранг антропогенної перетвореності та індекс глибини перетвореності. У розрахунках індексу глибини перетвореності ландшафтів експертним шляхом визначається «вага» кожного з видів природокористування в сумарній їх перетвореності.

Визначення ступеня антропогенної трансформації та перетворення основних адміністративних одиниць Стрийського району здійснювалося шляхом геоінформаційного моделювання за допомогою програми ArcGIS на основі форми 6-зем, за якою здійснюється збір інформації про землекористування в межах сільських рад.

Результати досліджень та їх обговорення. У процесі дослідження нами створено геоінформаційну модель, яка інтерпретує антропо-

Рис. 1. Антропогенна трансформація адміністративних одиниць Стрийського району

перетворених угідь: рілля, сади, сіножаті, пасовища, кладовища, забудови, землі транспорту й зв'язку, господарські об'єкти тощо. У містах Стрий та Моршин значно менша кількість ріллі, сіножатей, пасовищ. Проте тут налічується велика кількість земель під житловою забудовою (одно-, дво- та багатоповерхові будинки), земель промисловості, земель транспорту та зв'язку та інших територій, що притаманні місту. Слід зазначити, що в м. Моршин переважають землі громадського призначення (36%), а на всіх інших територіях (крім м. Стрий) переважає рілля.

Також на основі другої методики нами створена геоінформаційна модель антропогенного перетворення території Стрийського району в розрізі сільських рад (рис. 2). З'ясовано, що найменш перетвореними є території Лисовицької, Розгірченської, Воля-Задеревацької та Стинавської сільських рад. У Воля-Задеревацькій сільській раді переважають місця природоохоронного призначення (34,31%), на території трьох інших – лісові угіддя.

Перетвореними територіями слід вважати П'ятничанську, Йосиповицьку, Стрільківську, Подороженську, Нижньостинавську, Люблінцівську, Довголуцьку, Монастирецьку, Завадівську, Голобутівську та Грабовецьку сільські ради. На цих територіях зафіксоване антропогенне перетворення, що зростає за рахунок сільськогосподарських угідь (ріллі, пасовищ, сіножатей), які впливають на трансформацію навколишнього середовища, оскільки сприяють заміні різноманітних природних біоценозів агробіоценозами з переважаючими монокультурами. Середньо-перетвореними є території Дідушицької, Станківської, Долішненської, Семигинівської, Дулібської, Заплатинської, Добрівлянської, Кавської, Вівнянської, Стриганцівської, Ходовицької, Підгірцівської сільських рад та Дашавської селищної ради. Всі сільські та Дашавська селищна рада з категорії сильно перетворених мають велику частку ріллі, за винятком Дулібської сільської ради, де показники перетвореності формуються за рахунок значної площі природних кам'янистих територій. До сильно перетворених (з великим антропогенним навантаженням) слід віднести Ланівську, Нежухівську, Конюхівську, Гірненську, Братківську, Жулинську, Сихівську, Угерську, Лисятицьку, Загірненську сільські

ради. Така ситуація спостерігається через велику частку ріллі на цих територіях (50–60%).

Найбільшого антропогенного перетворення зазнають м. Стрий, м. Моршин, Миртюківська та Добрянська сільські ради. Ці території належать до надмірно перетворених. Така ситуація в м. Стрию характеризується великою часткою забудованих територій, значним впливом господарських об'єктів промисловості на стан навколишнього середовища. Щодо Моршина, то тут переважають землі громадського призначення (36%), рілля займає 13%, 7,5% територій – житлові будинки. У Миртюківській сільській раді переважає рілля (52,7%) та пасовища (19%), на території Добрянської сільської ради – рілля (58,8%) а також пасовища (18%).

Висновки з проведеного дослідження. Важливим елементом аналізу сучасного раціонального використання земель певної території є визначення перетвореності території та співвідношення земель різного функціонального використання в загальній структурі земельного фонду регіону.

Оцінка антропогенної перетвореності природних систем дала змогу побачити загальну картину. На території Стрийського району розміщено 39 сільських, 1 селищна рада та два міста: Моршин і Стрий (районний центр). У цьому переліку немає жодного адміністративного утворення, яке б можна було віднести до природних комплексів (природних угідь більше 75%). Натомість є 19 антропогенних, 12 антропогенно-природних та 10 природно-антропогенних комплексів.

Щодо антропогенної перетвореності, то тут маємо: 4 надмірно перетворених, 10 сильно перетворених, 13 середньо перетворених, 11 перетворених та лише 4 слабо перетворених територій сільських рад. Така ситуація пояснюється значною часткою сільськогосподарських угідь у структурі землекористування Стрийського району й високими показниками промислового та селітебного навантаження на територіях міст району.

Проведений аналіз рівня антропогенної перетвореності природних ландшафтів свідчить, що виявлені риси структури землекористування й антропогенної перетвореності значно диференціюються. Саме це потребує подальшого дослідження для виявлення факторів формування

такої ситуації та обґрунтування заходів щодо її оптимізації.

Кількісні характеристики антропогенної перетвореності агроландшафтів регіону допоможуть надалі оцінити стійкість цих природно-виробничих комплексів; провести районування дослідженої території за показниками агроекологічного стану земельних ресурсів та оцінити ступінь критичності екологічної ситуації, що дасть змогу розробити рекомендації щодо ландшафтно-оптимізації території.

Зважаючи на те, що досліджувана територія характеризується значним ступенем сільськогосподарського освоєння, повна відмова від цього виду господарювання є неможливою з економічної й соціокультурної точки зору. Проте нині велика частина земель сільськогосподарського вжитку перестала використовуватися за призначенням і перейшла в ранг «необроблюваних» або засівається культурами, які виснажують ґрунт та значно погіршують його екологічний стан. Тому доцільно змінити тип землекористування на цих землях, зокрема здійснити їх заліснення та залуження й таким чином екологічно стабілізувати територію та зменшити антропогенний тиск на довкілля. Основними заходами, спрямованими на зменшення антропогенного навантаження в Стрийському районі, повинні бути: протиерозійне та водоохоронне облаштування території, зменшення впливу поселенського й транспортного навантаження, облаштування сміттєзвалищ, оптимізація функціонування існуючої системи та створення нових природоохоронних об'єктів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арманд А.Д. Механізми устойчивости геосистем. / А.Д. Арманд. – М.: «Наука» 1992. – 165 с.
2. Борщевський П.П. Підвищення ефективності використання, відтворення й охорони земельних ресурсів регіону / П.П. Борщевський, М.О. Чернюк, В. М. Заремба. – К.: Аграр. наука, 1998. – 240 с.
3. Боярин М.В. Конструктивно-географічні основи природокористування в басейні річки Західний Буг / М.В. Боярин // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2010 – Випуск № 15 – С. 164–168.
4. Гавриленко О.П. Дослідження антропогенної трансформації сучасних ландшафтів України для цілей гео-екологічного обґрунтування системи природоохоронних заходів / О.П. Гавриленко // Київ-

ський Національний університет ім. Т.Г. Шевченка. – Вісник «Географія». Випуск 49, 2002. – С. 12–15.

5. Герасимів З.М. Оптимізація землекористування східної частини Опілля (в межах Тернопільської області) : [монографія] / З.М. Герасимів. – Тернопіль : Воля, 2009 – 144 с.

6. Гофман К.Г. Экологическая оценка природных ресурсов / К.Г. Гофман // Социалистическое природопользование : статьи. – М., 1980. – С. 97–107.

7. Греков С.А. До питання про антропогенне перетворення території Чернівецької області. / С.А. Греков // Наукові записки Вінницького ДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія «Географія». – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 67–73.

8. Гродзинський М.Д. Стійкість геосистем до антропогенних навантажень. / М.Д. Гродзинський. – К.: Лікей, 1995. – 233 с.

9. Євсюков Т.О. Концептуальні засади безпечного земле-користування / Т.О. Євсюков, А.Г. Мартин // Землеустрій та кадастр. – 2010. – № 1. – С. 26–29.

10. Клементова Е.А. Оценка экологической устойчивости сельскохозяйственных ландшафтов: текст. / Е.А. Клементова, В. Гейниге // Мелиорация и водное хозяйство. – Москва : 1995. – № 6. – С. 33–34.

11. Ковальчук І.П. Трансформаційні процеси в басейнових геосистемах правобережної притоки Дністра – р. Бережниця та методи їх оцінювання і картографування. / І.П. Ковальчук, О.І. Швець, Ю.М. Андрейчук // Фізична географія та геоморфологія : Міжвідомчий науковий збірник. – К.: ВГЛ «Обрії», 2013. – Вип. 2 (70). – С. 282–294.

12. Койнова І.Б. Антропогенна трансформація ландшафтних систем західної частини Волинського Полісся : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.01 «Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів» / І.Б. Койнова – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 24 с.

13. Мильков Ф.Н. Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения : [сб. науч. трудов] / Под ред. Ф.Н. Милькова. – Воронеж : Изд-во. ВГУ, 1988. – 144 с.

14. Одум Ю. Основы экологии / Ю. Одум – М.: Мир, 1975. – 740 с.

15. Рідей Н.М. Екологічна стандартизація для забезпечення сталого землекористування та охорони земель / Н.М. Рідей, Д.Л. Шофолов // Людина і довкілля. Проблеми неоекології. – Випуск 11 (12), 2009 – С. 41–50.

16. Потапова А.Г. Регіональні закономірності перетвореності природних агроландшафтів Волинської області / А.Г. Потапова // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. – № 9, 2011. – С. 29–33.

17. Третяк А.М. Методичні рекомендації оцінки екологічної стабільності агроландшафтів і сільськогосподарського землекористування / А.М. Третяк, А.Р. Третяк, М.І. Шквар. – К.: ВУААН. – 2001. – 15 с.

18. Шищенко П.Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании : [монографія] / Шищенко П.Г. – Киев : Фитосоциоцентр, 1999. – 284 с.

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

УДК 911.3(477):796.5

Колотуха О.В.
доктор географічних наук, доцент,
доцент кафедри географії та геоecології
*Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ТУРИСТСЬКО-СПОРТИВНІ ДЕСТИНАЦІЇ УКРАЇНИ

Важливим підсумком суспільно-географічного дослідження спортивного туризму в Україні є проведення ранжування та групування регіонів країни відповідно до певних таксономічних рівнів (туристсько-спортивна дестинація макрорайонна – туристсько-спортивна дестинація районна – туристсько-спортивна дестинація локальна – туристсько-спортивна дестинація елементарна). На підставі визначених критеріїв на території України для потреб спортивного туризму виділено 3 туристсько-спортивні районні дестинації (з них 2 гірські реципієнтні – Східнокарпатська й Кримська), серед яких виокремлюється 11 туристсько-спортивних локальних дестинацій. У межах рівнинних локальних дестинацій виділено від двох до трьох туристсько-спортивних елементарних дестинацій.

Ключові слова: спортивний туризм, туристсько-спортивна дестинація, ранжування та групування регіонів, коефіцієнт відвідування регіону.

Важним итогом общественно-географического исследования спортивного туризма в Украине является проведение ранжирования и группировки регионов страны согласно определенным таксономическим уровням (туристско-спортивная дестинация макрорайонная – туристско-спортивная дестинация районная – туристско-спортивная дестинация локальная – туристско-спортивная дестинация элементарная). На основании определенных критериев на территории Украины для нужд спортивного туризма выделено 3 туристско-спортивные районные дестинации (из них 2 горные реципиентные – Восточнокарпатская и Крымская), среди которых выделяются 11 туристско-спортивных локальных дестинаций. В пределах равнинных локальных дестинаций выделено от двух до трех туристско-спортивных элементарных дестинаций.

Ключевые слова: спортивный туризм, туристско-спортивная дестинация, ранжирование и группировка регионов, коэффициент посещения региона.

Kolotukha O.V. Tourist and sports destinations of Ukraine

An important outcome of societal and geographical research of sports tourism in Ukraine is tourist and sports regionalization of the country's territory according to certain taxonomic standards (macro-region tourist and sports destination – region tourist and sports destination – local tourist and sports destination – elementary tourist and sports destination). Based on the defined criteria to meet the sports tourism needs there have been allocated 3 tourist and sports regional destinations on the territory of Ukraine (including 2 mountain recipient destinations – East Carpathian and Crimean), within which allocated 11 tourist and sports local destinations. From two to three tourist and sports elementary destinations have been singled out within the flat land local destinations.

Key words: sports tourism, tourist and sports destination, ranging and grouping of regions, region's attendance rate.

Постановка проблеми. За визначенням автора, *спортивний туризм* – це вид активної рекреаційно-туристської діяльності, яка здійснюється в природному середовищі й полягає в проходженні туристських спортивних марш-

рутів із подоланням різноманітних перешкод (перевалів, вершин, порогів, каньйонів, печер тощо) різними засобами пересування з використанням спеціальних технічних прийомів і спорядження [6, с. 6]. Однією з властивос-

тей спортивного туризму як геопросторового явища є ієрархічність – низка підпорядкованих таксонів різного територіального рангу. Найбільш розроблений спосіб структурування територій – рекреаційно-туристське районування, яке традиційно є науковою базою територіального управління туризмом і має значення в реалізації державних програм розвитку туризму. Рекреаційно-туристське районування слід вважати окремим видом суспільно-географічного районування, яке при цьому враховує фізико-географічне районування, що, безсумнівно, є базою для розуміння всіх або більшості туристсько-спортивних процесів. Проведення туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів України є важливим підсумком суспільно-географічного дослідження спортивного туризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі запропоновано декілька таксономічних класифікацій територіальних рекреаційних утворень у межах нашої країни. Перші ґрунтовні схеми рекреаційно-географічного районування, які охоплювали територію України, були розроблені колективом радянських учених під керівництвом В. Преображенського. У межах України були виділені 4 райони – Кримський, Азовський прибережний, Одеський та Дніпровсько-Дністровський [2, с. 37–45].

І. Пірожник виділив у межах двох рекреаційних районів України (Дніпровсько-Дністровського та Південного) 6 підрайонів – Кримський, Карпатський, Одеський, Азовський, Київсько-Дніпровський та Харківсько-Донецький [9, с. 148].

М. Крачило в межах двох туристських зон (півдня європейської частини ЄСРП та середньої смуги європейської частини ЄСРП) виділив 5 туристських районів – Кримський, Одеський, Азовський (разом складають Кримсько-Одесько-Азовський туристський регіон), Дніпровсько-Дністровський та Карпатський [7].

О. Бейдик запропонував рекреаційно-туристський поділ України на 6 рекреаційно-туристських районів – Карпатський, Полісько-Подільський, Київсько-Дніпровський, Донецько-Дніпровський, Кримський та Причорноморський, межі яких проходять адмі-

ністративними кордонами і які об'єднують усі адміністративно-територіальні суб'єкти України [1, с. 297].

Однак усі вищезазначені схеми рекреаційного та рекреаційно-туристського районування були розроблені для так званого «планового» туризму та санаторно-курортного лікування й створювалися на основі різних критеріїв й ознак, основними серед яких були такі: ступінь рекреаційного освоєння території та структура виконуваних нею рекреаційних функцій; наявність рекреаційно-туристських ресурсів та їх територіальне сполучення; питома вага зайнятих у туристському господарстві порівняно із загальною кількістю працюючого населення; питома вага рекреаційних територій у структурі землекористування; кількість місць у закладах організованої рекреації тощо. Серед указаних ознак є такі, що можуть бути використані при районуванні спортивного туризму в Україні, а також ті, що є неприйнятними. Адже спортивний туризм пред'являє свої специфічні вимоги до організації територіальних рекреаційно-туристських спортивних систем та їхніх складових.

Постановка завдання. Мета дослідження – проведення туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів України як важливого підсумку суспільно-географічного дослідження спортивного туризму.

Виклад основного матеріалу дослідження. За свідченням К. Мезенцева, суспільно-географічне районування полягає в формуванні ядер районоутворення. Навколо ядер формуються функціонально пов'язані з ними «сфери впливу», а в їх межах – ядра нижчого ієрархічного рівня. Врешті-решт на основі каналів зв'язку та ядер концентрації людської діяльності формується опорний каркас людської діяльності країни та регіонів [8, с. 144]. У туристсько-спортивному районуванні ядра районоутворення є полярними – з одного боку, такими є населені пункти, насамперед великі міста як основні постачальники туристів-спортсменів, а з іншого – окремі туристсько-спортивні об'єкти (перешкоди, природні атракції) та їхні скупчення (туристсько-спортивні вузли) як ядра, що реалізують туристсько-спортивні потреби. Таким чином, виникають канали зв'язку між містами – поста-

чальниками туристів та туристсько-спортивними вузлами й об'єктами (туристсько-спортивні потоки), а також між окремими вузлами й об'єктами (туристсько-спортивні маршрути). У підсумку формується опорний каркас туристсько-спортивної діяльності регіонів, країни в цілому.

При цьому К. Мезенцев наголошує, що найпроблемнішим є питання визначення показників суспільно-географічного районування. У багатьох дослідженнях пропонується використовувати якомога більше найрізноманітніших показників, що характеризують стан розвитку різних видів людської діяльності, у нашому випадку – туристсько-спортивної. Так, автором у спортивному туризмі визначено 20 районоутворюючих факторів [5, с. 217]. За подібністю цих показників суміжні територіальні одиниці об'єднуються в райони. Але, як справедливо зазначає К. Мезенцев, такий підхід можливий за умови трактування регіону як однорідного утворення. Оскільки суспільно-географічний район розглядається як вузлове утворення, такий набір показників дозволяє говорити лише про рівень розвитку території. Тому в якості показників суспільно-географічного районування пропонується використовувати показники наявності та інтенсивності зв'язків у розрізі основних їх видів, спираючись передусім на бальну оцінку [8, с. 144].

Отже, розмаїття районоутворюючих факторів не сприяє чіткому, однозначному виділенню туристських районів. Тому слід визначити ієрархічну систему таксономічних одиниць та окреслити чіткі, бажано в кількісному еквіваленті, параметри районоутворення. Автор дослідження зупинився на двох показниках – кількісному (ступінь забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами з різних видів спортивного туризму та активної рекреації – бальна оцінка, яка може бути кількісно виражена через категорії складності спортивних туристських маршрутів із різних видів спортивного туризму) та якісному (туристсько-спортивна спеціалізація району).

Визначаючи маршрутну сутність спортивного туризму, наголосимо, що мережа туристсько-спортивних маршрутів, які прокладені через туристсько-спортивні об'єкти (перешкоди) та їх скупчення (вузли), формує певну

туристсько-спортивну районну *дестинацію* як об'єкт зацікавлення туристів. Кожна така дестинація має свою «спеціалізацію» в одному або декількох видах спортивного туризму. Якщо сприймати туристську дестинацію тільки як таку, що переважно приймає туристські потоки, то її можна визначити як *реципієнтну туристсько-спортивну дестинацію*. Важливу роль у формуванні таких дестинацій відіграють атракції. Якщо сприймати туристську дестинацію як таку, що переважно формує туристські потоки, то її можна визначити як *генеруючу туристсько-спортивну дестинацію*. Але при цьому вона залишається туристсько-спортивною дестинацією, адже навіть на заселених територіях (у т. ч. і в Україні) можна проводити туристські спортивні походи з різних видів туризму (пішохідного, велосипедного тощо) до I категорії складності (далі – к. с.) включно. Туристсько-спортивну дестинацію з поки не використаним потенціалом для розвитку видів спортивного туризму слід визначити як *потенційну туристсько-спортивну дестинацію*.

Автором для туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів України була використана методика, розроблена К. Мезенцевим, який пропонує виділяти такі три етапи суспільно-географічного районування:

- виділення ядер районоутворення;
- делімітація регіонів;
- аналіз структури регіонів [8, с. 144–155].

На *етапі виділення ядер районоутворення* здійснюється аналіз наявних сіток районування та теоретичне узагальнення інформації щодо можливого виділення тих чи інших районів, у результаті якого висувається гіпотеза поділу території за певними нечисленними, але значимими з точки зору процесу районоутворення показниками.

В основу виконаного туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів світу автором покладено чотириступеневу ієрархічну систему таксономічних одиниць (туристсько-спортивних дестинацій): макрорайонна районна локальна елементарна [6, с. 22]. Кожна наступна таксономічна одиниця є складовою частиною попередньої. Після визначення ієрархічної системи таксономічних одиниць наступним етапом став відбір чітких кількісних параметрів туристсько-спортивного

районування. Такими стали: ступінь забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами з різних видів спортивного туризму (пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, авто-мото-, спелеологічного, вітрильного) та видів активної рекреації (альпінізму, скелелазіння), який може бути кількісно виражений через категорії складності туристсько-спортивних маршрутів. Для видів активної рекреації (альпінізму, скелелазіння) автором була визначена експертна бальна оцінка ресурсів за аналогією з видами спортивного туризму (6-бальна шкала яка сумірна із шістьма категоріями складності туристських походів).

Згідно із запропонованою схемою туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів світу територія України ввійшла до складу Євразійської помірної туристсько-спортивної макрорайонної дестинації, яка поділяється на туристсько-спортивні районні дестинації [6, с. 19–21]. Територія України розташована в межах Карпатської (частково), Кримської (повністю) та Східноєвропейської рівнинної (частково) туристсько-спортивних районних дестинацій. Карпати та Крим є реципієнтними туристсько-спортивними районами-дестинаціями, а Східноєвропейська рівнинна районна дестинація є генеруючою, яка формує туристсько-спортивні потоки, маючи при цьому певні туристсько-спортивні ресурси.

Наступними таксономічними одиницями після туристсько-спортивних районних дестинацій є туристсько-спортивні локальні дестинації, які й собі поділяються на туристсько-спортивні елементарні дестинації. У складі локальних та елементарних туристсько-спортивних дестинацій формуються туристсько-спортивні дестинації-вузли як локальні територіальні сукупності кількох туристсько-спортивних дестинацій-об'єктів. Прикладами дестинацій-вузлів є: на Поліссі – Шацькі озера, урочище Денеші, гирло р. Десни, на Поділлі – Дністровський каньйон, урочище Сокоlecь, Подільські Товтри, на Побужжі – каскад Мигійських порогів, урочище Гард і т. п.

Делімітація туристсько-спортивних дестинацій різного рівня, по-перше, спирається на сітку адміністративно-територіального поділу території країни, адже статистичні відомості збираються в межах адміністративно-тери-

торіальних одиниць; по-друге, на неї суттєво впливає такий чинник, як поділ дитячо-юнацьких туристсько-спортивних походів, які складають більше 75% усіх походів, на місцеві та дальні. Згідно з відомчою Інструкцією щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю до місцевих належать походи, що проводяться в межах АР Крим або області, де розташований навчальний заклад, який проводить похід. Для навчальних закладів або органів управління освітою, які розташовані в містах Києві та Севастополі, місцевими є походи, які проводяться на території відповідно Київської області та АР Крим. Допускається проведення місцевого походу з виходом на територію суміжних областей, якщо це обумовлено розташуванням навчального закладу, який проводить похід, особливостями місцевості та логічністю побудови маршруту. Інші походи вважаються дальніми [3, с. 3]. Дальні походи потребують виконання додаткових нормативних вимог та отримання дозволів. Тому переважна кількість дитячо-юнацьких туристсько-спортивних походів, особливо I – III ступенів складності, здійснюється в межах своїх адміністративних областей, рідного краю.

Для визначення функціональних особливостей туристсько-спортивних дестинацій України (реципієнтні, потенційні чи генеруючі) автором застосований коефіцієнт відвідування регіону – **К відв.**, який визначається за формулою:

$$K \text{ відв.} = \Sigma \text{ подорож.} / \Sigma \text{ виїж.},$$

де **К відв.** – коефіцієнт відвідування регіону;
 Σ **подорож.** – кількість туристських груп, що подорожують територією регіону;

Σ **виїж.** – кількість туристських груп, що виїжджають із регіону в походи.

За визначенням автора реципієнтними дестинаціями слід вважати регіони з коефіцієнтом відвідування регіону $K \text{ відв.} \geq 2,0$; потенційними дестинаціями – регіони з коефіцієнтом відвідування регіону $K \text{ відв.} = 1,0 - 2,0$; генеруючими дестинаціями – регіони з коефіцієнтом відвідування регіону $K \text{ відв.} < 1,0$.

Використавши статистичні дані Федерації спортивного туризму України за 2009–2013 рр. щодо кількості туристських груп, які виїж-

цієнтів відвідування регіонів України (рис. 1) свідчить, що Східнокарпатська та Кримська туристсько-спортивні районні дестинації є дестинаціями-реципієнтами з високим показником коефіцієнта відвідування – 5,929 та 6,241 відповідно. Східноєвропейська туристсько-спортивна районна дестинація в межах України має середній показник коефіцієнта відвідування 0,22, що відносить її до генеруючих дестинацій. При цьому відносно високі показники відвідування регіону мають подільські області (Тернопільська, Хмельницька та Вінницька), а також Черкаська, Кіровоградська та Миколаївська обл., які долиною р. Півд. Буг через Херсонську обл. з'єднують дві українські реципієнтні туристсько-спортивні дестинації – Карпатську та Кримську, утворюючи Подільсько-Бузький коридор. У перспективі це дасть можливість прокласти трансукраїнську (Подільсько-Бузьку) туристсько-спортивну стежку від Карпат через Поділля та долину р. Півд. Буг до Криму.

Розглянемо схему туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів України з урахуванням ступеня забезпеченості турист-

сько-спортивними ресурсами з різних видів спортивного туризму, який виражається через категорії складності маршрутів визначених видів туризму та видів активної рекреації (альпінізму, скелелазіння) (табл. 2).

Схема туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів України представлена на рис. 2.

Бальна оцінка ступеня забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами відповідає категоріям складності туристсько-спортивних маршрутів, наявних у визначених туристсько-спортивних регіонах. У дужках – прогнозовані автором збільшені категорії складності з окремих видів туризму та окремо зі скелелазіння.

На підставі вказаних критеріїв на території України для потреб спортивного туризму автором виділено 3 туристсько-спортивні районні дестинації:

1) Східнокарпатська, яка включає території Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей;

2) Кримська, яка включає територію АР Крим та м. Севастополь;

Рис. 1. Картограма коефіцієнтів відвідування регіонів України

Схеми туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів України

Таблиця 2

№ туристсько-спортивні районні дестинації	Туристсько-спортивні локальні дестинації, що входять до складу районних	Туристсько-спортивні елементарні дестинації, що входять до складу локальних	Ступінь забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами										Загальна оцінка (в балах)
			пішохідними	лижними	гірськими	водними	вело	авто-мото-	спелео	вітрильними	альпінізм, (скелелазіння)*		
I. Східнокарпатська	I.1. Карпатська гірська	-	3(4)	4(5)	2(3)	4	5	5	-	-	2	25 (28)	
	I.2. Прикарпатська	-	2	2	-	3	4	3	-	-	1	15	
	I.3. Закарпатська	-	2	2	-	3	4	3	-	-	1	15	
	I.4. Буковинська	-	2	2	-	3	4	3	2	-	1	17 (18)	
II. Кримська	Загальна оцінка	-	3(4)	4(5)	2(3)	4	5	5	2	-	2	27 (31)	
	II.1. Гірсько-лісовий Крим	-	3(4)	2(3)	2(3)	-	5	2	4(5)	5	2(5)	25 (32)	
III. Східноєвропейська рівнинна	II.2. Степовий Крим	-	1	-	-	-	2	2	-	-	5	10 (11)	
	Загальна оцінка	-	3(4)	2(3)	2(3)	-	5	2	4(5)	5	2(5)	25 (32)	
	III.1. Поліська	III.1.1. Волинське Полісся	2	2	-	2	3	2	-	1	-	12 (13)	
		III.1.2. Київсько-Житомирське Полісся	2	2	-	2	3	2	-	1	-	12 (13)	
		III.1.3. Чернігівське Полісся	2	2	-	1	3	2	-	1	-	11	
		III.2. Подільська	III.2.1. Тернопільське Поділля	1	1	-	2	2	2	3	-	-	11
			III.2.2. Хмельницьке Поділля	1	1	-	2	2	2	1	-	-	10 (11)
			III.2.3. Вінницьке Поділля	1	1	-	2	2	2	-	1	-	9 (10)
		III.3. Київсько-Дніпровська	III.3.1. Київсько-Черкаська	1	1	-	2	2	2	-	2	-	10 (11)
			III.3.2. Бузько-Дніпровська	1	1	-	3	2	2	-	2	-	11 (13)
	III.4. Донецько-Дніпровська	III.4.1. Харківсько-Дніпровська	1	1	-	1	2	2	-	1	-	8	
		III.4.2. Донецько-Приазовська	1	1	-	1	2	2	-	3	-	10 (11)	
	III.5. Причорноморсько-Приазовська	III.5.1. Дунайсько-Дніпровська	1	-	-	3	2	1	1	1	-	13 (14)	
		III.5.2. Дніпровсько-Приазовська	1(2)	-	-	1	2	1	-	5	-	10 (11)	
	Загальна оцінка		2	2	-	3	3	2	3	5	-	20 (21)	
Україна в цілому	3 (4)	4 (5)	2 (3)	4	5	5	4 (5)	5	2 (5)	34 (41)			

* – балльна оцінка туристсько-спортивних ресурсів для альпінізму та скелелазіння виконана автором

3) **Східноєвропейська рівнинна**, яка включає всю рівнинну територію України в складі 20 адміністративних областей та м. Києва.

Завершальним етапом туристсько-спортивного районоутворення є аналіз структури регіонів.

Східнокарпатська туристсько-спортивна районна дестинація в межах України є частиною Карпатської туристсько-спортивної районної дестинації в межах Східної Європи [6, с. 20–21]. Вона охоплює велику східнокарпатську гірську країну та прилеглі території в межах Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей. Дестинація має високу загальну рейтингову оцінку в балах – 27, а за оцінками автора – 31 (з урахуванням потенційного підвищення складності маршрутів із деяких видів спортивного туризму) (табл. 2). Високий ресурсний туристсько-спортивний потенціал також дає право визначити цю дестинацію як реципієнтну. Тут є можливості для розвитку практично всіх видів спортивного туризму. Високою, V к. с. оцінені маршрути велосипедного та мототуризму. Перспективи для підвищення категорії мають маршрути з пішохід-

ного, лижного та гірського туризму – до IV, V та III к. с. відповідно.

Вимогам вітрильного походу I к. с., на думку автора, відповідає акваторія Дністровського водосховища в Чернівецькій області.

Східнокарпатська туристсько-спортивна районна дестинація поділяється на 4 туристсько-спортивні локальні дестинації: Карпатська гірська (охоплює всі гірські хребти Українських Карпат), Прикарпатська (охоплює рівнинні та передгірні райони Львівської та Івано-Франківської областей), Закарпатська (охоплює рівнинні та передгірні райони Закарпатської області) та Буковинська (охоплює рівнинні та передгірні райони Чернівецької області).

Центральну (домінантну) районоутворюючу функцію в районній дестинації виконує *Карпатська гірська* туристсько-спортивна локальна дестинація із загальною рейтинговою оцінкою у 25 (28) балів. Вона має високий ресурсний потенціал для здійснення туристсько-спортивних походів із багатьох видів туризму (крім спелеологічного та вітрильного). Інші туристсько-спортивні локальні дестинації з невисокою рейтинговою оцінкою

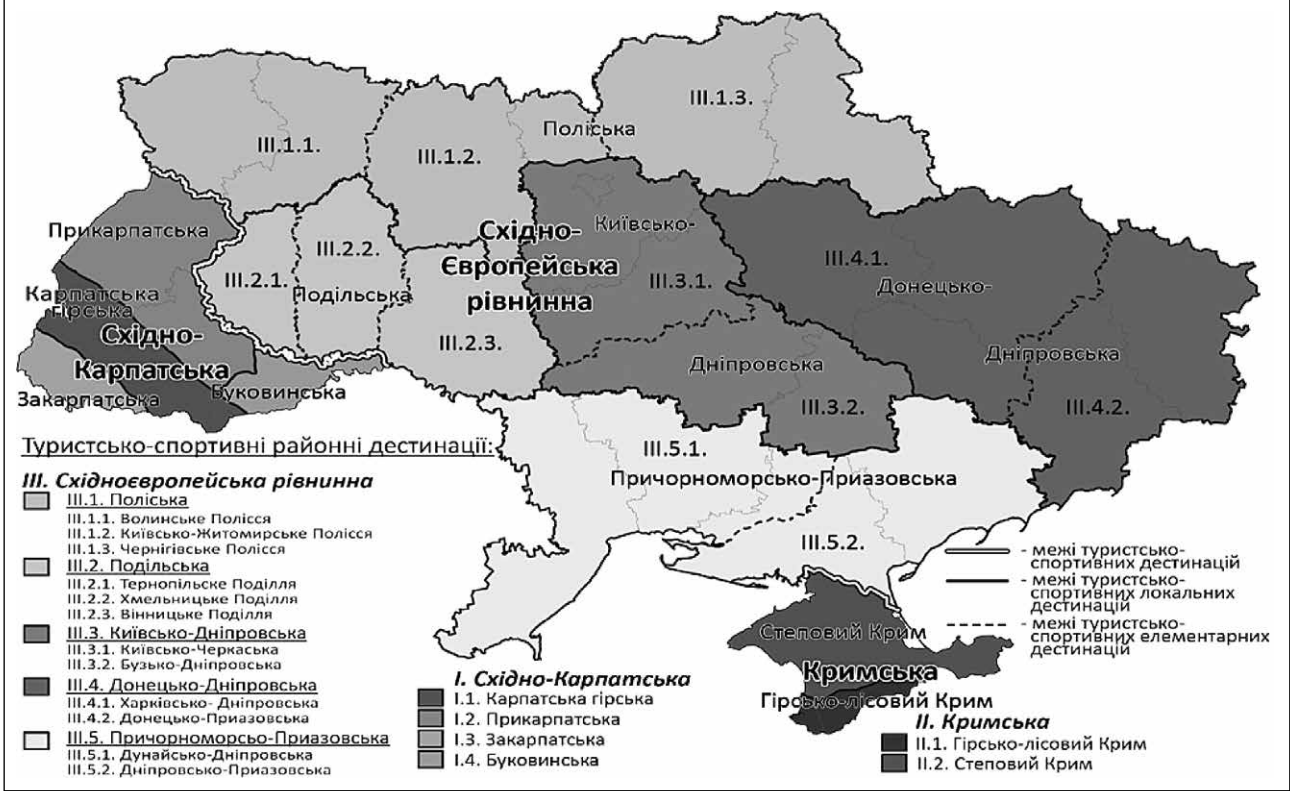

Рис. 2. Туристсько-спортивне ранжування та групування регіонів України

в 15–17 балів виконують допоміжні функції: тут розташовані початкові та кінцеві пункти туристсько-спортивних маршрутів зі зручними під'їздами, є можливість здійснення нескладних туристських походів.

Значення Східнокарпатської туристсько-спортивної районної дестинації в Україні різко зросло в зв'язку з тимчасовою геополітичною невизначеністю щодо Криму. Район масово відвідують й іноземні туристи – з Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Білорусі, Молдови, країн Балтії. Цей туристичний потік може бути значно більшим із реалізацією туристсько-спортивного проекту «Транскарпатська туристська стежка», яка зв'яже Західні Карпати через територію України з Південними Карпатами.

Кримська туристсько-спортивна районна дестинація обіймає лише територію Кримського півострову. При невеликій площі дестинація має високу загальну рейтингову оцінку в балах – 25 (32) (табл. 2). Такий високий ресурсний туристсько-спортивний потенціал також дає право визначити цю дестинацію як реципієнтну. Тут є можливості для розвитку практично всіх видів спортивного туризму (окрім водного). Високою V к. с. оцінені маршрути велосипедного та вітрильного туризму. За оцінкою федерації спортивного туризму АР Крим кримськими печерами проходить спелеомаршрут V к. с.

Кримську туристсько-спортивну районну дестинацію можна поділити на 2 туристсько-спортивні локальні дестинації: *Гірсько-лісовий Крим* (охоплює 3 гряди Кримських гір) та *Степовий Крим* (охоплює північну рівнинну частину Кримського півострову та Керченський півострів).

Домінантну районоутворюючу функцію тут виконує Кримська гірсько-лісова туристсько-спортивна локальна дестинація із загальною рейтинговою оцінкою у 25 (32) балів. Вона має високий ресурсний потенціал для здійснення туристсько-спортивних походів із багатьох видів туризму (крім водного). Дестинація має унікальні туристсько-спортивні ресурси й можливості розвитку для вітрильного туризму, спелеотуризму та скелелазіння.

Кримська степова туристсько-спортивна локальна дестинація з низькою загальною

рейтинговою оцінкою в 10 (11) балів виконує в районі допоміжну функцію, хоча є привабливою для туристів за рахунок близькості моря.

Значення Кримської туристсько-спортивної районної дестинації в Україні й світі різко впало з тимчасовою анексією Криму та застосуванням міжнародних санкцій щодо цієї території. Але є надія, що після повернення Криму до складу України півострів зможе сповна використовувати свої високі туристсько-спортивні можливості. Перспективним для Криму стане реалізація туристсько-спортивного проекту «Кримська туристська стежка».

Східноєвропейська рівнинна туристсько-спортивна районна дестинація України є частиною Східноєвропейської туристсько-спортивної районної дестинації в межах Східної Європи й охоплює рівнинну частину України [6, с. 20–21]. Загальна рейтингова оцінка дестинації становить 20 (21) балів, що можна вважати середнім показником, але при цьому туристсько-спортивні вузли та об'єкти розосереджені на дуже значній площі.

Велика територія районної дестинації потребує поділу на туристсько-спортивні локальні дестинації, в основу виділення яких покладене фізико-географічне районування. Але при цьому максимально враховувалися й соціально-економічні аспекти, насамперед адміністративно-територіальний поділ території України. Згідно з визначеним підходом у межах Східноєвропейської рівнинної туристсько-спортивної районної дестинації автором виділено 5 туристсько-спортивних локальних дестинацій: Поліська, Подільська, Київсько-Дніпровська, Причорноморсько-Приазовська та Донецько-Дніпровська.

Поліська туристсько-спортивна локальна дестинація обіймає північні регіони України та географічно співпадає із зоною мішаних лісів. Загальна рейтингова оцінка дестинації є невисокою й становить 12 (13) балів. Лісові масиви, заболочені ділянки, складності орієнтування, ділянки бездоріжжя є основними протяжними перешкодами для пішогодного (до II к. с.), лижного (до II к. с.), авто-мото- (до II к. с.) та велотуризму (до III к. с.). Річкою Случ проходить водний маршрут II к. с. на байдарках. Акваторія Шацьких озер придатна для вітрильного туризму (I к. с.). Звісно,

що гірський та спелеотуризм у регіоні не представлені взагалі. Обмежуючим є той фактор, що майже все Київське Полісся, частина Житомирського, Чернігівського та Волинського Полісся знаходиться в зоні радіаційного забруднення, тому після аварії на ЧАЕС ці території вилучені з рекреаційно-туристського використання.

Поліська туристсько-спортивна локальна дестинація поділяється на 3 туристсько-спортивні елементарні дестинації: Волинське Полісся (Волинська та Рівненська обл.), Київсько-Житомирське Полісся (північ Київської та Житомирська обл.) та Чернігівське Полісся (Чернігівська та Сумська обл.).

Подільська туристсько-спортивна локальна дестинація охоплює територію Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей у межах, які майже повністю співпадають із Подільською височиною. Загальна рейтингова оцінка дестинації є невисокою й становить 12 (13) балів. Візитною карткою регіону є спелеологічні туристські ресурси, максимальна категорія складності яких – III. Схилами Подільської височини можна прокласти велотуристські маршрути до II к. с., автомотомаршрути до II к. с. Річки Поділля оцінені II к. с. – р. Південний Буг від Меджибожу до Гайворона, р. Смотрич, р. Збруч. I к. с. оцінюються пішохідні, лижні та вітрильні (Бузькі водосховища) туристські маршрути.

Подільська туристсько-спортивна локальна дестинація поділяється на 3 туристсько-спортивні елементарні дестинації: Тернопільське Поділля (у межах Тернопільської обл.), Хмельницьке Поділля (у межах Хмельницької обл.) та Вінницьке Поділля (у межах Вінницької обл.).

Київсько-Придніпровська туристсько-спортивна локальна дестинація обіймає центральні лісостепові та північностепові регіони України. Більша її частина (південний захід Київської обл., Черкаська, Кіровоградська обл., правобережжя Дніпропетровської обл.) розташована в межах Українського щита та схилів Придніпровської височини. Рельєф відрізняється різноманіттям ерозійних та воднольодовикових форм. Загальна рейтингова оцінка цієї дестинації є невисокою й становить 11 (13) балів. На південному заході регіону річкою Південний Буг проходить водний

маршрут III к. с. на байдарках. II к. с. мають маршрути річками, що прорізають кристалічні породи Українського щита (Рось та Гірський Тікич із Синюхою). Схилами Придніпровської височини можна прокласти велосипедні та автомотомаршрути до II к. с. Акваторіями Дніпровських водосховищ, головним чином Кременчуцького, можна спланувати маршрути вітрильних походів до I к. с. Не вище I к. с. оцінюються пішохідні та лижні туристські маршрути. Специфічними спелеологічними ресурсами району можна вважати спелестологічні ресурси Криворіжжя (покинуті шахти, стволи тощо), які можна оцінити як мінімум I к. с. Маршрути з гірського туризму в цьому регіоні не представлені взагалі. Натомість скелі Українського щита, що виходять на поверхню, та покинуті гранітні кар'єри створили умови для розвитку скелелазіння.

Київсько-Придніпровська туристсько-спортивна локальна дестинація поділяється на 2 туристсько-спортивні елементарні дестинації: Київсько-Черкаську (охоплює південь Київської та Черкаську обл.) та Бузько-Дніпровську (охоплює Кіровоградську обл. та правобережжя Дніпропетровської обл.).

Причорноморсько-Приазовська туристсько-спортивна локальна дестинація займає південні степові простори нашої країни. При значній площі загальна рейтингова оцінка цієї дестинації є невисокою й становить 13 (14) балів. V к. с. оцінені лише маршрути з вітрильного туризму. III к. с. має водний маршрут на байдарках р. Південний Буг, який починається в Кіровоградській обл. і закінчується в м. Вознесенську Миколаївської обл. Усі інші види туризму представлені маршрутами I – II к. с. (за виключенням гірського, який відсутній). Турист-географ В. Казаков розробив пішохідні маршрути II к. с. Олешківськими пісками [4]. У Причорномор'ї поблизу м. Одеси розташовані 3 класифіковані печери, всі вони мають I категорію складності. Скелі долини р. Південний Буг використовуються для скелелазіння.

Причорноморсько-Приазовська туристсько-спортивна локальна дестинація поділяється на 2 туристсько-спортивні елементарні дестинації: Дунайсько-Дніпровську (охоплює Одеську, Миколаївську та правобережну частину Херсонської обл.) та Дніпров-

сько-Приазовську (охоплює Запорізьку та лівобережну частину Херсонської обл.).

Донецько-Дніпровська туристсько-спортивна локальна дестинація розташована на сході України й охоплює найбільш освоєні в антропогенному плані регіони нашої країни. Тому загальна рейтингова оцінка цієї туристсько-спортивної дестинації є низькою й становить лише 10 (11) балів. До III к. с. оцінені лише маршрути з вітрильного туризму, що проходять акваторіями Краснооскольського водосховища та Азовського моря. Схилами Донецького кряжу можна прокласти вело- та автомотомаршрути до II к. с. Пішохідні, лижні та водні маршрути можуть бути оцінені не вище I к. с.

Донецько-Дніпровська туристсько-спортивна локальна дестинація поділяється на 2 туристсько-спортивні елементарні дестинації: Харківсько-Дніпровську (охоплює Харківську, Полтавську та лівобережну частину Дніпропетровської обл.) та Приазовсько-Донецьку (охоплює Донецьку та Луганську обл.).

Висновки з проведеного дослідження. Отже, ранжування та групування регіонів території країни відповідно до певних таксономічних рівнів є важливим підсумком суспільно-географічного дослідження спортивного туризму в Україні. На підставі визначених критеріїв на території країни для потреб спортивного туризму виділено 3 туристсько-спортивні районні дестинації (з них 2 реципієнтні – Східнокарпатська й Кримська), у межах яких виділено 11 туристсько-спортивних локальних дестинацій. У рівнинних локальних дестинаціях виділяється від двох до трьох турист-

сько-спортивних елементарних дестинацій. Проведення більш детальної таксономізації потребує глибших регіональних суспільно-географічних рекреаційно-туристських досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бейдик О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методика аналізу, термінологія, районування / О. Бейдик. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2001. – 395 с.
2. География рекреационных систем СССР / Под ред. В. Преображенского, В. Кривошеева. – М. : Наука, 1980. – 219 с.
3. Інструкція щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю : наказ Міністерства освіти і науки України від 02 жовтня 2014 р. № 1124 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1340-14>.
4. Казаков В. Олешківські піски – новий регіон спортивного туризму / В. Казаков. // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, ПП «СКД», 2009. – С. 181–184.
5. Колотуха О. Геопросторова організація спортивного туризму: Монографія / О. Колотуха. – Кіровоград : ФО-П Александрова М. В., 2015. – 448 с.
6. Колотуха О. Геопросторова організація спортивного туризму: теорія і практика суспільно-географічного дослідження : автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02 / О. Колотуха. – Одеса, 2016. – 40 с.
7. Крачило Н. География туризма : [учебное пособие] / Н. Крачило. – К. : Вища школа, 1987. – 208 с.
8. Мезенцев К. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку Монографія / К. Мезенцев. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 253 с.
9. Пирожник И. Основы географии туризма и экскурсионного обслуживания / И. Пирожник. – Минск : Изд-во «Университетское», 1985. – 253 с.

УДК 911.3

Мирош М.В.
асистент кафедри туризму
Національний університет «Львівська політехніка»

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В РЕГІОНІ

У статті проаналізовано особливості археологічних ресурсів Львівської області, котрі могли б стати потенційним туристичним продуктом в контексті стратегічного розвитку туристичної індустрії. Охарактеризовано типові ділянки для потреб археологічного туризму на території Львівщини. Виділено головні проблеми розвитку та популяризації археотуризму в регіоні.

Ключові слова: археологічний туризм, пам'ятки археології, «чорна археологія».

В статье проанализированы особенности археологических ресурсов Львовской области, которые могли бы стать потенциальным туристическим продуктом в контексте стратегического развития туристической индустрии. Охарактеризованы типичные участки для нужд археологического туризма на территории Львовщины. Выделены основные проблемы развития и популяризации археотуризма в регионе.

Ключевые слова: археологический туризм, памятники археологии, «черная археология».

Myrosh M.V. The attractions of the archeological heritage at Lviv region as a factor in the factor of tourism development in the region

The article analyzes the features of the archaeological resources at Lviv region, which could become a potential tourist product in the context of the strategic development of the tourism industry. The common areas for the purposes of archaeological tourism in the Lviv region have been characterized. The main problems of the development and promotion archeological tourism in the region have been highlighted.

Key words: archaeological tourism, archeological sites, "black archeology".

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Туризм як одна із форм задоволення потреб людини в активному відпочинку має значний вплив на всі сфери людського життя, адже є чи не найдинамічнішою галуззю господарства та однією з небагатьох, де постійно зростає кількість робочих місць та наявний стабільний прибуток у державний бюджет. У час такого бурхливого розвитку індустрії туризму продукуються нові терміни, визначення для різних туристичних забав і виникають все нові чи нетрадиційні види туризму, які приваблюють нові групи туристів та приносять додаткові комерційні прибутки. Водночас в Україні розвитку та популяризації нетрадиційних видів туризму приділяється надто мало уваги. Тому створення нового асортиментного турпродукту, що представлятиме та позиціюватиме регіони України в таких – нетрадиційних – видах туризму, є особливо перспективним.

Таким чином, науковий і бізнесовий інтерес до такого виду туризму, як археологічний, є дуже актуальним, оскільки такий туризм на території України розвивається досить пасивно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Значний розвиток туризму у світі та в Україні стимулював зростання інтересу науковців різних галузей до цієї проблематики. Водночас проблематика археологічного туризму порушуються в наукових дослідженнях вітчизняних вчених значно рідше й стосується здебільшого туристичного потенціалу окремих регіонів України для потреб археологічного та історичного туризму.

Отже, можемо констатувати слабку науково-теоретичну базу археологічного туризму в Україні, недостатню обізнаність із географією археологічних послуг і напрямів розвитку цього виду туризму.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті вважаємо

дослідження можливостей розвитку археологічного туризму на території Львівської області. Ця мета передбачає реалізацію таких завдань: здійснення теоретичного аналізу поняття археологічного туризму; характеристика стану та сучасних тенденцій розвитку археологічного туризму в Україні; визначення потенціалу Львівської області для організації екскурсійних послуг з археологічного туризму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо спочатку, що розуміють під археологічним туризмом. Археологічний туризм – це різновид туризму, метою якого є відвідування місцевості, пов'язаної з археологією та археологічними розкопками.

Археологічний туризм в Україні був популярний ще за часів Радянського Союзу, коли практикувалося залучення в експедиції волонтерів, що не були професійними археологами. Постійна нестача трудових ресурсів для фізичної праці на великих площах і складних об'єктах спричинила залучення туристів, а точніше позаштатних співробітників; останніх, у свою чергу, приваблювала можливість зміни усталеного способу життя, пошук артефактів чи можливість необмеженого спілкування з вченими, незважаючи на їхні наукові здобутки та значущість. Частенько в таких експедиціях формувалися дружні колективи, що практикували розкопки з року в рік.

Сьогодні ж археологічний туризм здійснюється виключно на особисті кошти добровільних помічників. Оскільки археологічні розкопки, чи розвідки, як правило, ведуться у віддалених районах (не завжди), саме для туриста така участь скоріше нагадує похід, експедицію, що вимагає відповідного спорядження, на що потрібні немалі кошти.

Проаналізуємо територію Львівської області на предмет наявності об'єктів археології. Такими вважатимемо речові пам'ятки від найдавніших часів і до XIV століття (коли Львівщина була включена до складу Польського королівства). Адже археологія вивчає історію тих стародавніх суспільств, які ще не знали писемності або які вже знали письмо, але їхні писемні джерела до нас дійшли в обмеженій кількості та не можуть висвітлити всі сторони їх життя. Зауважимо, що більша частина історії людства вивчається за археологічними

джерелами і тільки менше одного відсотка – за писемними.

Стародавня історія Львівщини ділиться на декілька періодів. Періоди відображають важливі зміни в господарському та суспільному житті стародавніх людей. У пізній стародавній кам'яний вік, або пізній палеоліт (11–35 тисяч років тому), первісні люди лише почали освоювати територію Львівської області.

Згідно з даними археологічних розкопок, території, на яких розташований сучасний Львів і його найближчі околиці, були заселені аж в епоху мезоліту (8–11 тисяч років тому або IX – VI тисячоліття до нашої ери (далі – н. е.)). Зокрема, на території сучасних Брюховичів були знайдені кілька найдавніших поселень, у тому числі печерне, а також кам'яні вироби, які належать до культури Вороців-Старуня (VI – IV тисячоліття до н. е.).

У неоліті (новий кам'яний вік, VI – середина IV тисячоліття до н. е.) розширюється асортимент кам'яних, кістяних і дерев'яних знарядь. На Львівщині тоді жили племена лінійно-стрічкової кераміки, які свій глиняний посуд прикрашали лініями, ямками, зображеннями голови барана.

Мідно-кам'яний вік, або енеоліт (IV – III тисячоліття до н. е.), – період, коли люди почали виготовляти знаряддя з міді, але металевих знарядь ще було дуже мало, тому продовжували користуватися дерев'яно-кам'яними. На території Львівської області жили скотарсько-землеробські племена культури лійчастого посуду, кулястих амфор і лендельської культури. На південно-східну частину Львівщини просувалися племена трипільської культури (III тисячоліття до н. е.). До кінця мідної доби (III тисячоліття до н. е.) належать сліди поселень племен землеробів і скотарів, виявлені археологами на Замковій горі, а також на височинах Лисівки, Жупана і Чортових скель поблизу міста Винники (ці поселення вчені відносять до культури лійчастого посуду).

Бронзовий вік (початок II – початок I тисячоліття до н. е.) ознаменувався винайденням людиною штучного металу – бронзи (сплав міді з легіруючими металами оловом, свинцем). Бронза була твердішою за мідь, але на Львівщині її було обмаль, тому люди продовжують користуватися переважно кам'яними

знаряддями. Територію області займають племена культури шнурової кераміки, яких більшість вчених вважають індоєвропейцями. Назва культури походить від звичаю племен прикрашати свій посуд відтисками шнура. На території сучасного парку імені Івана Франка є курган, що датується початком доби бронзи.

У другій половині II тисячоліття до н. е. і до кінця бронзового віку на Львівщині живуть нащадки племен культури шнурової кераміки – племена комарівської культури (назва походить від села Комарів Івано-Франківської області, де були досліджені характерне для цієї культури поселення та могильник). Північну частину області заселяють споріднені з ними племена тшінецької культури (назва походить від села Тшінець у Польщі). Різниця між цими культурами невелика, тому їх деколи об'єднують в одну комарівсько-тшінецьку культуру.

У перехідний період від бронзового до раннього залізного віку (IX – VIII століття до н. е.) і частково в ранньому залізному віці на території нашої області жили племена лужицької (від назви міста Лужиця у Польщі), висоцької (від назви села Висоцьке Бродівського району) і голіградської (від назви села Голігради на Тернопільщині) культури.

Ранній залізний вік (VI століття до н. е. – рубіж нашої ери) ділиться на скіфський (VI – III століття до н. е.) і сарматський (III століття до н. е. – рубіж н. е.). Періоди називаються так тому, що в перший період на півдні України панували скіфи, а в другий – сармати, культура яких впливала на культуру праслов'янських і слов'янських племен, що жили в лісостеповій зоні України. У скіфський період наші далекі предки навчилися виробляти залізо та знаряддя з нього, але ще продовжували користуватися кам'яними знаряддями. У сарматський період кам'яні знаряддя витісняються залізними. Ні скіфи, ні сармати на Львівщині не перебували, але стародавні галичани через сусідні племена засвоювали елементи скіфської культури, зокрема поховальний обряд під курганами, зброю, прикраси.

У IV – III столітті до н. е. з польського Помор'я вздовж Зхідного Бугу на Львівщину просунулися племена поморської культури. А в I – III столітті н. е. на південну частину області просуваються племена даків, батьків-

щина яких була на території сучасної Румунії, під умовною назвою «липицька культура» (від села Верхня Липиця Івано-Франківської області), а з півночі вздовж Західного Бугу просуваються племена пшеворської культури (від міста Пшеворськ у Польщі). У II – IV столітті із заходу через територію Львівщини у Північне Причорномор'я йдуть племена готів під умовною назвою «вельбарська культура».

Львівщина є територією батьківщини слов'ян, яка простягається від Західного Бугу до Дніпра. Період з I по VIII століття називається ранньослов'янським. Пам'ятки ранніх слов'ян II – V століття мають назву «черняхівська культура» (від села Черняхів Київської області). Хоча на території Львівщини носіями черняхівської культури поряд зі слов'янами були також германці та фракійці.

Станом на 2002 рік в офіційному реєстрі пам'яток археології м. Львова та Львівської області було лише 488 об'єктів археології. Це один із найнижчих показників в Україні, який, на жаль, не змінився і дотепер. З 2002 по 2015 роки під час археологічного обстеження території Львівської області локалізовано майже 2 500 об'єктів археології. Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» вони повинні бути занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [6, с. 45].

Географічний розподіл пам'яток археології неоднорідний (рис. 1). Найчастіше пам'ятки археології трапляються в населених пунктах Сокальського, Жовківського та Яворівського районів. У Сокальському районі розташоване літописне місто Белз, столиця Белзького князівства, згадане в літописі в 1030 році. Давньоруських городищ і поселень у районі дуже багато, чимало пам'яток і більш давніх часів. У Жовківському районі багато поселень бронзового віку, зокрема комарівської культури. Також археологами досліджено декілька поселень раннього залізного віку, зокрема скіфського періоду. Є декілька давньоруських городищ. Археологічні об'єкти Яворівського району – це стародавні поселення та городища скіфського періоду, римського часу (черняхівські) та інколи давньоруського. Значна кількість об'єктів археології трапляється на території Старосамбірського, Кам'янка-Бузького, Золочівського, Радеківського, Перемишлян-

ського та Бродівського районів. Серед об'єктів є чимало поселень лендельської, комарівської культур, пам'ятки кам'яного віку (мезолітичні стоянки), поселення висоцької культури, черняхівські та давньоруські городища. Найменше археоб'єктів на Турківщині. Знахідок тут небагато, вони випадкові. Поселень не виявлено, оскільки це гірська територія, де не дуже активно велися археологічні розвідки.

Як бачимо, археологічна карта Львівщини представлена великою кількістю пам'яток різних хронологічних періодів. На жаль, на сьогодні процес їхньої каталогізації ще не завершений і вимагає детальних досліджень з метою виявлення, опису, систематизації та взяття на облік державними структурами охорони культурної спадщини.

Крім того, не кожен із зазначених вище археологічних об'єктів може стати потенційним туристичним продуктом. Розглянувши приблизний склад типового турпродукту археологічної спрямованості, можна виділити

основні елементи туристичної інфраструктури та ресурсів регіону, необхідних для його успішної реалізації. Це:

1) археологічно обґрунтована географічна місцевість проведення розкопок;

2) можливість екскурсій, лекцій, виставок археологічної спрямованості;

3) присутність кваліфікованих фахівців у галузі археології, бажано з досвідом викладання;

4) наявність значної території поруч із розкопками для встановлення наметового містечка;

5) наявність водойми в радіусі 50-100 м від місця розкопок;

6) інфраструктура: заклади харчування, стоянки, транспорт тощо.

Враховавши зазначене, зауважимо, що для сучасного туриста, активіста археотуризму цікавими будуть такі туристично-археологічні локації.

Центром археологічного, а також частково паломницького туризму може стати христия-

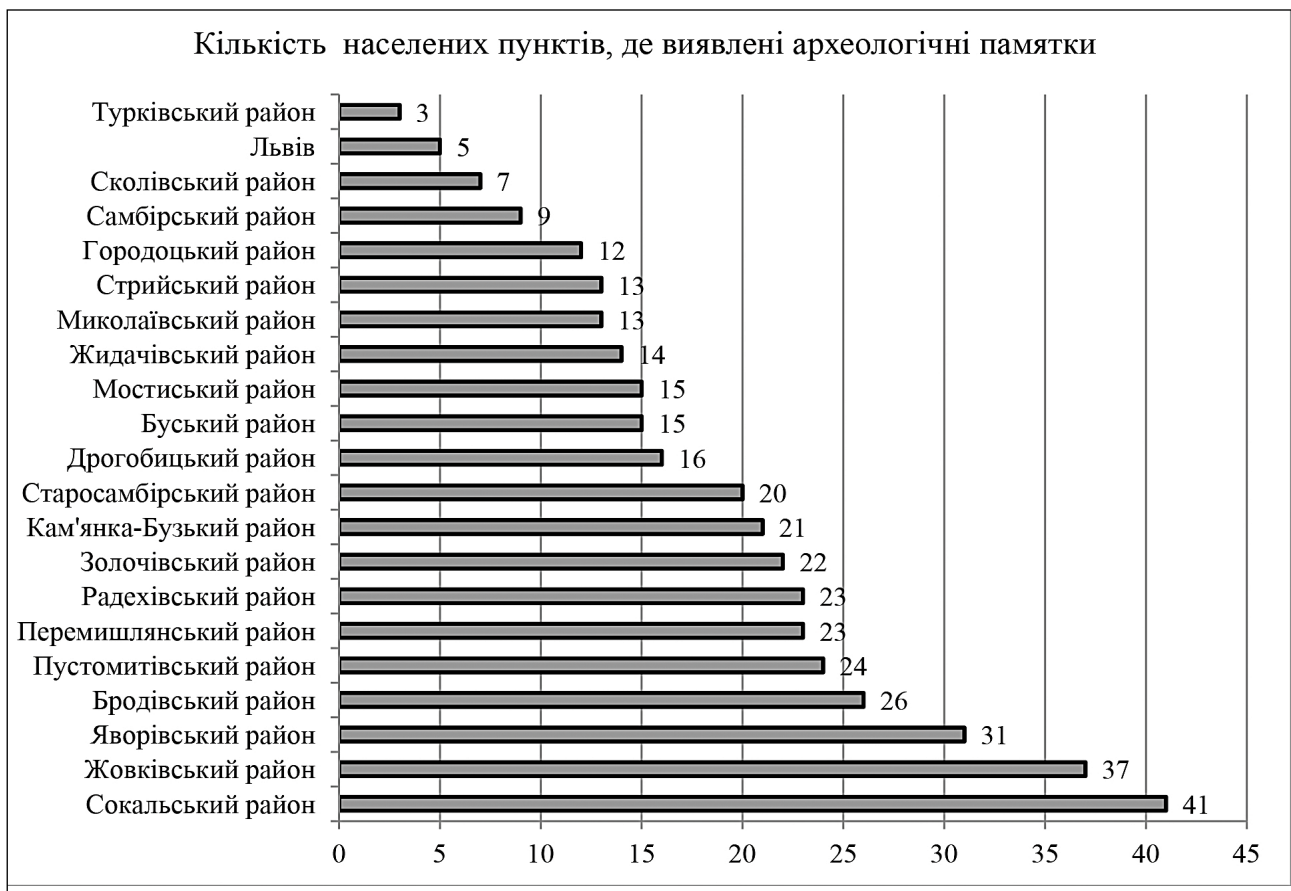

Рис. 1. Кількість населених пунктів Львівської області, де розташовані археологічні об'єкти, 2015 р.

янський некрополь XII – XIII ст. (неподалік від с. Підгірці Бродівського району Львівської області). Відкритий християнський цвинтар розташований біля окільної частини давньоруського міста Пліснеськ, яке двічі згадується в літописах під 1188 та 1233 рр., а також раз у «Слові о полку Ігоревім» (1187 р.). В урочищі Поруби на південно-західній околиці городища Пліснесько відкрито давньоруський курганний могильник із 300 курганів. На 100 метрів північніше хутора Пліснесько – монастирище XII – XIII століть. У хуторі Лісовики – давньоруське селище. У селі біля старої церкви – давньоруське городище XII – XIII століть. На території села Підгірці неодноразово знаходили римські монети. Нещодавно, 15 вересня 2015 року, у межах території пам'ятки археології національного значення – городища літописного міста Пліснеська був створений історико-культурний заповідник «Давній Пліснеськ». Місто Пліснеськ – одне із найбільших на теренах України давньослов'янське та давньоруське поселення, через яке пролягав один із двох варязьких шляхів в Україну.

У селі Висоцько Бродівського району археологами досліджені дві пам'ятки. Однак вони, очевидно, належать до одного поселення, оскільки обидві належать до висоцької культури. Сама назва «висоцька культура» походить від назви цього села. Її виокремив з-поміж інших археологічних культур у 1895 році Ісидор Шараневич. В урочищі Застав'я, у двох кілометрах на південь від Висоцького, виявлено ґрунтовий могильник висоцької культури, тут проведено розкопки. Між селами Висоцько та Заболотці виявлено три кургани висоцької культури, вони розкопані археологами.

У селі Теребежі на правому березі р. Ліберки, за 0,1 км від нафтопроводу, на поверхні невисокого пагорба знайдено крем'яний пошкоджений широкий серп, скребок на пластині та трикутний наконечник стріли. Вони виготовлені з темного кременю. Ці знахідки становлять, ймовірно, один комплекс і належать до висоцької культури.

На південно-західній околиці Лучківців Бродівського району, в урочищі Біля митника, на поверхні орного поля знайдено майже повністю збережену крем'яну клиноподібну сокиру довжиною 18 см з овальним перети-

ном. Подібні за формою та розмірами рубальні знаряддя зараховують до культури шнурової кераміки.

На північній околиці села Загурщина Жидачівського району над дорогою Загурища-Жидачів – селище часів XIV – XV ст. Воно розташоване на пологому лівому березі безіменного потоку. У культурному шарі, який залягає на глибину 0,6 м від сучасної поверхні, виявлено уламки гончарної кераміки.

Назва села Городище Самбірського району суголосна з аналогічного типу археологічною пам'яткою, і тому було проведено розвідку з метою виявлення її залишків. З орного поля зібрано дрібні уламки середньовічної кераміки.

Зовсім недалеко від Львова (близько 40 км), на околицях села Стільсько Миколаївського району, розташований унікальний історико-культурний комплекс – городище білих хорватів, що датується IX – XI ст. Воно охоплює величезну, понад 250 га, площу Бібрсько-Стільського горбогір'я, вкритого букво-грабовим лісом. Стільське городище – унікальний комплекс, який розкинувся на площі близько 200 км² і не має аналогів в Європі. Воно занесене до державного реєстру нерухомих пам'яток України. Тут збереглися чимало пам'яток історії: скелі, печера, підземні лабіринти й навіть жертovníки (трапляються жертovní ями). Стільське городище – центр історії того часу площею 15 гектарів, а оборонні стіни сягають аж 10 кілометрів. Кажуть, що під усім цим існує ще й підземне місто. Доказ – підземні лабіринти. Для любителів музейних експонатів у Стільську відкритий етнографічний музей, що розташований у приміщенні школи. Тут виставлено близько 460 експонатів, пов'язаних з історією поселення.

На горі Жупан у місті Винники археологи знайшли артефакти представників трипільської культури, які проживали на цій території. Археологи і раніше припускали, що трипільці могли жити в цьому регіоні, але доказів цього у вчених не було. Тепер же львівські та польські археологи змогли відшукати артефакти трипільців, зокрема посуд і житло. Це означає, що гора Жупан – найзахідніше місце, де жили трипільці.

Безперечно, особливо цікавими є археологічні артефакти міста Львова. Хоча останні

роки були не надто щедрим на дослідження у Львові, але в 2016 р. археологи НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України змогли продовжити розкопки на кількох цікавих ділянках у середмісті, зокрема на розі вул. Краківської та Вірменської і на вул. Шевській. Також провели шурфування на території синагоги «Золота Роза», завершили дослідження на ділянці на вул. Веселій, 5, і розпочали розкопки на вул. Льва, 2, на площі Старий Ринок.

Попри невелику кількість місць досліджень, археологам вдалося виявити багато цікавих артефактів, зокрема такі.

1. Влітку під час розкопок на розі вулиць Краківської та Вірменської археологам трапилась незвична знахідка – 70-сантиметровий дерев'яний меч, який дуже добре зберігся до наших днів. Таку річ науковці знайшли вперше. Датують її XVI ст. і припускають, що це могла бути дитяча іграшка.

2. На цій же ділянці вперше знайдено дерев'яні колодки для пошиття взуття, які попередньо датують XVI ст.

3. Унікальну знахідку подарував дослідникам і один з водозбірників, який розкопали на вул. Шевській, 4. З його заповнення витягли металеву миску з клеймом орієнтовно XV – XVI ст. Очевидно, вона зроблена з олов'яного сплаву.

4. З вулиці Шевської походить ще одна знахідка – бойова сокира XVI ст. Фахівці припускають, що (за аналогіями) вона могла потрапити сюди з Московії. Схожі сокири в той час були на озброєнні їхніх дружинників. Зроблена вона із заліза з клеймом і дуже добре збереглася до нашого часу.

5. Ще однією цікавою знахідкою минулого року є фрагменти глечика XV – XVI ст. з території синагоги «Золота Роза».

6. У XVIII ст. дуже популярними серед заможних людей були декоративні полив'яні миски, оскільки технологія їх виготовлення сягнула високого рівня.

7. Найважливішою за науковим значенням знахідкою 2015 року з теренів Львова археологи вважають фрагменти ліпного горщика VIII ст., який належав носіям лука-райковецької культури.

Загалом у Львівській області нараховується понад 750 пам'яток стародавньої історії. Це

велика й неоціненна спадщина, що представлена різноманітними та численними археологічними пам'ятками. Вони в тій чи іншій мірі зберігають «історичну пам'ять» про минуле у вигляді залишків споруд, поховань тощо. Будучи органічно пов'язаними з місцевістю та ландшафтом, археологічні пам'ятники є нерухомими. Усі вони відображають тією чи іншою мірою діяльність людей минулих епох, бо в тих стародавніх поселеннях, городищах, похованнях – історія та коріння українського народу. Вони, як і всі пам'ятки історії, є власністю держави та перебувають під її охороною.

Ще не вся територія області обстежена археологами, і в зонах будівництва, земляних робіт, затоплень можуть знаходитися археологічні пам'ятки, саме тому з метою запобігти їх руйнуванню законом передбачено погодження всіх проектів будівельних, земляних робіт і затоплень з Обласним науково-методичним відділом охорони пам'яток історії та культури. Унаслідок порушення українського державного законодавства багато пам'яток зруйновані та втрачені для нашої культури. Археологічні пам'ятки неоднакові за своєю інформативністю, але в будь-якому разі є важливими та часто незамінними джерелами вивчення минулого.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Археологічні пам'ятки – непоправні об'єкти матеріальної та духовної діяльності людей минулого. Їх кількість не збільшується, а, навпаки, щорічно зменшується в результаті природного руйнування, техногенного втручання (коли під час промислового будівництва руйнуються пам'ятки археології) або антропогенного впливу (внаслідок нецтва або байдужого ставлення людини до минулого). Нарешті, археологічні пам'ятки зникають і в результаті наукових розкопок. Перестаючи існувати, вони переходять у нову якість – стають джерелом історичних відомостей.

Істотно завдає шкоди розвитку археологічного туризму на території Львівської області «чорна археологія». Самотужки із цією проблемою в області уже не впоратися. Закон України «Про охорону археологічної спадщини», ухвалений Верховною Радою в 2004 році, не виконується. Пам'ятки-старожитності –

а це поселення, могильники, кургани, стоянки, городища літописних міст, поховання, різні типи знарядь праці, зброї, посуду, прикраси, предмети побуту – піддаються масовим атакам чорних копачів, які буквально все перекопують, нищать і забирають найцінніше.

В Україні проблема з діяльністю чорних копачів почала про себе заявляти особливо гостро десь 5–7 років тому, коли почав активно проявлятися доволі потужний прошарок людей із грошима, які можуть собі дозволити вкладати кошти в незаконні розкопки.

Саме тому не лише покарання, але й осуд суспільства та правильне виховання й пропагування культури відпочинку можуть стати на перешкоді невігластву. У світі давно є нормою свідомо участь молодих та енергійних людей, що за фахом, уподобанням чи хобі обрали для себе такий різновид рекреації, як археологічний туризм (участь в археологічних розвідках, розкопках, екскурсіях, подорожах), адже він дає можливість не лише пасивно споглядати, але й цілком легально працювати, відшукуючи «скарби», та бачити результат туристичної

подорожі, комунікувати в іншому колективі та в інших природних умовах. Процес рекреації під час таких подорожей тісно пов'язаний з актуалізацією потенціалу найрізноманітніших релаксантів, які реально сприяють оздоровленню й активному відпочинку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрова А.Ю. Міжнародний туризм : [підручник] / А.Ю. Александрова. – М. : Аспект Пресс, – 2002, – 470 с.
2. Арбузова К.И. Проблемы развития археологического туризма в Западносибирском регионе / К.И. Арбузова // Материалы Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы гуманитарных наук». – 2012. – Томск, 5–6 апреля. – С. 52–54.
3. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р.
4. Зорін І.В. Туристський термінологічний словник / І.В. Зорін, В.А. Квартальнов. – М. : Радянський спорт, 1999. – 384 с.
5. Квартальнов В.А. Туризм: теорія і практика / В.А. Квартальнов. – М. : Фінанси і статистика, 1998. – 312 с.
6. Сапрунова У. Туризм: еволюція, структура, маркетинг / У. Сапрунова. – М., 1998. – 320 с.

УДК 911.3:502.7

Новикова В.І.

кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри туризму й готельно-ресторанної справи
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ РОЗМІЩЕННЯ В РЕКРЕАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розкривається суть поняття «засоби розміщення», схарактеризована кожна група з їхньої класифікації: готелі й аналогічні заклади, спеціалізовані заклади, інші колективні й індивідуальні засоби розміщення. Визначено місце засобів розміщення серед видів інфраструктури рекреації та проаналізовано використання окремих їхніх складових у рекреаційній діяльності. Виявлені можливості залучення засобів розміщення в якості рекреаційних ресурсів.

Ключові слова: засоби розміщення, інфраструктура рекреаційної діяльності, санаторно-курортні (оздоровчі) заклади, туристські пасажирські транспортні засоби зі спальними місцями, колективні засоби розміщення туристського спрямування, рекреаційні ресурси.

В статье раскрыта суть понятия «средства размещения», охарактеризована каждая группа из их классификации: гостиницы и аналогичные заведения, специализированные заведения, другие коллективные и индивидуальные средства размещения. Определено место средств размещения среди видов инфраструктуры рекреации и проанализировано использование отдельных их составляющих в рекреационной деятельности. Выявлены возможности привлечения средств размещения в качестве рекреационных ресурсов.

Ключевые слова: средства размещения, инфраструктура рекреационной деятельности, санаторно-курортные (оздоровительные) учреждения, туристские пассажирские транспортные средства со спальными местами, коллективные средства размещения туристской направленности, рекреационные ресурсы.

Novykova V.I. The use of accommodation facilities in recreation activity

It is considered the essence of "accommodation facilities" concept. Each group of accommodation facilities is described; they are hotels and similar institutions, specialized institutions, other collective and individual accommodation facilities. The place of accommodation facilities among the kinds of recreation infrastructure is defined and the use of certain their components in recreational activity is analysed. The possibilities of accommodation facilities use as recreation resources are shown.

Key words: accommodation facilities, infrastructure of recreation activity, sanatoria and health resorts, tourist passenger transport vehicles with sleeping berths, collective tourist accommodation facilities, recreation resources.

Постановка проблеми. Серед складових рекреаційної діяльності важливе місце займають засоби розміщення. Ця стаття присвячена питанням їх поділу на групи та можливостям їхнього використання в якості інфраструктури рекреаційної діяльності та рекреаційних ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує чимало публікацій, у яких у контексті вивчення рекреації (туризму) йдеться і про її інфраструктуру. Зокрема, це роботи таких науковців, як О.О. Бейдик, М.Б. Біржаков, В.Г. Герасименко, В.Г. Гуляев, О.О. Любіцева,

М.П. Мальська, К.О. Міхуринська, В.С. Сенін, І.В. Смаль, Т.Г. Сокол, Н.Б. Черних, Н.В. Чорненька, К.А. Шиян, І.М. Яковенко та ін. Але окремо питання інфраструктурної складової рекреаційної діяльності, зокрема засобів розміщення, у вітчизняній науковій літературі опрацьовані недостатньо. Цю «прогалину» ми намагаємося заповнити низкою авторських статей, що стосуються інфраструктури рекреації [4–8].

Постановка завдання. Досягнення мети, що полягала у виявленні особливостей засобів розміщення як складової інфраструктурного

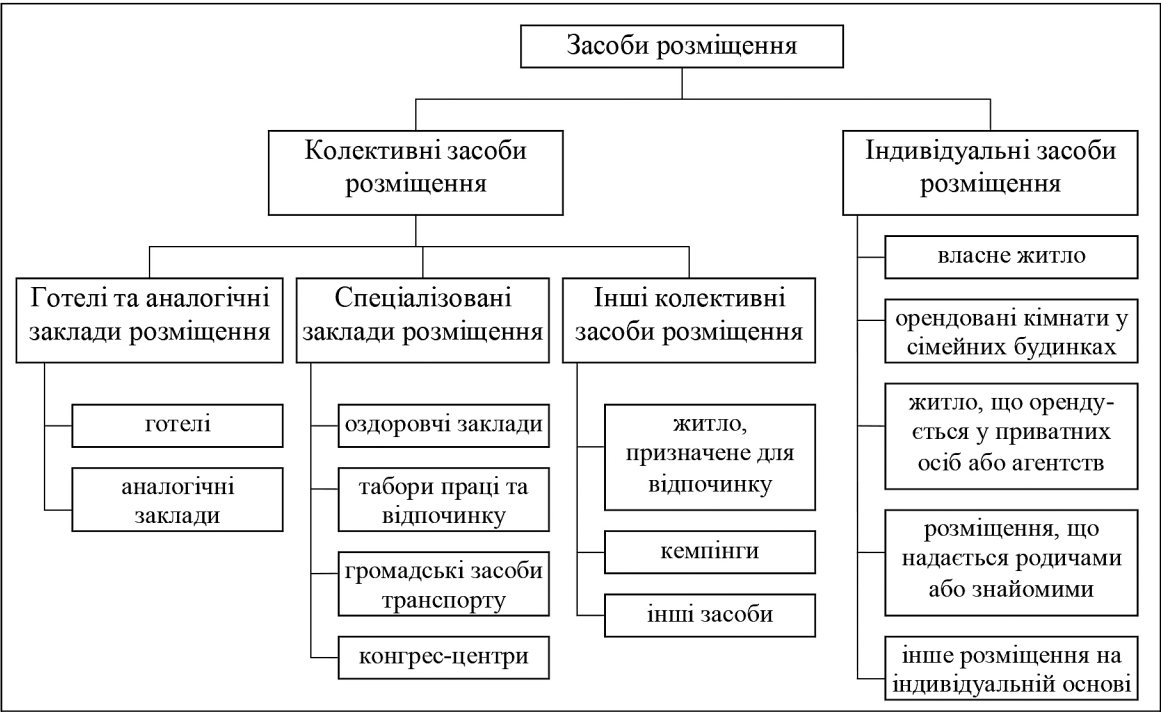

забезпечення рекреації та виду рекреаційних ресурсів, зумовило необхідність розв'язання таких завдань:

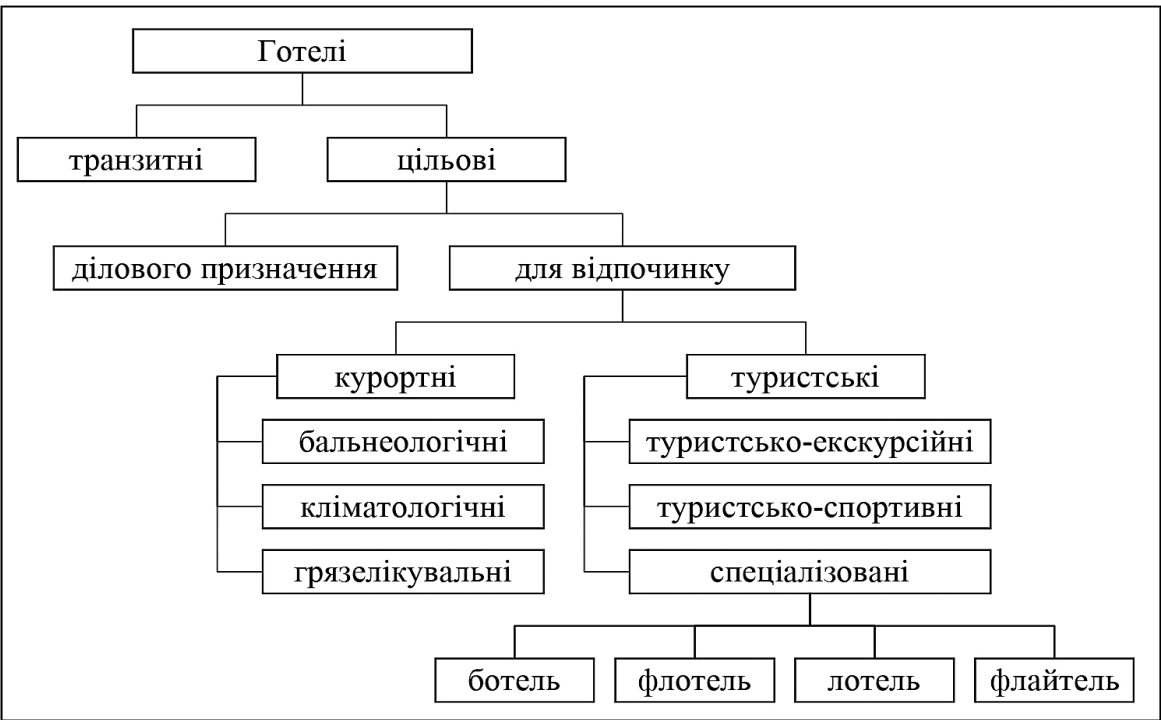
– розкрити суть поняття «засоби розміщення», схарактеризувати кожену групу з класифікації;

– виявити специфіку інфраструктури рекреаційної діяльності та визначити в ній місце засобів розміщення;

– з'ясувати, коли й як об'єкти для ночівлі туристів можуть використовуватися в якості рекреаційних ресурсів.

Рис. 1. Класифікація засобів розміщення (за рекомендаціями Всесвітньої туристської організації (ЮНВТО))

Рис. 2. Класифікація готелів за функціональним призначенням(за матеріалами [1, 2])

Виклад основного матеріалу дослідження. Засобами розміщення називають будь-які об'єкти, в яких епізодично або регулярно надається місце для ночівлі (зазвичай у приміщеннях). Вони поділяються на дві категорії – **колективні й індивідуальні** [1, 2] (рис. 1).

1. До колективних засобів розміщення належать: **1)** готелі й аналогічні заклади; **2)** спеціалізовані заклади; **3)** інші засоби розміщення.

1.1. Готелі (рис. 1) відрізняються від інших засобів розміщення тим, що вони є добротними будівлями, обов'язково складаються з номерів, кількість яких перевищує певний мінімум (в Україні він становить 6 номерів), надають різноманітні готельні послуги, перелік яких не обмежується щоденним прибиранням номера

[1, 2]. Найбільшу групу серед всіх засобів розміщення становлять саме готелі, що розрізняються за багатьма ознаками, серед яких такі (табл. 1).

За функціональним призначенням готелі поділяють на: 1) транзитні, розташовані на залізничних, морських, річкових вокзалах, в аеропортах; 2) цільові (рис. 2).

Важливим показником класифікації готелів є рівень комфорту. Проблеми розробки та введення єдиної міжнародної класифікації готелів належать до найбільш складних у туристській галузі. Розроблений 1972 р. проект такої класифікації не був схвалений національними членами Міжнародної готельної асоціації. Більшість країн визнали неможливість ство-

Таблиця 1

Класифікація готелів [4]

Класифікаційні ознаки готелів	Групи готелів
особливості управління	– відокремлені підприємства – готельні ланцюги
місце розташування	– розташовані в місті: – у центрі міста – близько до центру – у центрі житлових районів і мікрорайонів – на «порозі» (околицях) міста – за межами міста – розташовані на морському узбережжі – розміщені в горах
тривалість і режим роботи	– цілорічної дії – діють два сезони – діють один сезон
тривалість перебування гостей та умови використання	– кондомініум (спільне володіння нерухомістю) – таймшер (володіння нерухомістю в курортних місцях на правах кондомініуму з можливістю користуватися нею протягом років, але лише декілька днів, тижнів на рік) – для тривалого проживання (готелі квартирного типу) – для короткочасного перебування – для проведення конференцій
рівень цін на номери	– бюджетні (\$ 25–35) – економічні (\$ 35–55) – середні (\$ 55–95) – першокласні (\$ 95–195) – апартаментні (\$ 65–125) – фешенебельні (\$ 125–425)
режим харчування	– повний пансіон (триразове харчування) – тільки сніданок
забезпечення харчуванням	– сніданок у номерах або спеціальних приміщеннях – харчування в ресторані – харчування в ресторані, барі або кафе – харчування в ресторанах європейської та національної кухонь, барах, цілодобовий сервіс на поверхах
місткість номерного фонду	– малі (до 150 місць, не більше 100 номерів); – середні (150–400 місць, до 300 номерів); – великі (понад 400 місць, більше 300 номерів)

рення єдиної міжнародної системи класифікації готелів через неоднозначність підходів до оцінки якості обслуговування, несхожість кліматичних та інших умов.

Сьогодні в світі діють близько тридцяти різних національних систем класифікації готелів (система зірок від 1 до 5; система літер – А, В, С, D; система «корон», «ключів», «діамантів» тощо). За даними Міжнародної готельної асоціації, зараз офіційна система класифікації готелів прийнята тільки в 64 країнах світу, в 11 країнах вона знаходиться на стадії розробки, у 58 – готелі не мають єдиної класифікації. До останніх належать і такі країни масового туризму, як США, Великобританія, Японія. Однак попри всю різноманітність підходів до системи класифікації готелів, їх можна об'єднати у дві основні групи: «європейський тип» (в основу якого покладено французьку національну систему) та бальна оцінка, що ґрунтується на індійській національній системі. В

Україні зараз діє європейська система класифікації за зірками, яким відповідає певний рівень матеріально-технічної бази, рівень обслуговування тощо. Найвища категорія визначається у «5*****», найнижча – «1*» [2].

До *аналогічних готельних закладів* (рис. 1) входять пансіонати й умебльовані кімнати, туристські гуртожитки та інші засоби розміщення, які складаються з номерів і в яких надаються обмежені готельні послуги, включаючи щоденне прибирання номера.

1.2. У *спеціалізованих закладах розміщення* (рис. 1) надання місць для ночівлі є вторинним, а первинною є будь-яка інша спеціалізована функція: а) лікування й профілактика захворювань приїжджих із застосуванням таких природних чинників, як клімат, море, мінеральна вода, лікувальні грязі – в *оздоровчих (санаторно-курортних) закладах*; б) набуття трудових навичок і оздоровлення – у *таборах праці й відпочинку*; в) переміщення пасажирів –

Рис. 3. Види інфраструктури рекреаційної діяльності залежно від задіювання в рекреаційній та інших сферах життєдіяльності людини (В.І. Новикова, 2014 [7], з доповненнями)

у громадських засобах транспорту, де є спальні місця; г) організація конференцій, семінарів – у конгрес-центрах тощо [4].

1.3. Інші колективні засоби розміщення (рис. 1) включають: а) житло, призначене для відпочинку (комплекси будинків, приміщення квартирного типу, що здаються в оренду, бунгало); б) об'єкти кемпінгів, бухт для малих суден, де клієнтові надається ночівля й низка послуг (інформаційні, торгові, послуги з організації дозвілля); в) туристські, шкільні, студентські гуртожитки, будинки відпочинку для престарілих та подібні об'єкти соціальної значимості.

2. Індивідуальні засоби розміщення (рис. 1) розраховані на обмежену кількість місць для ночівлі. До них належать будинки, садиби, вілли, котеджі, дачі, квартири, кімнати, будь-які інші приміщення, розраховані на розміщення на ночівлю кількох осіб. Вони можуть бути орендовані за певну плату у приватних осіб та агентств або надаватися безкоштовно власниками житла, зокрема родичами і знайомими.

Використовуватися засоби розміщення в рекреаційній діяльності можуть: **1)** в якості **інфраструктури туризму** (ширше – інфраструктури рекреації); **2)** як **рекреаційні** (вужче – **туристські**) **ресурси для здійснення** різних видів туризму.

1. Засоби розміщення в рекреаційній діяльності застосовують як **інфраструктуру рекреації**, під якою розуміємо *сукупність засобів, закладів, споруд, мереж та інших елементів матеріально-технічної бази, що допомагають здійснювати рекреаційну діяльність* [7]. Залежно від того, задіяна інфраструктура тільки в рекреаційній сфері чи ще й в інших сферах життєдіяльності суспільства, поділяємо її відповідно на спеціалізовану, соціальну та універсальну (рис. 3).

Універсальна інфраструктура, обслуговуючи виробничі й соціальні потреби суспільства, використовується в багатьох галузях господарства, у тому числі й у туризмі. Орієнтована на конкретні потреби людей соціальна інфраструктура – це ті об'єкти та підприємства, що полегшують їхнє життя та забезпечують комфортні умови існування. Спеціалізована ж інфраструктура рекреації (або рекреаційна інфраструктура), що за змістом може входити

до соціальної, універсальної або навіть до виробничої інфраструктур, має вузькогалузеву спеціалізацію – рекреаційну – та використовується виключно для здійснення рекреаційної діяльності, без застосування в інших сферах життєдіяльності суспільства.

Група «засоби розміщення» входить до складу соціальної інфраструктури (рис. 3), тому не всі її об'єкти використовуються для туризму, а ті, які залучаються до рекреаційної діяльності, можуть обслуговувати й інші соціальні інтереси та потреби суспільства. Спираючись на класифікацію засобів розміщення (рис. 1), проаналізуємо використання окремих їх складових у рекреаційній діяльності [6]:

1.1. Група *«готелі й аналогічні заклади»* найбільше та найчастіше використовується в туристській діяльності. Значну частину клієнтів готелів й аналогічних закладів становлять саме туристи. Заселяться у готельні підприємства можуть і люди, що працюють або навчаються в цьому населеному пункті, а постійне помешкання мають в іншому. Існують готелі не тільки короткочасного, а й тривалого проживання, тому ними користуються як помешканнями постійного проживання. Послуги готельних підприємств використовують офіційні особи, що прибувають у певну місцевість із конкретною місією, тимчасові переселенці, біженці тощо. Зважаючи на зазначене, зрозуміло, що клієнтами готелів й аналогічних закладів є не тільки рекреанти (насамперед туристи), а й інші категорії населення.

1.2.А. Група *«оздоровчих (санаторно-курортних) закладів»* серед засобів розміщення є єдиною, що повністю використовується тільки в рекреаційній діяльності. У них розміщуються на ночівлю туристи, що займаються лікувально-оздоровчим туризмом, або особи, що підтримують і укріплюють своє здоров'я, тобто люди, що належать до категорії рекреантів.

1.2.Б. Очевидно, що в *таборах праці та відпочинку* розміщуватися на ночівлю можуть не тільки люди, основною метою яких є рекреаційна діяльність, а й інші категорії населення, зокрема працівники переважно молодого віку.

1.2.В. Не весь громадський транспорт, основним завданням якого є переміщення пасажирів, можна віднести до спеціалізованих закладів розміщення. Це лише ті *транспортні*

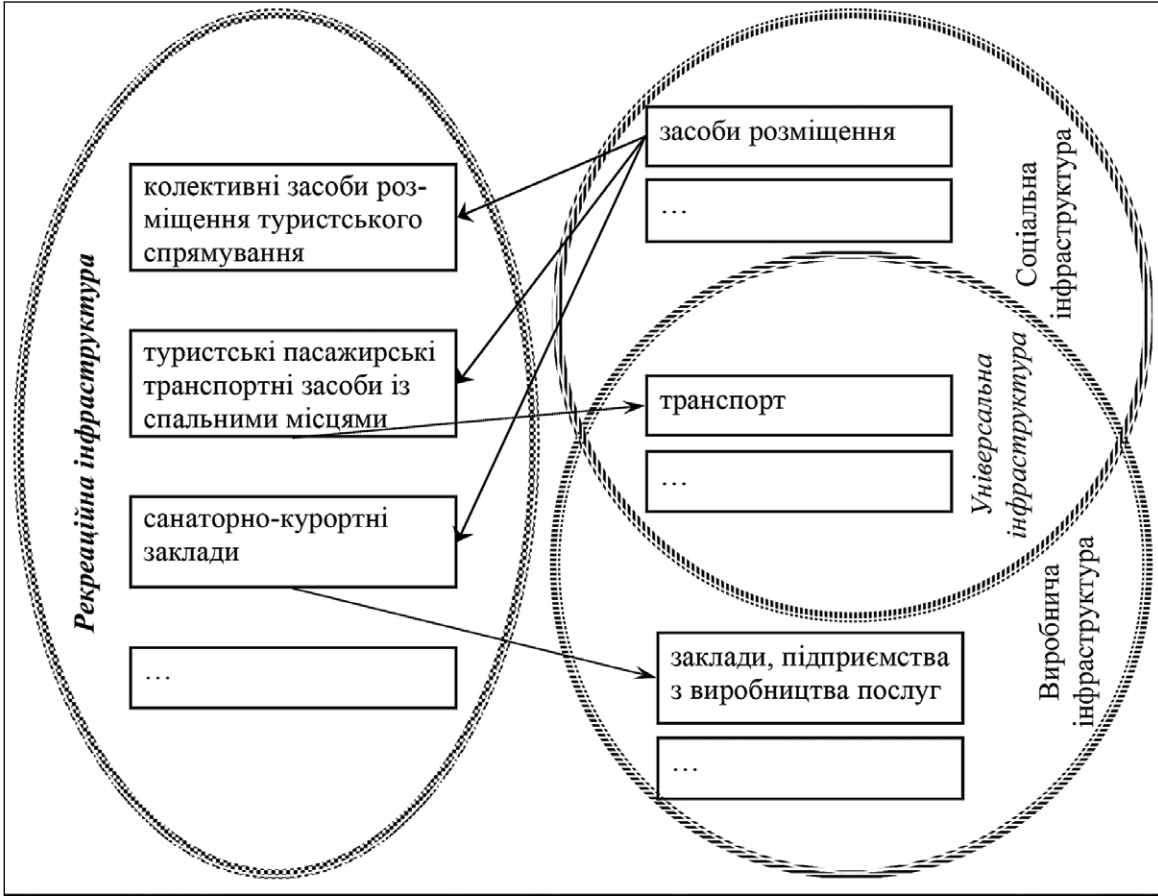
засоби, де є спальні місця. Передусім до таких належать поїзди, морські та річкові судна. Серед цих громадських засобів транспорту з можливістю розміщення пасажирів на ночівлю виділяються види, що спеціалізуються на рекреаційній діяльності та в інших сферах життєдіяльності людини практично не використовуються: туристські поїзди та круїзні лайнери.

1.2.Г. У конгрес-центрах розміщуватися на ночівлю можуть не тільки люди, основною метою яких є діловий (передусім конгресний) туризм, а й інші категорії населення: підприємці, учасники певних зборів, бізнесмени, офіційні особи та ін., яким після проведення службових засідань потрібне місце для відпочинку.

1.3.А. Сама назва групи «житло, призначене для відпочинку» свідчить про його використання в рекреаційній діяльності, але без тих додаткових послуг, які є в готелях, та спеціалізованих функцій, притаманних другій групі колективних засобів розміщення. Наприклад,

бунгало, що належить до цієї групи, являє собою споруду з легких матеріалів із дахом, зазвичай без стін.

1.3.Б. Друга група інших колективних засобів розміщення зорієнтована на подорожуючих осіб, адже до неї входять **кемпінги** (літній табір для автотуристів (з палатками чи будинками легкого типу) з самообслуговуванням, розташований, як правило, в мальовничій місцевості [3]) і бухти для малих суден. Ці види об'єктів є місцем, в якому транспортний засіб (у першому випадку – автомобільний, зокрема кемпер, караван, ротель; у другому – водний, передусім яхта) може підключитися до комунікацій (електро-, водопостачання), а клієнт може отримати низку інформаційних, торгових, дозвіллевих послуг. Імовірно, що не всі, хто подорожує в такий спосіб автошляхами й водою, переслідує рекреаційні функції, хоча велика вірогідність пересування туристів саме з такою метою.

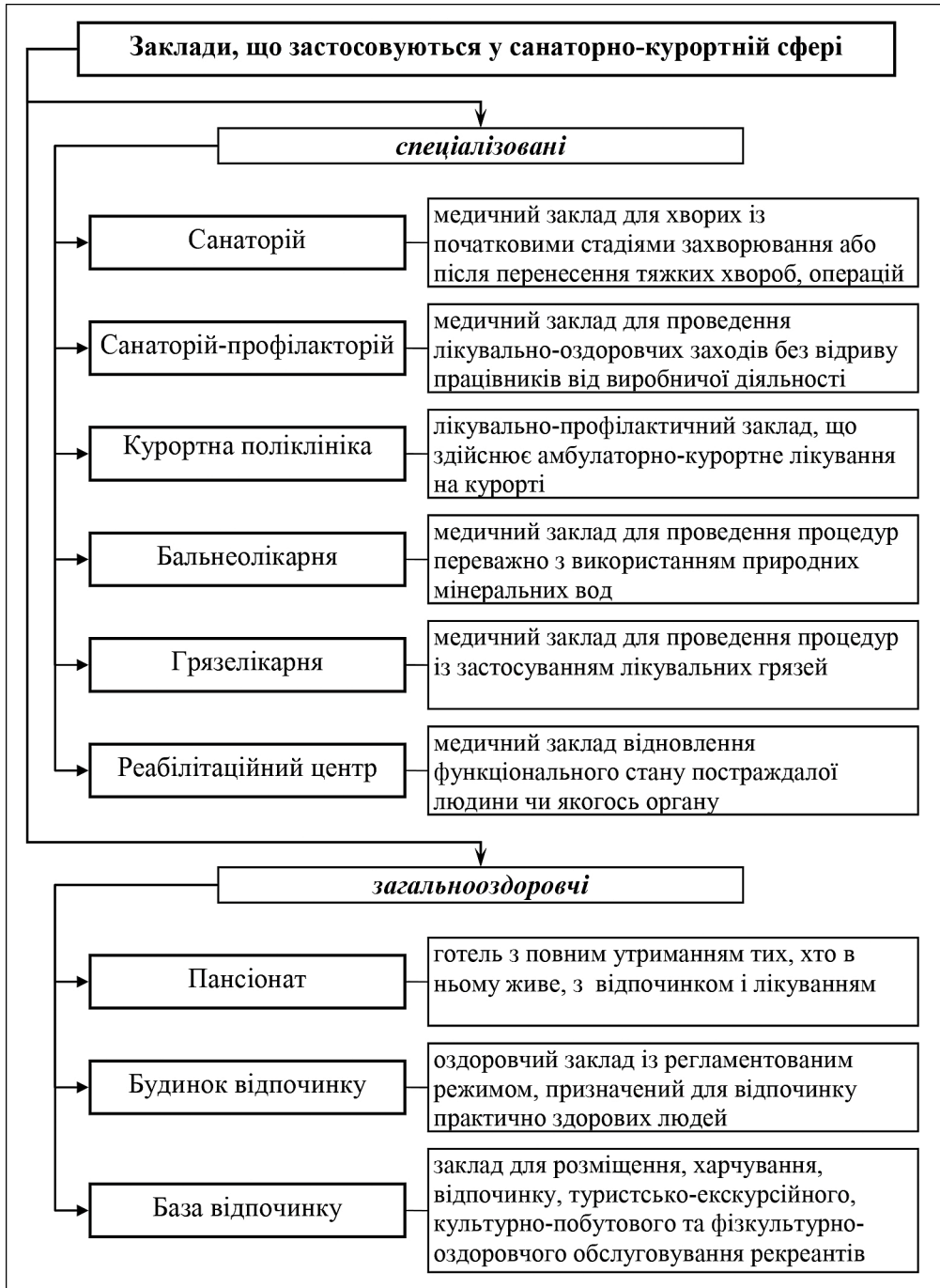
Рис. 4. Віднесення засобів розміщення до груп основних видів інфраструктури життєдіяльності суспільства (В.І. Новикова, 2015)

1.3.В. Із *третьої групи інших колективних засобів* розміщення для туризму використовуються тільки гуртожитки (студентські, шкільні, а найчастіше – туристські), натомість будинки відпочинку для престарілих та подібні об'єкти соціальної значимості фактично не залучаються.

2. Принцип використання в туристській сфері *індивідуальних засобів розміщення* подібний до групи «готелі й аналогічні заклади»:

більшість людей заселяється в них для здійснення туризму, хоча дехто має й інші цілі.

Група «засоби розміщення», входячи до складу соціальної інфраструктури (рис. 3), має **специфічні інфраструктурні об'єкти**, що використовуються тільки в рекреаційній сфері та належать до інших груп основних видів інфраструктури життєдіяльності суспільства (зокрема універсальної та виробничої інфраструктури) (рис. 4).

Рис. 5. Види закладів, які існують у санаторно-курортній сфері (В.І. Новикова, 2011) [8]

До специфічних об'єктів засобів розміщення рекреаційної інфраструктури належать такі групи: **1)** оздоровчі (санаторно-курортні) заклади; **2)** туристські пасажирські транспортні засоби зі спальними місцями; **3)** колективні засоби розміщення туристського спрямування.

1. Санаторно-курортні заклади пропонуємо поділяти на спеціалізовані (санаторій, санаторій-профілакторій, курортна поліклініка, бальнеолікарня, грязелікарня, реабілітаційний центр), в яких функція санаторно-курортного лікування, профілактики та оздоровлення є первинною й основною, та *загальнооздоровчі* (пансіонат, будинок відпочинку, база відпочинку), де ця функція – вторинна, неосновна [8] (рис. 5).

2. До групи «*туристські пасажирські транспортні засоби зі спальними місцями*» належать туристські поїзди, круїзні лайнери, спеціальні спальні автобуси та ін. Для ночівлі (з повноцінним відпочинком на спальних місцях) може використовуватися й автомобільний транспорт, зокрема такі його види: **1) *ротель***, дім на колесах, автобудинки (*motorhome*) – *автобус, обладнаний спальнею на кілька місць (від 3 до 6), телевізором, кухнею з плитою, холодильником, туалетом, іноді – ванною*; **2) *караван*** – спеціальний автомобільний причеп, обладнаний під житлову кімнату з усіма зручностями, буксирується легковим автомобілем або тягачем; **3) *кемпер*** або бастай – *навісний житловий вагончик або великий намет, що складається у навісному спеціальному кузові для легкового автомобіля – пікані*; після доставки автомобілем у кемпінг знімається і встановлюється на підготовлений майданчик. Через невелику кількість місць для розміщення (зазвичай 2–6) такий автотранспорт належить не до колективних засобів розміщення, а до індивідуальних.

3. Група «*колективні засоби розміщення туристського спрямування*» представлена турбазами, наметовими таборами, туристськими хижками, турстоянками, що обслуговують туристські маршрути, будинками рибалок і мисливців, альпіністськими таборами тощо. Окрему групу засобів розміщення, що використовуються тільки в рекреаційній діяльності, можуть становити садиби сільського (зеленого) туризму.

2. Засоби розміщення можуть використовуватися в якості **рекреаційних ресурсів**, під якими розуміємо *наявність або запас будь-яких складових (об'єкт, місце, явище, процес, захід, властивість тощо), при безпосередньому або опосередкованому споживанні (використанні) яких відбувається відтворення й розвиток фізичних, психічних, духовних та інтелектуальних сил людини* [9].

Загалом рекреаційні ресурси сприймаються як щось цінне, заради чого люди подорожують в інші регіони, країни, на інші континенти. Бувають випадки, коли інфраструктурні об'єкти з матеріально-технічної бази, що допомагає здійснювати туризм, перетворюються на ресурс, привабливий для туристів, відвідування або споглядання якого стає метою їхньої подорожі.

Засоби розміщення, хоча й не всі, теж можуть бути рекреаційними ресурсами. Насамперед це стосується тих об'єктів, які слугують не тільки місцем для ночівлі, а й цікавлять відвідувачів із будь-яких інших причин, приваблюють до себе як рекреаційний заклад зі специфічними й унікальними послугами або з особливостями зовнішнього вигляду споруди та її внутрішньою специфікою. Заради того, щоб пожити в такому закладі, туристи готові подорожувати. Тому в якості рекреаційних ресурсів засоби розміщення слід розглядати з двох позицій: **1)** обслуговування, що відрізняється від «класичного», притаманного об'єктам для ночівлі; **2)** споруди цих засобів, номери, їх обладнання та ін. [6].

1. У деяких готельних підприємствах, крім традиційних послуг об'єктів для ночівлі (щоденне прибирання, зміна білизни, застилання ліжка та ін.), наявні специфічні й унікальні послуги, що сприяють зацікавленості людей у проживанні в таких об'єктах. Туристськими дестинаціями можуть бути готелі, де обслуговування відбувається в незвичний спосіб: наприклад, персонал одягнений у чудернацький або костюмований одяг; послуги надаються роботами та ін.

2. Туристів можуть приваблювати засоби розміщення через споруди, в яких вони розташовані, адже вони можуть бути:

- рекордних розмірів (занадто високі або низькі, займати дуже великі або малі площі);
- із цікавим зовнішнім виглядом;

– зі специфічними конструкційними особливостями;

– виготовлені з незвичних матеріалів.

Цікавими є ті засоби розміщення, що мають нетрадиційне розташування: на воді, під водою, під землею, на деревах. Туристів завжди приваблюють готелі, що розміщені в архітектурних пам'ятках, фортецях, замках. Часто під готелі пристосовують приміщення, що вже з будь-яких причин не використовуються за прямим призначенням, наприклад, в'язниця. Інколи це можуть бути навіть і не приміщення, а, скажімо, каналізаційні труби, вантажний кран, винні бочки.

В якості рекреаційних ресурсів можуть виступати й певні готельні номери, адже в них:

– проживали видатні особистості;
– відбувалися важливі історичні події;
– знаходиться специфічне, унікальне обладнання;

– неповторний дизайн, незвичайне оздоблення;

– розміщені рідкісні речі.

Як рекреаційні ресурси засоби розміщення можуть використовуватися в таких видах туризму: культурно-пізнавальний, етнічний, етнографічний, релігійний, розважальний.

Висновки з проведеного дослідження.

Засоби розміщення – це будь-які об'єкти, в яких людям епізодично або регулярно надається місце для ночівлі. Їх поділяють на колективні (готелі й аналогічні заклади, спеціалізовані заклади, інші засоби) та індивідуальні. Найбільшу групу серед всіх засобів розміщення становлять готелі.

Під інфраструктурою рекреації розуміємо сукупність засобів, закладів, споруд, мереж та інших елементів матеріально-технічної бази, що допомагають здійснювати рекреаційну діяльність. Залежно від того, задіяна інфраструктура тільки в рекреаційній сфері чи ще в інших сферах життєдіяльності суспільства, поділяємо її на спеціалізовану, соціальну, універсальну. Група «засоби розміщення», входячи до складу соціальної інфраструктури, має специфічні об'єкти, що використовуються тільки в рекреаційній сфері: санаторно-курортні заклади, колективні засоби розміщення туристського спрямування, туристські пасажирські транспортні засоби, садиби сільського (зеленого) туризму.

Організація та здійснення туристичної діяльності неможливі без рекреаційних ресурсів, під якими розуміємо наявність або запас будь-яких складових (об'єкт, місце, явище, процес, захід, властивість тощо), при безпосередньому або опосередкованому споживанні (використанні) яких відбувається відтворення й розвиток життєвих сил людини. Інфраструктурні об'єкти, до яких належать і засоби розміщення, можуть виступати в якості рекреаційних ресурсів. Це відбувається тоді, коли об'єкт починає приваблювати туристів своїми певними характеристиками, властивостями, історією створення та ін., тому його відвідування або споглядання стає метою їхньої подорожі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Байлик С.И. Гостиничное хозяйство : учеб. [для студ. высш. учеб. завед.] / С.И. Байлик. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – К. : Дакор, 2009. – 368 с.
2. Кузнецова Н.М. Основы экономики готельного та ресторанного господарства : [навч. посіб.] / Н.М. Кузнецова. – К. : Ін-т туризму ФПУ, 1997. – 172 с.
3. Милашко О.Г. Статистика туризму : [навч. посіб.] / О.Г. Милашко. – Одеса : ОДЕУ, 2010. – 168 с.
4. Новикова В.І. Готельне господарство як складова туристської інфраструктури / В.І. Новикова // Географія та туризм : наук. зб. – 2009. – Вип. 2. – С. 133–138.
5. Новикова В.І. Засоби розміщення в туристській діяльності, їх класифікація та застосування / В.І. Новикова, К.В. Фролова // Актуальні проблеми розвитку підприємств в умовах нестабільної економіки : зб. тез Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (15 грудня 2015 р., м. Кіровоград). – Кіровоград : КОД, 2015. – С. 120–122.
6. Новикова В.І. Класифікація засобів розміщення та їх використання у туристській діяльності / В.І. Новикова, К.В. Фролова // Актуальні проблеми розвитку підприємств в умовах нестабільної економіки : зб. тез Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (15 грудня 2015 р., м. Кіровоград). – Кіровоград, 2015. – С. 20–24.
7. Новикова В.І. Рекреаційна інфраструктура: суть поняття, види, методи дослідження / В.І. Новикова // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. праць. – У 4-х т. – К. : ВЛГ Обрії, 2008. – Т. IV. – С. 163–165.
8. Новикова В.І. Санаторно-курортна сфера: інфраструктурна складова, стан розвитку в Україні / В.І. Новикова // Географія та туризм : наук. зб. – 2011. – Вип. 16. – С. 93–101.
9. Новикова В.І. Територіальна організація рекреаційної діяльності у контексті збалансованого розвитку регіону (на прикладі Черкаської області) : дис. ... к. геогр. н.; 11.00.02 – економічна та соціальна географія / В.І. Новикова / Інститут географії НАНУ. – К., 2008. – 268 с.

УДК 911.3

Топчієв О.Г.

доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної та соціальної географії й туризму
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Яворська В.В.

доктор географічних наук, професор,
професор кафедри економічної та соціальної географії й туризму
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Ніколаєва О.І.

аспірант кафедри економічної та соціальної географії й туризму
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СКЛADOVA РЕГІОНАЛЬНИХ ГОСПОДАРСЬКИХ КОМПЛЕКСІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНО-ПОНЯТІЙНИЙ ОГЛЯД

Рекреаційно-туристична діяльність у регіоні розглядається географами як міжгалузевий господарський комплекс, що дає можливість досліджувати її за всіма предметними складовими: як галузь господарства й вид діяльності – економічної та позаекономічної; як соціальну суб'єкт-об'єктну систему; як напрям життєдіяльності населення. Підкреслюється особлива роль географічної науки в розробленні предметної області рекреаційно-туристичної діяльності та формуванні її концептуально-понятійних засад.

Ключові слова: рекреаційно-туристична діяльність, туризм, рекреація, господарство, населення.

Рекреационно-туристическая деятельность в регионе рассматривается географами как межотраслевой хозяйственный комплекс, что дает возможность исследовать ее по всем предметным составляющим: как отрасль хозяйства и вид деятельности – экономической и внеэкономической; как социальную субъект-объектную систему; как направление жизнедеятельности населения. Подчеркивается особая роль географической науки в разработке предметной области рекреационно-туристической деятельности и формировании ее концептуально-понятийных основ.

Ключевые слова: рекреационно-туристическая деятельность, туризм, рекреация, хозяйство, население.

Topchiev O.H., Yavorska V.V., Nikolaeva O.I. Recreational-tourist activity as a component regional economic complex: the conceptual-conceptual overview

Recreational-tourist activities in the region are considered by geographers as a intersectoral the economic complex, which gives the opportunity to explore it in all subject components: as the economic sector and type of activity – economic and non-economic; as a social subject-object system; as the direction of the population. The special role of geography in the subject field of the development of the recreational – tourist activities and the formation of its conceptual-conceptual foundations.

Key words: recreation and tourism activities, tourism, recreation, economy, population.

«Найбільш підготовлені до розуміння сутності туризму представники географічної науки».

З доповіді Генерального секретаря ВТО

Ф. Франжіаллі

на Міжнародному форумі АМФОРТ, 2000 р.

Постановка проблеми. Рекреаційно-туристична діяльність стала важливою складо-

вою національної економіки та багатьох регіональних господарських комплексів України. Разом із тим у цій галузі досі існують помітні концептуально-понятійні розбіжності та неузгодженості. Рекреацію й туризм розглядають як потужний соціальний феномен, пов'язаний із «революцією послуг», як галузь економіки, що перебуває на стадії формування, як

міжгалузевий господарський комплекс зі дуже нечіткими межами, як вид діяльності – економічний та позаекономічний, як різновид життєдіяльності.

Предметна невизначеність рекреаційно-туристичної діяльності (далі – РТД) зумовлена її міждисциплінарним характером, предметною багатоаспектністю, високою динамікою розвитку, нетривалим існуванням у ролі нового наукового напрямку. Головна особливість РТД – своєрідна роль населення. Як і в інших видах соціально-економічної діяльності, населення формує запит на рекреаційно-туристичні послуги й товари і споживає їх. Але самі туристи й рекреанти – споживачі рекреаційно-туристичних послуг є обов'язковою складовою такої діяльності. Населення формує потоки рекреантів і туристів та їхні зв'язки з рекреаційно-туристичною «індустрією». Тому населення необхідно розглядати і як *своєрідний ресурс РТД*, без якого така діяльність просто неможлива. Обсяги цього «ресурсу» залежать від якості життя, доходів населення, його культурно-освітнього рівня й менталітету. Наголосимо: специфіку РТД визначає особлива й унікальна роль населення, яке є замовником і споживачем рекреаційно-туристичних послуг, а також безпосереднім учасником РТД – її «людським ресурсом». Рекреаційно-туристична діяльність інтегрує всі сфери життєдіяльності й переважно більшість галузей господарства, у її впорядкуванні беруть участь численні науки. Це типова міждисциплінарна наукова проблема, що потребує визначення її міжпредметної області, а також галузевих внесків і підходів до її розроблення.

Постановка завдання. Мета роботи – обговорення та розроблення концептуально-понятійного апарату рекреаційно-туристичної діяльності в цілому, а також визначення ролі географічної науки в розробленні її предметної області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наразі загальноприйняте розуміння РТД ще не сформоване. Коротко розглянемо найбільш поширені напрямки й підходи її визначення. За першим напрямком РТД характеризують як чинник цивілізаційного поступу людства. Дослідники наголошують, що феномен бурхливого зростання РТД – це туристична «револю-

ція», зіставна за своїми наслідками з індустріальною революцією. Туризм характеризують як багатогранне явище суспільного життя, як могутню й динамічну світову індустрію, як розгалужену соціальну систему, що генерує великі потоки туристів (мандрівників), створює сотні мільйонів робочих місць, являє собою важливий чинник формування способу життя й задоволення потреб людини [4; 7; 8; 11].

За другим напрямком РТД розглядають як галузь. Сучасний туризм має всі ознаки *галузі чи виду економічної діяльності* [3; 4; 11]: запит суспільства на туристичні послуги, виробництво й реалізацію таких послуг, використання спеціальних ресурсів і технологій, специфічні організаційно-економічні форми. Водночас рекреаційно-туристична діяльність не входить до офіційних переліків галузей та видів економічної діяльності внаслідок своїх специфічних рис. Туристичний продукт (турпродукт) як товар являє собою пакет своєрідних послуг, що їх надають численні сусідні й суміжні галузі. Чи не найголовніша особливість рекреаційно-туристичної діяльності – стрижнева роль населення. В усіх інших галузях населення – замовник і споживач певного продукту, а головне – його виробник. Для туризму така роль населення також властива, але разом населення формує потік туристів і є безпосередньою складовою туристичного процесу. З'являється потреба в специфічній оцінці населення як *ресурсного чинника туризму*.

За цим напрямком туристичну діяльність характеризують як *економічну систему*, що має на меті виробництво та обмін туристичними послугами й товарами [3; 4]. Сукупність підприємств і організацій сфери послуг і сфери матеріального виробництва, що забезпечують виробництво, розподіл, обмін та споживання туристичних послуг і товарів, освоєння та експлуатацію туристичних ресурсів, а також формування інфраструктурної матеріально-технічної бази туризму, називають *туристичною індустрією* [3; 4; 7]. З точки зору ринкових відношень туризм є ринком, на якому туроператори з товарів і послуг, що їх надають багато різних галузей, формують туристичний продукт і пропонують його споживачам – туристам. І знову підкреслимо міжгалузеві та інтеграційні аспекти організаційно-еконо-

мічних форм рекреаційно-туристичної діяльності. Туризм охоплює більшість галузей економіки: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок, торгівлю, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, побутові послуги, культуру, мистецтво, спорт, науку, кредитно-фінансове й страхове обслуговування, інформатику.

Вузловою ланкою в вітчизняній систематиці видів економічної діяльності (КВЕД – 2010) є розділ 79 секції N – діяльність туристичних агентів, туристичних операторів, надання інших послуг бронювання та пов'язана діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування. Їхній перелік продовжує розділ 77 – оренда, прокат і лізинг, розділ 81 – обслуговування будинків і територій, розділ 82 – адміністративна та допоміжна офісна діяльність, інші допоміжні комерційні послуги.

Однозголовних цільових настанов рекреації – оздоровлення та лікування, – безпосередньо пов'язана із секцією Q, розділом 86 – охорона здоров'я. Для багатьох видів рекреації базовою є секція R – мистецтво, спорт, розваги та відпочинок, зокрема її розділи: 90 – діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг, 91 – функціонування бібліотек, архівів, музеїв та інших закладів культури, 92 – організування азартних ігор, 93 – діяльність у сфері спорту, організування відпочинку та розваг. Стрижневою для рекреаційної діяльності є секція I – тимчасове розміщування й організація харчування, у складі якої два розділи: 55 – тимчасове розміщування та 56 – діяльність із забезпечення стравами та напоями.

Як бачимо, новітня класифікація видів економічної діяльності, яка доповнює й частково замінює традиційну галузеву систематику, неспроможна однозначно визначити місце рекреації та туризму як виду економічної діяльності. Як і в галузевій класифікації, рекреаційно-туристична діяльність охоплює безліч класифікаційних одиниць.

За третім напрямком рекреаційно-туристичну діяльність розглядають як *соціальну систему* [2; 7; 10; 11], в якій розрізняють дві підсистеми: 1) суб'єкт туризму – туристи, що споживають туристичні послуги й товари; 2) об'єкт туризму – туристичний регіон і об'єкти показу, а також туристичні організа-

ції та підприємства. Фахівці туризму стверджують, що саме переміщення туристів формує системоутворюючі зв'язки в туристичній діяльності. Про методологічні труднощі такого підходу свідчить та обставина, що суб'єктами туристичної діяльності за визначенням ВТО є туроператори, турагенти та екскурсанти, а також заклади туристичного обслуговування і т. ін. Але в туристичній діяльності обов'язково беруть участь і самі туристи – споживачі туристичних послуг. Отже, суб'єктами ринкових відносин у туристичній діяльності реально є:

- організатори та продавці туристичних послуг (туроператори, турагенти);
- контрагенти – виконавці послуг (компанії-перевізники, готелі, ресторани, екскурсійні бюро);
- туристи – покупці та споживачі турпродукту, а також окремих послуг.

Розгляд РТД як економічних та соціально-економічних систем окреслює лише окремі її аспекти, до того ж достатньо обмежені. Набувають поширення підходи, за якими розглядають переважно позаекономічні функції РТД.

Чимало дослідників визначають туризм як відокремлену систему, що складається з людей, які подорожують. На думку французького філософа Г. Марселя, саме турист є центральним об'єктом туризмології на противагу економічному чи «індустріальному» підходам: турист – «*homo viator*», людина-мандрівник, блукач.

Н. Лейпер характеризує туризм як просторову різнопланову людську діяльність і наголошує на діяльній принципі як основному в теорії туризму. Він визначає туризм як цілісну систему, що поєднує туристів, туристичні дестинації (об'єкти, міста, регіони) та туристичну індустрію. Такий підхід до визначення предметної області РТД називаємо *діяльним* (за Лейпером) і позначаємо як четвертий напрям її розроблення. Американські дослідники Д. Маккенел та Н. Габурн подають своєрідне географічне узагальнення: туризм формує новий тип простору, відбувається священне таїнство переходу від повсякденності до свят. Американський географ О. Тоффрлер наслідки бурхливого зростання туризму формулює так: ми є свідками руйнування значення місця в людському житті.

П'ятий напрям предметного уявлення РТД розглядає рекреаційно-туристичну діяльність комплексно як складну соціально-економічну систему, що інтегрує масову організовану рекреацію (лікувальну, оздоровчу, спортивну, пізнавальну, розважальну), туризм, а також неупорядковану рекреацію (самодіяльні рекреація та туризм). Такий підхід характеризує рекреаційно-туристичну діяльність регіону чи країни як *міжгалузевий комплекс* [2; 5; 10]. Ним користуються географи, спеціалісти з регіональної економіки, економісти. Поняття «міжгалузевий комплекс» розроблене переважно для сфери матеріального виробництва. Його використання для вивчення РТД орієнтоване більшою мірою на сферу послуг і види діяльності населення, що виходять за межі офіційних класифікацій і рубрикацій. До того ж і тут визначена особлива роль населення, яка є обов'язковою складовою рекреаційно-туристичної діяльності і являє собою її своєрідний «людський ресурс».

Міжгалузевий комплекс РТД – це сукупність різних видів діяльності населення – економічних і позаекономічних, а також форм дозвілля, які забезпечують потреби населення регіону (країни) у послугах відпочинку, оздоровлення, лікування та туризму, супутніх соціальних послугах та рекреаційно-туристичній інфраструктурі. Географічною основою формування регіональних міжгалузевих комплексів РТД слугують *рекреаційно-туристичні ресурси – дестинації*, що визначають спеціалізацію регіону за видами РТД. Залежно від рівня розвитку РТД у регіоні можуть формуватися органи управління рекреаційно-туристичної діяльності.

Географи інтенсивно розробляють засади *рекреаційного природокористування*. Проведена значна робота з інвентаризації та попередньої оцінки рекреаційно-туристичних ресурсів України та її регіонів [1; 5; 12]. На порядку денному розроблення географічних кадастрів рекреаційно-туристичних ресурсів на регіональному й національному рівнях. Розробляється територіальна систематика *рекреаційного потенціалу*, безпосередньо пов'язана з територіальною організацією РТД, про що йтиметься далі.

У розроблені предметної області РТД посилюється її ресурсна орієнтація. Туризм розглядають як ресурсну галузь: споживча вартість

туристичного продукту залежить від якості рекреаційних ресурсів, на оцінку яких поширюють рентний підхід. Запроваджено поняття ренти *рекреаційного ресурсу* (Дж. Крамптон, США) які різниці між доходом від використання наявного ресурсу та його мінімальним (за використанням) значенням. Цей підхід необхідно покласти в основу кадастрової оцінки рекреаційно-туристичних ресурсів.

Запроваджено й розроблено нове поняття – «дестинація», на його основі сформувався географічна концепція оцінки туристичних ресурсів – *концепція дестинацій*. Її розробник, Н. Лейпер, туристичну дестинацію визначав як транзитний район, куди спрямовуються туристичні потоки, і як сукупність об'єктів показу для туристів і екскурсантів. Наразі дестинацію розглядають як головну складову інтегрованої оцінки рекреаційно-туристичних ресурсів, як вузлову ланку туристичного продукту. Поняття «дестинації» (крім туристичних ресурсів) включає також туристичну інфраструктуру, туристичні підприємства й організації, підприємства – партнери з обслуговування туристів, соціально-економічне середовище території, що приймає туристів, місцеве населення з його менталітетом і традиціями. У такому розумінні дестинації відповідають поняттю «туристичний район».

За сучасними поглядами рекреаційно-туристичні ресурси розглядають більш узагальнено, на рівні рекреаційно-туристичних регіонів. Дестинаціями називають території, що привертають увагу туристів і рекреантів разом із рекреаційними ресурсами, туристичною інфраструктурою, туристичними об'єктами й послугами, які входять до складу туристичних продуктів. У «туристичному словнику» (2003 р.) дестинації – це країни, регіони, міста, що привертають туристів, є головними осередками локалізації туристичної діяльності, потоків туристів та їхніх витрат. Це місця максимальної концентрації туристичних пам'яток та засобів туристичної діяльності. Т. Ткаченко визначає дестинацію як об'єкт (місто, регіон, район, місцевість, місце, заклад), що має туристично-рекреаційні ресурси – унікальні чи специфічні, притягальні для туристів, доступні завдяки необхідній інфраструктурі (зручності, послуги), доведені до споживача в вигляді сформованого й підготов-

леного на продаж сучасними засобами маркетингових комунікацій (логотип, торгова марка та ін.) туристичного продукту [9].

Сучасні дослідники виділяють такі загальні характеристики дестинацій: 1) туристичні

ресурси; 2) туристична інфраструктура; 3) туристичні підприємства й організації; 4) супутні підприємства з обслуговування туристів; 5) соціально-економічне середовище; 6) місцеве населення з його менталітетом.

Рис. 1. Функціональна структура рекреаційного комплексу

Необхідно звернути увагу на розроблення форм територіальної організації РТД на різних рівнях. Можна сподіватись, що на локальному та регіональному рівнях вузловою ланкою РТД будуть дестинації – локальні й регіональні зосередження рекреаційно-туристичних ресурсів, що мають відповідну інфраструктуру. На глобальному (міжнародному) рівні РТД зберігає мережеву форму територіальної організації, вузлами якої є світові центри й райони туризму, а також головні райони формування туристичних потоків. Глобальну й макрорегіональну мережу міжнародних туристичних маршрутів формують потоки туристів, тому світова туристична мережа має досить стабільну конфігурацію, оскільки світові й регіональні центри й райони туризму зберігають свою атрактивність. Також рекреаційно-туристичні мережі мають риси динамічності, пов'язані з формуванням нових туристичних центрів і появою нових маршрутів.

У географії та регіональній економіці рекреаційно-туристичну діяльність розглядають як *міжгалузевий комплекс*. З одного боку, рекреація й туризм зачіпають практично всі сектори й галузі господарства: промисловість, сільське господарство, транспорт та інфраструктурні галузі, соціальну сферу в цілому, сферу обслуговування, соціальну інфраструктуру, культуру, освіту, науку, управління. З іншого – у складі господарського комплексу формуються напрямки економічної діяльності й галузі, безпосередньо пов'язані з рекреацією та туризмом, наприклад, масовий відпочинок населення (неорганізований і організований) і туризм. Існує також потужна *сфера побутової рекреації населення*, яка нині ще не визначена як складова господарського комплексу і яка потребує дослідження, планування й управління. Географи традиційно називають рекреаційно-туристичне господарство країни чи регіону рекреаційним або ж рекреаційно-туристичним комплексом, підкреслюючи його міжгалузевий склад і характер.

Висновки з проведеного дослідження. Наведена функціональна структура рекреаційного (рекреаційно-туристичного) комплексу (рис. 1) дає змогу розглядати РТД регіону в цілому (комплексно) і покомпонентно – за окремими блоками та показниками.

Схема підкреслює можливість вивчення РТД регіону в цілому, включаючи всі види й форми рекреації й туризму. Нагадаємо, що наразі в нас відсутній облік масової неорганізованої рекреації, тому вона лишається поза увагою статистики й органів управління. У жодній формі не розглядається побутова рекреація – релаксація, хоча існує реальна потреба в її обліку та оцінці.

Стає можливим досліджувати рекреаційно-туристичну індустрію регіону як сукупність рекреантів і туристів, рекреаційно-туристичних ресурсів (дестинацій), рекреаційно-туристичної інфраструктури; як виробництво туристичних продуктів і рекреаційно-туристичних товарів, обслуговування рекреантів і туристів, управління рекреаційно-туристичною діяльністю в регіоні.

Функціональне структурування рекреаційного комплексу регіону повною мірою висвітлює всі предметні напрями рекреаційно-туристичної діяльності, що були окреслені раніше. Туризм можна розглядати як галузь економіки регіону, виділяючи відповідні блоки: туристи, туристичні ресурси (дестинації), інфраструктуру, виробництво туристичних продуктів та товарів, обслуговування туристів, туристичний маркетинг і менеджмент. Для представлення рекреації й туризму як окремого виду економічної діяльності до цього переліку слід додати організовану рекреацію з її ресурсами, інфраструктурою, виробництвом рекреаційних послуг і товарів, профільними маркетингом і менеджментом.

За функціональною структурою рекреаційного комплексу регіону (рис. 1) розрізняють різноманітні системні формалізації РТД – соціальні, діяльнісні, соціально-економічні. Зокрема в географії поширена суб'єкт-об'єктна системна формалізація, за якою рекреанти й туристи складають суб'єкт системи, а вся інша туристична індустрія є її об'єктом. Можемо також розглядати як об'єкт системи виробників рекреаційно-туристичних продуктів (турпродуктів) і товарів, а їхнє оточення, включаючи й самих туристів, – як об'єкт системи ринку турпродуктів.

На особливу увагу заслуговує відносно нове поняття дестинації, що є узагальненою характеристикою туристичних ресурсів, включаючи

туристичні регіони, їхні природно-географічні особливості, об'єкти показу, туристичні маршрути, туристичну інфраструктуру й туристичну індустрію в цілому. Наведена схема функціональної структури рекреаційно-туристичного комплексу є тематичним орієнтиром для більш глибокого й змістовного дослідження рекреаційного господарства регіону, обґрунтування напрямків його подальшого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бейдик О. Рекреаційно-туристичні ресурси України : методологія та методика аналізу. Термінологія, районування / О. Бейдик. – К. : ВЦ Київський університет, 2001. – 398 с.
2. Ван Циншен. Основы территориальной организации рекреационной географии / Циншен Ван. – Одесса : Астропринт, 2003. – 124 с.
3. Величко В. Організація рекреаційних послуг / В. Величко. – Харків : ХНУМГ, 2013. – 202 с.
4. Зорин И. Энциклопедия туризма : [справочник] / И. Зорин, В. Квартальнов. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 368 с.
5. Любіцева О. Туристичні ресурси України / О. Любіцева, Є. Панкова, В. Стафійчук. – К. : Альтерпрес, 2007. – 372 с.
6. Масляк П. Рекреаційна географія / П. Масляк. – К. : Знання, 2008. – 343 с.
7. Олійник Я. Теоретичні основи туризмології / Я. Олійник, А. Степаненко. – К. : Ніка – Центр, 2005. – 316 с.
8. Пазенок В. Філософія туризму / В. Пазенок, В. Федорченко. – К. : Кондор, 2004. – 268 с.
9. Ткаченко Т. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу / Т. Ткаченко. – К. : Нац. торг. екон. ун-т, 2009. – 463 с.
10. Топчів О. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика (розділ XIV. Рекреаційно-географічні дослідження) / О. Топчів. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
11. Туризмологія (теорія туризму) : [навчально-методичний посібник]. – К. : КУТЕП, 2010. – 70 с.
12. Фоменко Н. Рекреаційні ресурси та курортологія / Н. Фоменко. – К. : Центр навч. літератури, 2007. – 312 с.

УДК 911. 2:908.

Ховалко А.Б.
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри туризму
Львівський національний університет імені Івана Франка

КАРТОГРАФУВАННЯ КАРСТОВИХ ПЕЧЕР ПОДІЛЛЯ З МЕТОЮ ТУРИСТИЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ

У статті розглянута можливість принципового існування підземних ландшафтних систем та їх морфологічна будова: від ландшафтної підземної місцевості до фації. З'ясовано необхідність і головні принципи здійснення ландшафтного картографування печерних систем. Визначено послідовність створення головних картографічних моделей: загальної ландшафтної карти, інвентаризаційних, оціночних і карт рекомендацій, що дозволяє ефективно планувати й проводити туристично-рекреаційну діяльність.

Ключові слова: печерні ландшафтні системи, принципи картографування, послідовність створення ландшафтно-прикладних карт.

В статье рассмотрена возможность принципиального существования подземных ландшафтных систем и их морфологическое строение: от ландшафтной подземной местности к фации. Обозначена необходимость и основные принципы осуществления ландшафтного картографирования пещерных систем. Определена последовательность создания главных картографических моделей: общей ландшафтной карты, инвентаризационных, оценочных и карт рекомендаций, что позволяет эффективно планировать и проводить туристско-рекреационную деятельность.

Ключевые слова: пещерные ландшафтные системы, принципы картографирования, последовательность создания ландшафтно-прикладных карт.

Khovalko A.B. Mapping karst caves of podillya with the purpose of the tourist use

In this article the fundamental possibility of underground landscape systems principal existence has been examined. Their morphologic structure from landscape underground locality to facies has been formed. A necessity and main principles of realization of the landscape mapping of the spelean systems is considered. Certainly sequence of creation of main cartographic models: general landscape map, taking of inventory, evaluation and maps of recommendations, that allows effectively to plan and conduct tourist recreation activity.

Key words: spelean landscape systems, principles of mapping, sequence of creation landscape applied maps.

Постановка проблеми. Поділля з прилеглою територією, на якій знаходяться найбільші в Україні й світі гіпсові печери, має не лише перспективу, а й актуальні можливості для якісного зміцнення рекреаційного потенціалу. Нині розвиток цього надзвичайно цікавого з туристично-рекреаційного погляду регіону залишається не просто недостатнім, а вкрай незадовільним. Основні причини полягають у відсутності науково обґрунтованого оцінювання як регіону в цілому, так і окремих печерних систем. З географічного погляду значна роль належить картографічному методу як підсумку різноваріантних географічних досліджень печерних систем.

Усі видання з картографування печерних систем мають переважно схематичний характер, що не дає змоги класифікувати рекреаційне навантаження, безпечність використання, оцінити привабливість тощо. Теоретичним підґрунтям і водночас методом картографічного дослідження печерних систем Поділля слугують картографічні напрацювання ландшафтознавства та екології, в яких застосовано комплексний підхід до об'єкта дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні основи картографічного дослідження висвітлені в наукових працях відомих географів, зокрема В.А. Бокова (2006 р.),

К.Н. Дьяконова, А.В. Дончевої (2002 р.), Г.П. Краснощокова, Г.С. Розенберга (2001 р.), Г.П. Міллера (1972 р.), В.М. Пашенка (1993 р.), Д.М. Стеченко, О.С. Чмир (2005 р.), В.М. Чехній (2008 р.), Г.И. Швєбса, П.Г. Шищенко, М.Д. Гродзинського, Г.П. Ковези (1986 р.) та ін.

Постановка завдання. Одним із завдань нашого дослідження є розробка принципів і підходів до комплексного картографування печерних систем, що допоможе здійснювати їх багатопланове оцінювання.

Метою дослідження є розробка головних принципів і підходів до комплексного картографування печерних систем, які б сприяли здійсненню їх багатопланового оцінювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Печерні системи характеризуються складною взаємопов'язаною й водночас автономною структурою; структурні складові свідчать про їхню взаємопов'язаність, взаємозалежність, можливість існування умовно односпрямованого фонового системоформувального (структуроформувального) чинника, чіткого зв'язку з навколишнім середовищем; результати дослідження структурних особливостей печерних систем можуть бути використані для розрахунку потенціалу комфортності, який є одним із визначальних чинників оцінювання загального туристично-рекреаційного потенціалу печерної системи. Значне внутрішнє різноманіття печерних систем потребує врахування цього чинника в класифікаційних схемах. Найбільшим науковим доробком у плані дослідження природного різноманіття на комплексній (системній) основі відзначається ландшафтознавство. Проте залишається відкритим питання самого існування печерних ландшафтних утворень.

Ландшафтознавство є доволі розвиненим науковим напрямом, який територіально диференціюється на дослідження ландшафтних систем суходолу (рівнинне та гірське ландшафтознавство) та дослідження акваторій (аквальне ландшафтознавство). Існують детально розроблені загальні закономірності просторово-часового функціонування ландшафтних систем і методи їх картографування. Ґрунтуються вони на морфології суходільних і аквальних ландшафтів.

Численні підземні порожнини (насамперед карстового походження) ландшафтознавство

практично не досліджувало. Це пояснюється як незвичністю підземних об'єктів дослідження, так і труднощами в їх великомасштабному картографуванні. Та передусім слід визначитися із самим існуванням подібних ландшафтних утворень і дослідити їх морфологічну структуру.

Ідею існування підземних ландшафтів, тобто окремих особливих печерних комплексів, висловив ще В.П. Семенов Тянь-Шанський, який писав, що підземний світ належить до особливого географічного ландшафту [13, с. 56]. Згодом, розвиваючи цю ідею відомого вченого, Н.А. Гвоздецький відзначив, що це комплекс не лише з особливою «підземною топографією», власним печерним кліматом, підземною гідрографічною мережею, що складається з річок, струмків, озер, але й зі специфічними рослинністю та тваринним світом [4, с. 7]. Подібні думки висловлювали Б.А. Гергедава [5, с. 130], Л.І. Марушвілі [8, с. 380], А.Г. Чікішев [17, с. 5]. А.Г. Чікішев визначив підземний ландшафт як природний комплекс, що розвивається в земній корі та обмежений підземними порожнинами [17, с. 6].

Підземні ландшафтні системи практично завжди морфологічно, генетично та динамічно пов'язані з наземними карстовими ландшафтами, становлять із ними одне генетичне ціле. Іноді підземні комплекси можуть бути значною мірою ізольовані від прямого впливу наземних ландшафтів. У такому разі формується цілком своєрідний типово підземний комплекс [14, с. 79].

Питання самостійного існування, не кажучи вже про морфологічну структуру, підземних ландшафтних систем у науковій літературі дотепер висвітлене недостатньо. Заповнення цієї прогалини передбачає подолання певних методичних і теоретичних труднощів, хоча публікацій географічного (скоріше краєзнавчого) характеру про підземні порожнини загалом і Тернопільщини зокрема існує чимало [11, с. 90]. Порівняння результатів досліджень, проведених у різних регіонах, свідчить про існування загальних закономірностей формування складних печерних систем. Але насамперед необхідно відповісти на таке запитання: чи існують ці підземні ландшафтні системи, а якщо існують, то яка їхня морфологічна структура?

Загальновідомо, що для повноцінного утворення природних територіальних комплексів (ландшафтних систем) необхідна наявність п'яти ландшафтоформувальних компонентів: літогенної основи, вод, атмосферної складової, рослинного й тваринного світу.

У печерних порожнинах Поділля всі ці компоненти є. Друга необхідна умова – наявність взаємозв'язків і взаємозалежностей між цими системоформувальними компонентами. Такі фактори існують, і саме вони сформували сучасний стан печерних порожнин.

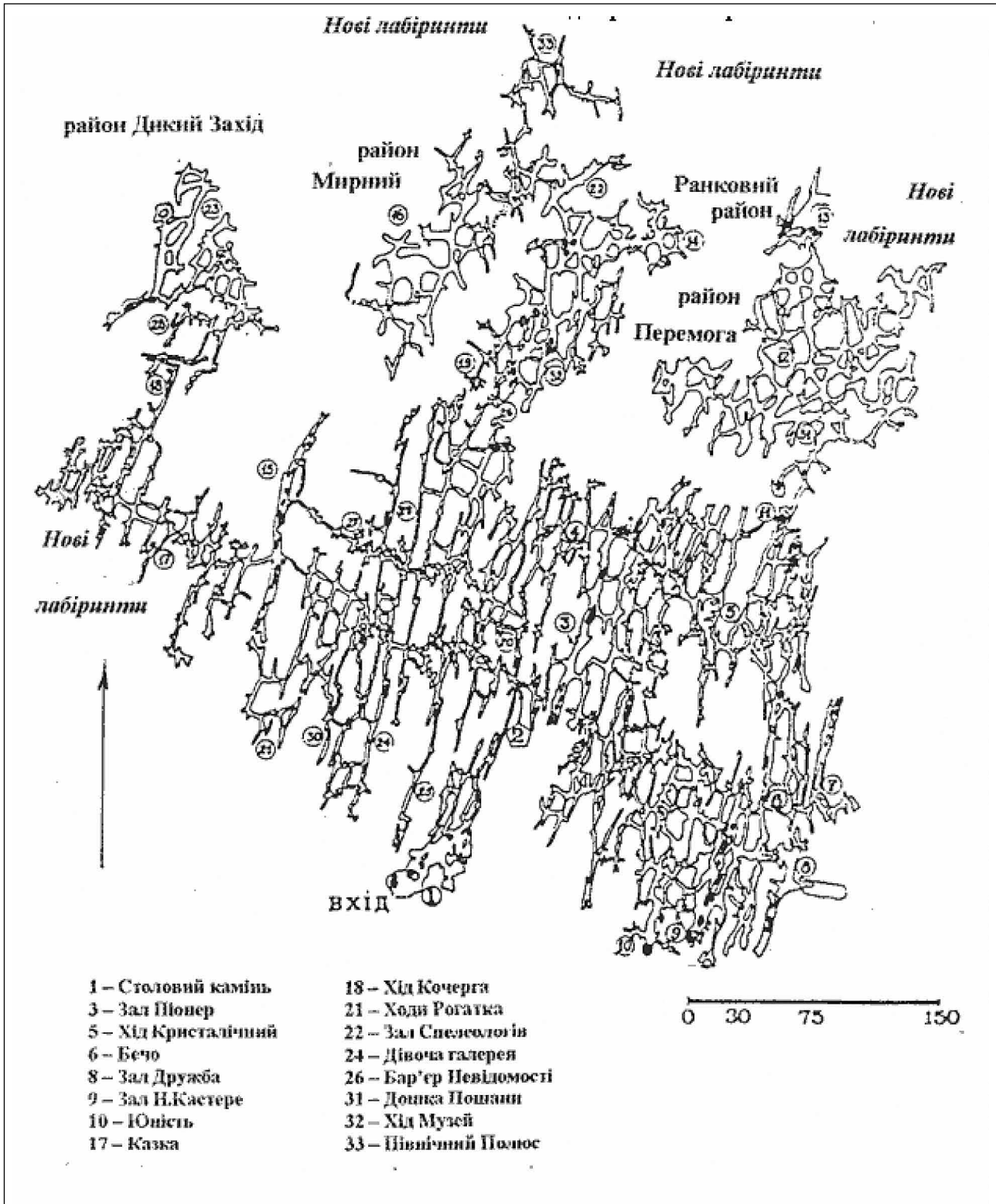

Рис. 1. Печера Млинки як приклад підземної ландшафтної місцевості [2]

Рис. 2. Підземний фрагмент ландшафтної стріи печери Оптимістична представлений гіпсами тиранської світи баденського регіюарусу

Рис. 3. Підземне урочище округлої печерної порожнини в формі залу з численними випуклими дрібними формами (печера Кришталева)

Третя умова – наявність просторового різноманіття цих компонентів і чи спостерігаються вони в печерних системах у повному обсязі. Безпосередні дослідження й численні описи печер дають підстави ствердно відповісти на це запитання. Отже, ствердною буде й відповідь на запитання, чи взагалі існують печерні ландшафтні системи.

Наше дослідження морфологічної будови печер, хоч і є загальним за своїм характером, все ж може слугувати орієнтиром для подальших ґрунтовних досліджень.

Підземні ландшафтні системи тісно пов'язані з наземними, від них вони одержують вологу й матеріал заповнювачів. Наземні ландшафти можуть бути представлені як безпосередньо карстовими поверхнями (як у Криму), так і набором інших систем із наявністю закарстованих вкраплень (де найчастіше розташовуються входи до печерних утворень, як на Поділлі).

Місця входів у печерні комплекси представлені зазвичай карстовими лійками декілька десятків метрів у діаметрі, що цілком відповідає ландшафтному рівню урочищ. Такою загалом є наземна ландшафтна ситуація над підземними системами.

Підземний ландшафтний комплекс чітко пов'язаний із морфологічною структурою печер, точніше, вона і є його структурним вираженням. Проблемним є визначення, до якої морфологічної одиниці належать самі печери або їхні фрагменти як цілісні ландшафтні об'єкти. Якби вони просторово не виходили за межі поверхневих урочищ, не було б і проблеми – їх можна було б однозначно трактувати як єдині з наземними ландшафтними системами з потужною ускладненою підземною частиною. Та печерні системи просторово часто охоплюють значну територію цілого наземного карстового району, що дає підстави трактувати їх як підземні ландшафтні місцевості (за наявності відповідної внутрішньої ландшафтної структури).

Отже, підземні ландшафтні місцевості – це генетично сформований карстовими процесами підземний природний територіальний комплекс, складений просторово й функціонально взаємопов'язаними підземними стріями, складними й простими урочищами, а також їх ландшафтними складовими. Прикладами підземної ландшафтної місцевості можуть слугувати печерні сис-

теми Млинка або Кришталевої, Попелюшки й Озерної (рис. 1, 2 і 3).

Тому серед багатьох видів картографування ми зупинилися на ландшафтному, не дивлячись на досить незвичний об'єкт дослідження – підземні порожнини. Цей вибір був продиктований такими аргументами:

- достатньою гомогенністю виділених ландшафтних угруповань, що уможливорює різноманітні оцінні операції;
- добре розробленою морфологічною будовою природних систем, що дає змогу обирати показники оцінювання за морфологічними рівнями, тобто кожен рівень має можливість найбільш адекватно й доцільно демонструвати відповідні оцінні ознаки;
- можливістю застосовувати системні показники функціонального й організаційного плану.

Оскільки печерні системи характеризуються значною своєрідністю, застосувати ландшафтну морфологічну структуру в усій її повноті неможливо. Водночас основні положення такої організації зберігаються. Чітко виокремлюються системи фаціального, урочищного рівнів організації, а також ландшафтних підземних місцевостей, картографування яких ускладнене просторовою замкненістю печер. Тому ми запропонували умовно «розрізати» картографічне зображення уздовж нижнього правого краю печерної порожнини, що дає змогу одержати площинне зображення.

Оскільки картографування – це нанесення на карту (на основі різних типів зйомки, застосування будь-яких матеріалів про просторові особливості явищ) контурів, які окреслюють ареали більш-менш однорідних явищ, або точок, які відображають місця зустрічі об'єктів, то такий прийом цілком може бути застосований і до печерних систем.

Оскільки загальні принципи такого картографування на сьогодні не розроблені, подібне картографування здійснюється на основі застосування інтерпретації низки відомих картографічних принципів. Згідно з принципом адекватної конструкції Рашевського картографічна конструкція повинна бути адекватною окресленому завданню в заданих умовах середовища, тобто в картографічному модельному утворенні повинні бути взаємоузгоджені масштаби, різноманіття систем і можливості просторової інтер-

претації процесних, екологічних, оцінних та інших явищ. Подібне завдання залежить насамперед від методу виділення ландшафтних систем.

Принцип адекватної конструкції Рашевського свідчить, що картографічна конструкція повинна бути адекватною окресленому завданню в заданих умовах середовища [12, с. 275]. Тобто в такому картографічному модельному утворенні повинні бути взаємопов'язані масштаби, різноманіття систем і можливості просторового інтерпретування процесних, екологічних, оціночних та інших явищ.

Подібне завдання насамперед залежить від методу виділення відповідних ландшафтних систем. Тут доцільно використовувати принцип виділення систем (закон композиції Урманцева) – критерій, за яким система, що виділяється, повинна бути однорідною, відображати основні функціональні зв'язки елементів і визначати її специфіку. Наприклад, для складових екосистеми композиційною основою є участь у потоках речовини, енергії та інформації [7, с. 245]. Тож структурні одиниці єдиної печерної системи повинні відповідати певному рівню однорідності.

Така однорідність робить їх відносно автономними, що згідно з принципом відносної автономності Беклемішева забезпечує їхню гомеостатичність. Відносна автономність печерних порожнин виявляється в: вибірковій асиміляції речовини й енергії, які надходять із навколишнього середовища; регулюванні кількості надходження й виділення речовини (проти градієнта концентрації); регулюванні кількості енергії, яка надходить і випромінюється, та енергетичного рівня (наприклад, температури); елімінації порушених генотипів середовища [7, с. 246].

Принцип відносної однорідності – один з основних у фізико-географічному районуванні. Ця відносна однорідність за групою властивостей є основою для виділення типів ландшафтних комплексів (фацій, урочищ, місцевостей тощо). У більшості випадків про відносну однорідність говорять, керуючись зовнішнім виглядом геокомплексів та їхньою морфологічною структурою.

Для печерних систем, як і для будь-яких інших ландшафтних систем, важливим є принцип урахування геопросторового положення, тобто зміни ландшафтних комплексів (функціонування, динаміка, розвиток) значною мірою

визначаються їхнім розташуванням (позицією), своєрідною адресою в геопросторі. Її зміст створює цілий спектр відношень ландшафтних комплексів до свого середовища: геокомпонентного, геокомплексного, польового, потокового, антропогенного і т. п. [16, с. 27]. Просторове положення для підземних порожнин – один із провідних чинників функціонування, формування стану й відповідного картографування, оскільки саме воно формує вигляд і стан певного підземного ландшафтного комплексу від фації до місцевості включно.

Необхідно згадати про принцип врахування «горизонтальної» поліструктурності ландшафтного простору. Незважаючи на зовнішню однорідність (індивідуальну обмеженість) печерної порожнини, зберігається дія цього принципу, яка пов'язана з можливістю виділення ландшафтно-структурних частин підземної порожнини в різний спосіб (із застосуванням різних підходів). «Горизонтальна» поліструктурність такого ландшафтного простору є результатом наявності в ньому різних структуроформувальних чинників: генетичних, парадинамічних, позиційно-динамічних тощо. Завдяки їхній наявності формуються відповідні типи територіальних ландшафтних структур [18, с. 15].

Оскільки підземні печерні системи характеризуються значним переважанням формувальних і підтримувальних процесів, то актуальним є принцип урахування процесної організованості ландшафтного простору, який свідчить, що ландшафтний простір закономірно організований численними ландшафтними процесами, що виникають при взаємодії різноманітних тіл, потоків, полів [6, с. 254]. Серед головних структуроформувальних процесів необхідно наголосити на водних та гравієнних потоках, морфометричних характеристиках поверхні печер, складі літогенного середовища.

Завершальним (серед головних) вважаємо принцип випереджального відображення – не слід обмежуватися лише констатацією наявного стану системи, необхідно прогнозувати її вірогідний розвиток у майбутньому [15, с. 112]. Прогнозування підземних процесів і розвитку самих підземних ландшафтних систем є однією з головних умов їхнього суспільно-рекреаційного використання. Саме це дозволяє виявляти тенденції розвитку небезпечних для рекреантів процесів

або безпосередні характеристики систем (утворення провальних форм, нестійкості, перезволоження тощо).

Таким чином, виникає можливість крім суто ландшафтних карт печерних систем створювати на їхній основі систему картографічних моделей практичного призначення. Такі сукупності карт містять три головні блоки [6, с. 256]:

– карти інвентаризаційні, які фіксують наявність, розташування й стан природних явищ із максимальною для масштабу точністю й деталістю;

– карти оціночні, які відображають ступінь впливу будь-якого природного явища або фактора на функціонування систем, рівень безпеки й можливості попередження;

– карти рекомендацій, які визначають розміщення засобів для використання сприятливих умов і попередження негативних наслідків.

На основі сукупності таких взаємопов'язаних картографічних моделей можна розробити програму раціонального туристичного використання будь-якої печерної системи.

Висновки з проведеного дослідження.

Підземні ландшафтні системи – це узгоджена система підземних ієрархічно підпорядкованих територіальних утворень, просторово-часове функціонування яких залежить як від специфіки власних ландшафтних складових, так і від стану наземних ландшафтів, які процесно пов'язані з підземними.

Картографування підземних порожнин із метою їхнього рекреаційного використання передбачає одержання комплексної інформації, утіленої в картографічній основі, яка б дозволяла ефективно й безпечно використовувати зазначені ресурси. Результатом такого картографування повинна бути серія взаємопов'язаних карт (картосхем), виконаних на основі відповідних ландшафтно-картографічних принципів. Отримана внаслідок такого картографування серія взаємопов'язаних карт (картосхем), виконаних із дотриманням відповідних ландшафтно-картографічних принципів, слугуватиме міцним підґрунтям для успішного планування й провадження рекреаційної діяльності в межах печерних систем не лише Поділля, а й будь-яких інших територій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Український інститут спелеології і карстології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.institute.speleoukraine.net/>.
2. Украинская спелеологическая ассоциация [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.speleoukraine.org/>.
3. Боков В.А. Экологическое картографирование : [учебное пособие] / В.А. Боков. – Симферополь, 2006. – 229 с.
4. Гвоздецкий Н.А. Подземная топография / Н.А. Гвоздецкий // Природа. – 1948. – № 3. – С. 6–14.
5. Гергедова Б.А. Подземный ландшафт / Б.А. Гергедова // Изв. АН СССР. Сер. Географ. – 1973. – № 1. – С. 21–26.
6. Дьяконов К.Н. Экологическое проектирование и экспертиза : [учебник для вузов] / К.Н. Дьяконов, А.В. Дончева. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 384 с.
7. Краснощеков Г.П. Экология «в законе» (теоретические конструкции современной экологии в цитатах и афоризмах) / Г.П. Краснощеков, Г.С. Розенберг. – Тольятти : РАН, Ин-т экологии Волжского бассейна, 2001. – 315 с.
8. Маруашвили Л.И. Подземные ландшафты / Л.И. Маруашвили // Известия ВГО. – 1971. – Т. 103. – Вып. 6. – С. 378–383.
9. Миллер Г.П. Полевая ландшафтная съёмка горных территорий / Г.П. Миллер. – Львов, 1972. – 127 с.
10. Пащенко В.М. Теоретические проблемы ландшафтоведения / В.М. Пащенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 283 с.
11. Петлін В.М. Рекреаційно-туристичний потенціал карстових печер Поділля : монографія / В.М. Петлін, А.Б. Ховалко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 217 с.
12. Рашевский Н.Н. Математические основы общей биологии / Н.Н. Рашевский // Математическое моделирование жизненных процессов. – М., 1968. – С. 271–282.
13. Семенов-Тянь-Шанский В.П. Район и страна / В.П. Семенов-Тянь-Шанский. – М.; Л., 1928. – 164 с.
14. Соколов Д.С. Основные условия развития карста / Д.С. Соколов. – М., 1962. – 95 с.
15. Стеченко Д.М. Методологія наукових досліджень / Д.М. Стеченко, О.С. Чмир. – К. : Знання, 2005. – 309 с.
16. Чехній В.М. Ландшафтознавчо-геофізичні принципи оцінювання ландшафтних комплексів / В.М. Чехній // Географія в інформаційному суспільстві: зб. наук. пр. у 4 т. – К. : ВЛГ Обрій, 2008. – Т.3. – С. 26–28.
17. Чикишев А.Г. Подземные карстовые ландшафты как особые природные комплексы / А.Г. Чикишев // Проблемы изучения, экологии и охраны пещер. – К., 1987. – С. 6–7.
18. Швец Г.И. Типы ландшафтных территориальных структур / Г.И. Швец, П.Г. Шищенко, М.Д. Гродзинский, Г.П. Ковеза // Физическая география и геоморфология. – 1986. – Вып. 33. – С. 11–114.

УДК 338.48

Ярьоменко С.Г.
кандидат географічних наук,
старший викладач кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу
Одеський національний економічний університет

НАРОДНА САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА УКРАЇНИ ЯК РЕСУРС ДЛЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ВИДІВ ТУРИЗМУ

У статті розглянуто класифікацію та поняття об'єктів сакральної архітектури, їх розподіл на території Півдня України. Визначено поняття народної сакральної архітектури, її відмінні риси, а також територіальне розміщення унікальних пам'яток народного дерев'яного храмобудівництва південних регіонів України як важливої складової для розвитку пізнавальних видів туризму.

Ключові слова: сакральна архітектура, народне храмобудівництво, дерев'яні церкви, пам'ятки архітектури та містобудування, Південь України.

В статье рассматривается классификация и понятие объектов сакральной архитектуры, их распределение на территории Юга Украины. Дается определение народной сакральной архитектуры, ее отличительных черт, а также территориального размещения уникальных памятников народного деревянного храмового строительства южных регионов Украины как важной составляющей для развития познавательных видов туризма.

Ключевые слова: сакральная архитектура, народное храмовое строительство, деревянные церкви, памятники архитектуры и градостроительства, Юг Украины.

Iaromenko S.H. Vernacular sacral architecture of Ukraine as the resource for cultural tourism

The classification and concept of sacral architecture' sights and their territorial location at the southern part of Ukraine are considered in this paper. The definition of vernacular sacral architecture, its distinctive features, and territorial position of the unique sights of vernacular wooden temple constructing at the southern regions of Ukraine are as the one of main components in types of cultural tourism.

Key words: sacral architecture, vernacular temple constructing, wooden churches, urban monuments and sights of architecture.

Постановка проблеми. Пізнавальний туризм на території України є одним із провідних за кількістю туристів та екскурсантів і є метою більшої частини подорожей (у 2015 р. близько 1,7 млн туристів мали на меті відпочинок і дозвілля, 11,7 тис. – спеціалізований туризм) [13]. Останнім часом зростає зацікавленість у нових екскурсійних маршрутах, формуванні спеціалізованих турів із залученням нових об'єктів культурно-історичних та природно-рекреаційних ресурсів. Одним із таких ресурсів є народна дерев'яна архітектура, яка несе відбиток традиційної культури етносу, який проживав або проживає на цій території, сформувавши культурні ландшафти. Одночасно з цим традиційна архітектура входить до комплексу послуг, пов'язаних із традиційною кухнею, розвагами та народними ремес-

лами, формуючи таким чином етнографічні тури в межах культурно-пізнавального, сільського зеленого туризму тощо. До того ж процеси глобалізації та регіоналізації впливають на активний розвиток видів туризму, пов'язаних із культурною спадщиною, пам'ятками традиційної архітектури та нематеріальними артефактами певних етносів. Тому вивчення пам'яток народної архітектури як унікальних об'єктів матеріальної культури певного етносу є важливим як для патріотичного виховання, так і для розвитку культури, пізнання інших культур та етносів, формування міжетнічної та міжрелігійної толерантності як основи для уникнення соціально-культурних протиріч у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням об'єктів народної архітектури

займаються дослідники архітектури, історики, краєзнавці [6; 11; 12]. Питання сакральної архітектури досліджуються й у географії туризму та рекреаційній географії [1; 2; 3; 7; 16]. Поняття релігійного туризму і класифікація культурних об'єктів також досить усталені. Пропонуються методики оцінки потенціалу регіонів за культурно-історичними ресурсами, зокрема й сакральної архітектури, оцінки конкретних об'єктів культурних пам'яток із позицій як психолого-естетичної, так і ціннісної складової [2; 3]. Значна кількість публікацій вітчизняних учених пов'язана з характеристикою сакральних об'єктів регіонів зі значною кількістю пам'яток дерев'яної сакральної архітектури. Південь України розглядався або як загальне тло культурних об'єктів у цілому в державі, або як перспективний регіон для лікувально-оздоровчого туризму.

Постановка завдання. Метою статті є визначення позицій сакральної архітектури як культурно-історичних об'єктів для туризму на основі усталеної теоретичної бази пам'ят-

кознавства, з'ясування відмінності народної архітектури від типових архітектурних стилів історичних епох, а також обґрунтування можливостей південного регіону України як території для розвитку культурно-пізнавального та етнографічного туризму з метою популяризації культури та побуту українського етносу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Об'єкти сакральної (культової) архітектури завжди посідали ключову роль у державних, побутових, звичаєвих справах людини. Спорудження об'єктів культової архітектури на території України має тривалу історію. Сюди належать як культові об'єкти попередніх культур, так і архітектурні пам'ятки сучасних етносів, які проживають на території України.

Культова (сакральна) архітектура належить до споруд громадського типу, які призначені для відправлення певних релігійних обрядів. Традиційність прийомів побудови, канони в структурі об'ємно-просторового вирішення та в організації інтер'єрів цих об'єктів дозволя-

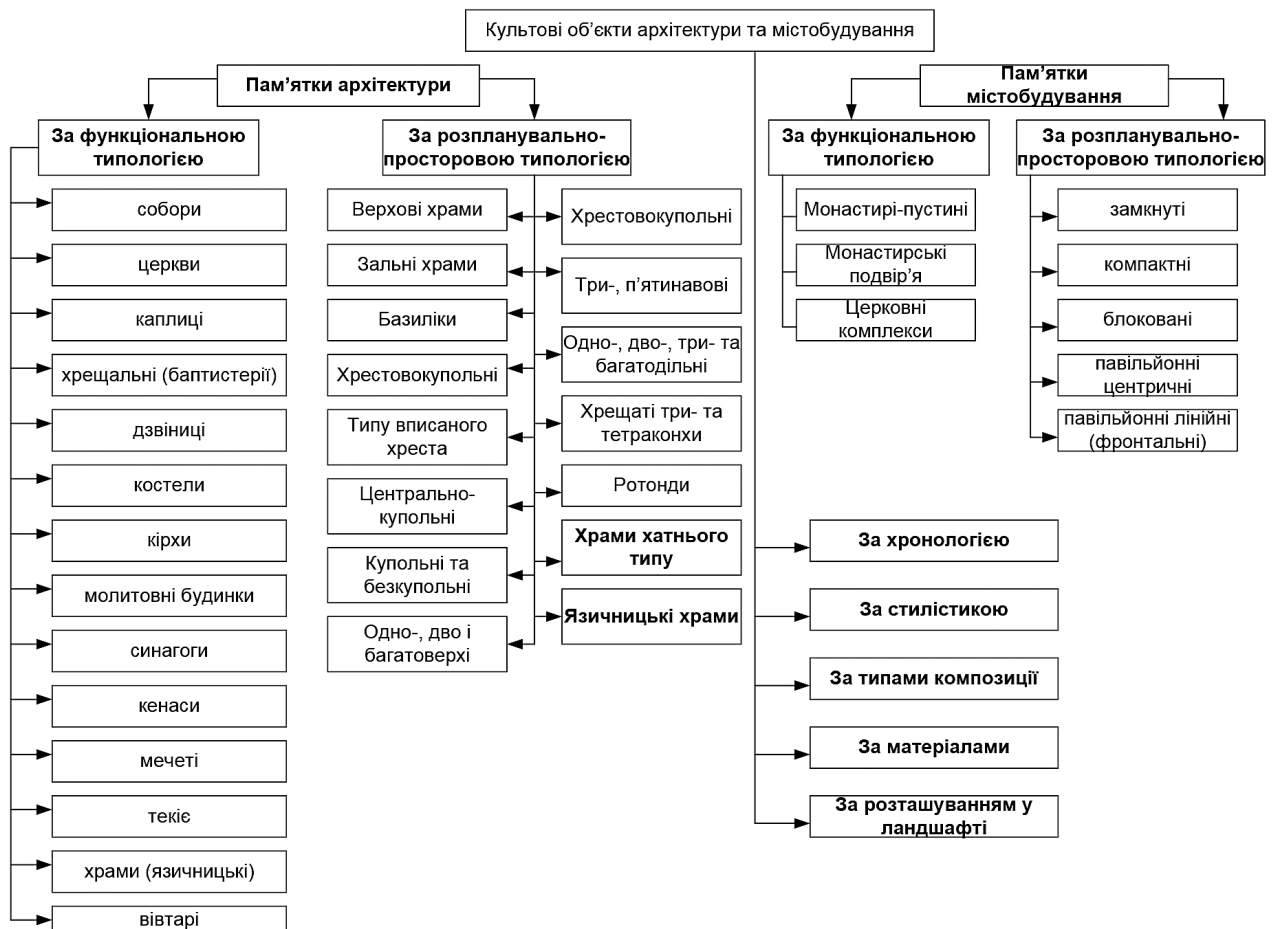

Рис. 1. Класифікатор сакральних (культових) пам'яток архітектури та містобудування [5]

ють фахівцям із пам'яткознавства відносити такі об'єкти до самостійної групи пам'яток.

В. Вечерський виокремлює сакральні (культурні) об'єкти архітектури та містобудування за функціональною, розпланувально-просторовою типологією, а також за хронологією спорудження, стилістикою, типом композицій, матеріалами тощо (рис. 1).

У реєстрі пам'яток сакральної архітектури національного значення нараховується 1112 об'єктів (табл. 1). Значна частина пам'яток сакральної архітектури не знаходиться на обліку або була виключена зі списку в зв'язку з утратою культурної цінності (через руйнування, перебудову тощо).

Будь-який етнос упродовж свого існування перетворював природний ландшафт, який отримав назву культурного або етнічного, а також створював антропогенні об'єкти в вигляді архітектури різного функціонального призначення, матеріальну та духовну спад-

щину, формуючи основу для власного розвитку та суспільно-історичного поступу загальносвітловому процесі розвитку націй.

Міжнародна хартія про народну архітектуру визначає пам'ятки народної архітектури як такі, що «несуть у собі закодовану інформацію, що знайомить нас не лише з концепціями й технічними, художніми, естетичними методами будівництва тієї епохи, коли вони всі були створені, але й із життєвим рівнем народу та його звичаями. Ось чому вони є живими свідками епохи не тільки в архітектурному й художньому плані, але й у плані історичному. Їхня цінність компенсується естетичними особливостями, що поступаються інколи показним та величавим пам'яткам офіційної громадської, сакральної та цивільної архітектури». У Хартії наголошено, що «передача пам'яток народної архітектури в музеї просто неба є винятковим заходом, зумовленим надзвичайними обставинами, коли всі мож-

Таблиця 1

Розподіл пам'яток культурної архітектури південних регіонів України, узятих на облік відповідно до законодавства Української РСР [8]

Адміністративно-територіальні одиниці	Собори християнських конфесій, зокрема в складі монастирів	Церкви муровані, зокрема в складі монастирів (а також дерев'яні)	Кірхи, костьоли, молитовні будинки	Мечеті, текіє	Синагоги	Кенаси	Монастирські комплекси
Автономна республіка Крим та м. Севастополь	3	28	–	7	–	4	8
Миколаївська область		4	–	–	–	–	0
Одеська область	2	16	–	–	–	–	0
Херсонська область	3	2(1)	–	–	–	–	2
Всього в Україні	56	383 (432)*	161	7	7	4	62

* У дужках вказано об'єкти дерев'яної архітектури, пораховані окремо

Таблиця 2

Регіональний розподіл виявлених збережених українських дерев'яних церков Півдня України [11]

Регіони України	Кількість виявлених збережених українських церков					Під охороною
	XV ст.	XVI – XVII ст.	XVIII ст.	XIX – XX ст.	Разом	
АР Крим	–	–	–	–	–	–
Миколаївська область	–	–	–	3	3	–
Одеська область	–	–	1	1	2	–
Херсонська область	–	–	1	–	1	1
Разом по Україні	10	152	813	1580	2555	469

ливості, спрямовані на збереження пам'ятки, вичерпані» [9; 11].

Міжнародна хартія з охорони традиційної архітектурної спадщини фіксує такі характерні риси, які визначають об'єкти традиційної архітектурної спадщини: однаковий спосіб будівництва, притаманний певній місцевості чи людській спільноті; органічний зв'язок із характерним місцевим чи регіональним доквіллям; спільні ознаки стилю, форми, зовнішнього вигляду, усталені типи будівель; традиційно сталі прийоми виконання, що успадковуються від попередників; чітке реагування на функціонально-соціальні та природні умови середовища; ефективне використання традиційних конструктивних рішень і технологічних прийомів зведення будівель [9].

Суттєвий вплив на розвиток та усталення архітектурних форм, конструктивних і технологічних прийомів мали соціально-економічні та природно-кліматичні умови. Накопичення досвіду будівництва народної архітектури відбувалося завдяки майстрам, які передавали з

покоління в покоління певний досвід, уміння та майстерність [10].

Відповідно до місцевих умов, історичних та культурних зв'язків, наявності місцевих будівельних матеріалів, специфічних рис побуту, естетичних уявлень певних соціальних та етнографічних груп українців сформувались усталені народні традиційні школи будівництва сакральної та житлової архітектури.

Дерев'яна архітектура України має тривалу історію. Значна частина дерев'яної архітектури втрачена через недовговічність матеріалу. Частина споруд зникла назавжди через відсутність фундаменту, що унеможлиблює відновлення будівлі в первісному стані. Тому часто такі будівлі з метою реконструкції замальовуються, фотографуються або переносяться до скансенів, музеїв просто неба.

Архітектурні будівлі, вироблені з дерева, мали різне функціональне призначення: оборонне, господарське, виробниче, сакральне, адміністративне, житлове тощо. Найбільш цінними та добре описаними є сакральні дерев'яні

Таблиця 3

Дерев'яні церкви народного храмобудівництва Півдня України [18]

Назва пам'ятки	Датування	Місце розташування
Церква Різдва Пресвятої Богородиці	1905–1907 рр.	с. Лісничівка, Балтський р-н, Одеська обл.
Церква Святої Параскеви	1903–1905 рр.	с. Будеї, Кодимський р-н, Одеська обл.
Покровська церква	1884 р.	с. Івашків, Кодимський р-н, Одеська обл.
Церква Воздвиження Чесного Хреста	1903–1905 рр.	с. Познанка Друга, Любашівський р-н, Одеська обл.
Покровська церква	1890 р.	с. Йосипівка, Савранський р-н, Одеська обл.
Іоанно-Богословська церква	II половина XIX ст.	с. Мазурове, Кривоозерський р-н, Миколаївська обл.
Михайлівська церква	1867–1877 р.	с. Кумарі, Первомайський р-н, Миколаївська обл.
Іоанно-Богословська церква	1881 р.	с. Станіславчик, Первомайський р-н, Миколаївська обл.
Введенська церква	1726 р.	м. Берислав, Бериславський р-н, Херсонська обл.

Таблиця 4

Розподіл туристів, які були обслуговані туроператорами та турагентами в 2013–2015 роках за регіонами

Адміністративна одиниця	Всього обслугованих туристів, осіб			Обслуговано внутрішніх туристів, осіб			Обслуговано в'їзних (іноземних) туристів, осіб		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015	2013	2014	2015
Одеська область	46845	32475	32853	5976	4534	8914	6959	2954	1126
Миколаївська область	14970	6059	4642	3760	1169	511	5108	0	0
Херсонська область	5592	5485	4150	3765	3380	1869	0	1	0
Україна, всього	3067747	2216957	1814827	576474	274995	301865	221272	16618	14550

будівлі (церкви, костьоли тощо), частина з яких занесена до Списку світової спадщини ЮНЕСКО [17].

На території України кількість храмів дерев'яної архітектури зменшується: частина з них руйнується з природних причин, частина – через людську недбалість. Тому важливе значення має збереження та реставрація будівель. Н. Сліпченко та І. Могитич визначають випадки, в яких пам'ятки дерев'яної архітектури втрачають свою автентичність та історико-мистецьку цінність: зміна об'ємно-просторової структури пам'ятки; зміна традиційних матеріалів та конструкцій; порушення середовища, що історично склалося [11].

Р. Маньковська оприлюднює кількість збережених дерев'яних церков України: понад 2,5 тисячі, з яких близько 1000 споруд побудовані в XV – XVIII ст. На прилеглих етнічних територіях розташовано ще близько 500 об'єктів. На обліку та під охороною знаходяться тільки 18,3% (469) [6]. Н. Сліпченко та І. Могитич наводять регіональний розподіл виявлених збережених українських дерев'яних церков (табл. 2).

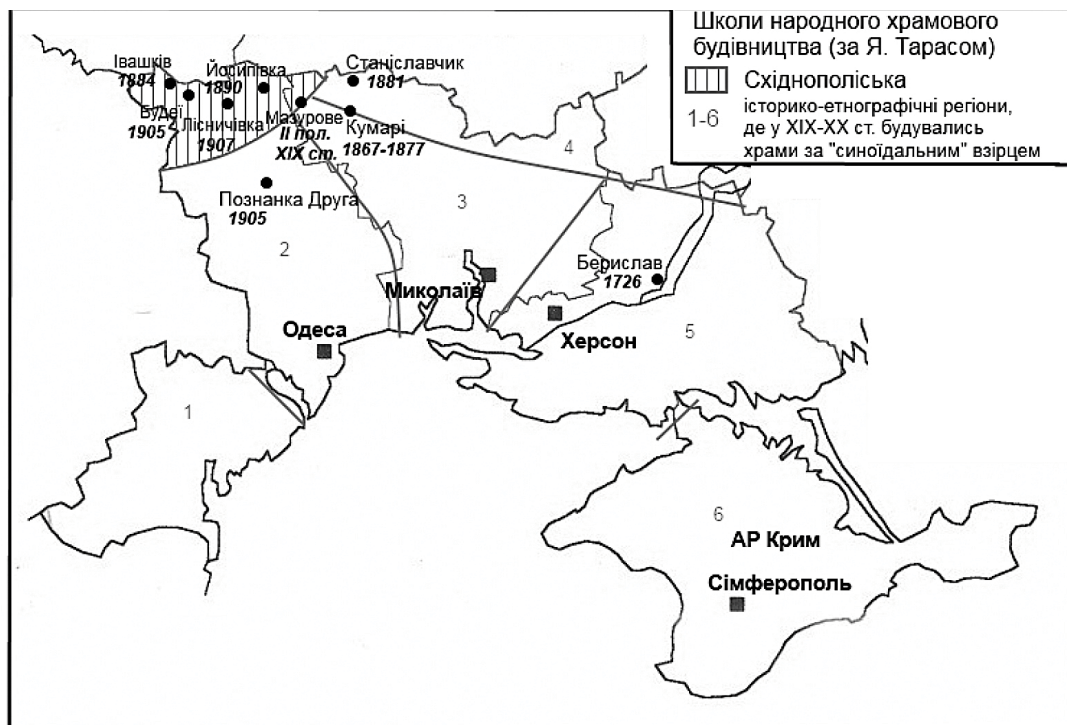
Найдавніші відомості про дерев'яні храми пов'язані з хрещенням Київської Русі. Одну з перших згадок про християнську дерев'яну цер-

кву пов'язують із церквою Іллі-пророка на київському Подолі (944 р.). Дерев'яне храмовбудівництво почало активно розвиватися з XI ст.

З XIII ст. майже припиняється муроване будівництво. Це пов'язано з навалою татаро-монголів, зменшенням населення тощо. Дерев'яна сакральна архітектура в цей період була розповсюджена в сільській місцевості, де створювалася місцевими майстрами, які спиралися на певні архітектурні здобутки минулих поколінь. Так закріплювалися певні традиції будівництва та формування народних шкіл.

Дерев'яні сакральні споруди активно будувалися в XIV – XVI ст. на Галичині та Волині, а з захопленням земель української етнічної території сусідніми державами (Польща, Угорщина, Литва) західноєвропейська архітектура впливає на загальний вигляд церков.

Головним конструктивним елементом дерев'яної церковної архітектури став квадратний зруб (вежа) із поземно укладених брусів чи колод, з'єднаних у кутах замками різних типів. Залежно від кількості зрубів українські церкви поділяють на дво-, три-, п'яти- чи дев'ятидільні. Вони мають переважно пірамідальну форму, від периферії внизу до найвищої бані. З XVI ст. у дерев'яному будівництві України

Рис. 2. Територіальне розташування пам'яток народного дерев'яного храмовбудівництва Півдня України

почали застосовувати шести- та восьмикутні зруби. Зовні українські дерев'яні храми обшивали дошками з нащільниками, покрівлю виготовляли переважно з дерев'яної «черепиці» – гонту. Вікна розташовували довільно, переважно високо над землею, що надавало споруді оборонного характеру.

Я. Тарас розробив архітектурно-етнографічне районування, яке розглядається як поділ української етнічної території на регіони, райони за спільними та сталими архітектурно-планувальними та конструктивними особливостями житлових, господарських та сакральних споруд [12].

Південь України заселявся значно пізніше, що пов'язано з тривалою історією перебування цієї території в складі Османської імперії. З початком заселення території в XIX ст. будівництво велося за «синодальними» взірцями, нав'язаними школою дерев'яного храмового будівництва російського етносу, що є привнесеним та не автентичним для українського народу. Крім цього, дерево – дефіцитний матеріал для степових регіонів України. Тому основним будівельним матеріалом є камінь. Історично більшість пам'яток, починаючи з періоду античної колонізації узбережжя Чорного моря, були побудовані з каменю.

На території Одеської, Миколаївської та Херсонської областей розташовані пам'ятки народної дерев'яної архітектури, які належать переважно до подільської та Слобожанської школи храмобудівництва (табл. 3, рис. 2).

Розглянуті ресурси сакральної архітектури унікальні для південних етнічних територій України. Вони є базою для розвитку пізнавальних видів туризму: культурно-пізнавального в складі екскурсійних маршрутів оглядової регіональної тематики, екскурсій релігійної тематики, а також як матеріальна складова культури українського етносу, який розвивався в умовах асиміляційного тиску з боку сусідніх етносів, на кордоні степу та етнічної української території. Такі артефакти також слугують об'єктами для екскурсій етнічного або етнографічного туризму.

Показники ринку туристичних послуг за останні 3 роки (з 2013 по 2015 р.) мають негативні тенденції: відбувається подальше падіння туристичних потоків як в Україну, так і в регі-

они Півдня України (табл. 4). Такі тенденції пов'язані як із соціально-економічними проблемами населення (падіння доходів та урізання витрат на відпочинок домогосподарств), так і з зовнішніми факторами – макроекономічними проблемами України, політичними чинниками та військовим конфліктом, викликаним російською агресією на сході України та окупацією Кримського півострова.

Падіння туристичного потоку спричиняє також кризові явища туристичної сфери у цих регіонах. Тому пошук нових об'єктів для відвідування, створення нових підходів у маркетинговій діяльності (комунікативна, цінова, продуктова та збутова політика), розширення асортименту туристичних послуг є однією з можливостей для залучення насамперед внутрішніх туристів.

Висновки з проведеного дослідження.

Народна сакральна архітектура є достатньо важливим чинником для приваблення туристів та екскурсантів до регіонів України, де ці об'єкти створюють бренд дестинації (Києво-Печерська лавра, Софія Київська, дерев'яні церкви Карпат тощо). Доповненням до образу південних регіонів України, сформованих як регіони для розвитку оздоровчого туризму, можуть стати також унікальні пам'ятки народної дерев'яної архітектури храмового будівництва. Компактне розташування цих об'єктів біля важливих транспортних комунікацій (Одеса-Київ) та великих міст (Херсон, Миколаїв, Первомайськ, Одеса, Умань) є передумовою для формування нових екскурсійних маршрутів, які можуть знайти свою цільову групу споживачів, а також стати базою для розробки туристичного продукту, який увійде до складу розширеного продукту (орієнтуючись на кілька цільових сегментів споживачів).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бейдик О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування : [монографія] / О. Бейдик. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 395 с.
2. Божук Т. Методичні аспекти визначення оцінки сакральних об'єктів для потреб туризму / Т. Божук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vldi/2008_3/pdf/Boguk.pdf.

3. Божук Т. Поняття, функції та завдання релігійного туризму / Т. Божук // Вісник Львівського університету: Географічна серія. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – Вип. 38. – С. 37–44.
4. Дерев'яне диво України / Українська церковна архітектура «Наша парафія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.parafia.org.ua/UCA/derevuyani/>.
5. Класифікатори нерухомих об'єктів культурної спадщини України. – К. : Фенікс, 2012. – 80 с.
6. Маньковська Р. Сакральна дерев'яна архітектура України у світовій спадщині. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/32151/12-Mankovska.pdf?sequence=1>.
7. Павлов С., Географія релігій: Навчальний посібник для студентів географічних і філософських факультетів вищих навчальних закладів / С. Павлов, К. Мезенцев, О. Любіцева. – К. : Артк, 1999. – 504 с.
8. Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР : Постанова від 24.08.1963 р. № 970 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/conv>.
9. Прибега Л. Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань / Л. Прибега. – К. : Інститут культурології НАМ України, 2009. – 416 с.
10. Самойлович В. Народна архітектура України в ілюстраціях В. Самойлович. – Київ : Абрис, 1999. – 281 с.
11. Сліпченко Н. Проблема збереження дерев'яних храмів в Україні / Н. Сліпченко, І. Могитич // Вісник Укрзахідпроектреставрація, 2005, № 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.derev.org.ua/biblio/articles/slipch-moh_zberezh.htm.
12. Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник / Я. Тарас. – Львів : ІН НАНУ, 2006. – 584 с.
13. Туристична діяльність в Україні у 2015 році: Статистичний бюлетень / Відп. за випуск О. Кармазіна. – Київ : Державна служба статистики України, 2016. – 76 с.
14. Туристична діяльність в Україні у 2014 році: Статистичний бюлетень / Відп. за випуск О. Кармазіна. – Київ : Державна служба статистики України, 2015. – 76 с.
15. Туристична діяльність в Україні у 2013 році: Статистичний бюлетень / Відп. за випуск І. Калачова. – Київ : Державна служба статистики України, 2014. – 272 с.
16. Христов Т. Религиозный туризм : [учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Т. Христов. – М. : Изд. центр «Академия», 2005. – 288 с.
17. UNESCO. World Heritage List [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://whc.unesco.org/en/list/>.
18. Sights of Ukraine / Escyclopedia of Sights [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://encyclosights.com/?ln=1>.

СЕКЦІЯ 4 ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА

УДК 37.016:91

Вішнікіна Л.П.

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри географії та краєзнавства

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

КОМПЕТЕНТІСНО-ФОРМУВАЛЬНИЙ УРОК ГЕОГРАФІЇ

У статті окреслено провідні особливості компетентісно-формуального уроку та визначено його місце в методичній системі формування предметної географічної компетентності учнів основної школи; висвітлено концептуальні засади проектування такого уроку; наведено перелік окремих предметних географічних компетентностей учнів.

Ключові слова: компетентісно-формуальний урок, методична система, предметні географічні компетентності учнів, структура уроку.

В статье очерчены главные особенности компетентностно-формирующего урока и определено его место в методической системе формирования предметной географической компетентности учащихся основной школы; изложены концептуальные основы проектирования такого урока; представлен перечень отдельных предметных географических компетентностей учащихся.

Ключевые слова: компетентностно-формирующий урок, методическая система, предметные географические компетентности учащихся, структура урока.

Vishnikina L.P. Competence forming lesson in Geography

The principle features of competence forming lesson have been outlined in the article, and also its position in methodological system of forming subject geographical competence of the secondary school pupils has been defined; conceptual framework of planning such a lesson has been set forth; the list of particular subject geographic competences of pupils has been introduced.

Key words: competence forming lesson, methodological system, subject geographical competences of pupils, structure of the lesson.

Постановка проблеми. Сучасні цивілізаційні процеси спрямовують вітчизняний освітній простір на всебічний розвиток особистості, широту її кваліфікації та професійну мобільність. Творчий потенціал і пізнавальні можливості стають основними вимогами суспільства до його громадян. Відповідно до цього, у вітчизняній шкільній географічній освіті учні є центром процесу навчання, орієнтованого на розвиток їхніх інтелектуальних і творчих можливостей. Відтепер перед географічною освітою стоїть завдання, що полягає в формуванні предметної географічної компетентності, яка передбачає здатність учнів застосовувати географічні знання, вміння й навички, емоцій-

но-ціннісні ставлення, установки, комплексне й просторове бачення світу з метою вирішення життєвих завдань і розв'язання проблем. У цьому власне відбивається сутність компетентісного підходу до навчання географії, який (поруч із діяльнісним та індивідуально зорієнтованим підходами) є його головним орієнтиром. Відповідно до вищевикладеного, вельми актуальним наразі є розроблення нових підходів до проектування й проведення уроку географії як основної форми організації навчально-виховного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До розв'язання проблеми вдосконалення та підвищення ефективності уроку географії

в різний час долучалося багато вітчизняних дослідників з дидактики географії, а саме: Л. Вішнікіна [1, 9], М. Врублевська [3], Г. Довгань [4], С. Кобернік [5], В. Корнеєв [6], С. Пальчевський [7], Л. Покась [8], В. Самойленко [9], О. Стаднік [10], О. Топузов [9], І. Шоробура [11] та ін. Але питання модернізації структури компетентісно-формуального уроку географії, окреслення його мети й завдань, методичних особливостей проведення, контролю й оцінювання результатів вимагають подальшого вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування структурних особливостей сучасного уроку географії відповідно до результатів наших досліджень, спрямованих на розробку та впровадження методичної системи формування предметної географічної компетентності учнів (далі – ПГКУ) основної школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головними компонентами методичної системи формування ПГКУ є концептуальний, змістовий, процесуальний та контрольний-корегувальний. Як видно з рис. 1, компетентісно-формуальний урок (далі – КФ) належить до процесуального компонента.

Позаяк концептуальною метою КФ уроку є навчання й виховання всебічно розвинутої, соціально адаптованої особистості, яка має морально-етичні установки екологічного та природоохоронного спрямування, досягтися така мета може лише в процесі безпосереднього формування предметної географічної компетентності учнів.

Структуру КФ уроку географії визначають такі провідні компоненти:

1) конкретизована компетентісна мета, що вміщує змістове визначення предметних географічних компетентностей учнів на основі навчальної програми з географії;

2) активна навчально-пізнавальна діяльність учнів;

3) наскрізне виявлення зворотного зв'язку між учителем й учнями;

4) наявність елементів визначення (вимірювання) рівня сформованості предметної географічної компетентності за допомогою компетентісно орієнтованих завдань;

5) поточне, тематичне й підсумкове оцінювання навчальних досягнень учнів.

Особливе значення для розуміння структури КФ уроку має обґрунтування та визначення змісту окремих предметних географічних компетентностей учнів. По-перше, таке обґрунтування спрямовує педагогічну діяльність учителів географії на досягнення конкретного, наперед визначеного результату; по-друге, уможливує контроль рівня сформованості предметних географічних компетентностей учнів на всіх етапах навчання.

Задля полегшення визначення змісту таких компетентностей при проектуванні уроків доцільно провести їх систематизування, тобто виділити групи (географічні знання, географічні вміння й навички, досвід творчої діяльності з географії, емоційно-ціннісне ставлення до довкілля й людської діяльності в ньому, географічне бачення світу) та їхні підгрупи (рис. 2).

Знання, які формуються в учнів на КФ уроках географії, поділяються на емпіричні та теоретичні. Емпіричні географічні знання відіграють роль підґрунтя, на якому будується система відповідних теоретичних географічних знань, відбувається аналіз і систематизування географічних фактів, їхнє узагальнювання й формування уявлень щодо просторово розміщених географічних об'єктів вивчення. До різновидів таких знань належать географічні факти, географічна номенклатура й географічні уявлення (рис. 3).

Наведення географічних фактів дозволяє безпосередньо характеризувати географічні об'єкти вивчення й створювати уявлення щодо них, обґрунтовувати окремі висновки теоретичного змісту, розтлумачувати географічні поняття або причинно-наслідкові зв'язки. За географічні факти править реальна географічна інформація, що використовується як основа засвоєння природних і соціально-економічних закономірностей та поглиблення вже сформованих географічних знань. Необхідно зазначити, що фактичний матеріал стає цінним тоді, коли він логічно систематизований і підпорядкований провідним поняттям і теоріям, що дозволить цілеспрямовано – від теми до теми, від курсу до курсу – розкривати тенденції наукового пізнання.

Географічна номенклатура, що є переліком географічних назв, кількість і склад яких визначається шкільними програмами з геогра-

Концептуальний	Змістовий (зміст ПГКУ)	Процесуальний	Контрольно-корегувальний
<p><i>Мета:</i> Всебічний розвиток і виховання школяра як соціально адаптованої особистості, здатної до цивілізованої взаємодії з природою.</p> <p><i>Провідні дидактичні принципи:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1) компетентнісного навчання; 2) діяльнісного навчання; 3) індивідуалізованого навчання 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Географічні знання. 2. Географічні вміння й навички. 3. Емоційно-ціннісне ставлення до довкілля та людської діяльності в ньому. 4. Досвід творчої діяльності з географії. 5. Науково-географічне бачення світу 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Методи навчання географії. 2. Методичні прийоми навчання географії. 3. Форми організації навчання географії (серед них – урок географії). 4. Режими й форми організації навчально-пізнавальної діяльності учнів. 5. Засоби навчання географії 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Наскрізне виявлення зворотного зв'язку між учнями та вчителем. 2. Поетапний контроль рівня сформованості ПГКУ. 3. Методи, види, форми, способи та прийоми контролю ПГКУ. 4. Використання компетентнісно орієнтованих завдань

Рис. 1. Компоненти методичної системи формування предметної географічної компетентності учнів

Географічні знання	Вміння й навички	Досвід творчої діяльності учнів із географії	Емоційно-ціннісне ставлення до довкілля й людської діяльності в ньому	Географічне бачення світу
<ol style="list-style-type: none"> 1) емпіричні; 2) теоретичні 	<ol style="list-style-type: none"> 1) інтелектуальні; 2) навчальні; 3) предметно-географічні 	здатність учнів до: <ol style="list-style-type: none"> 1) використання вже сформованих знань і вмінь із пошуковою метою; 2) самостійного комбінування й перетворення вже відомих прийомів навчально-пізнавальної діяльності; 3) створення принципів нових способів розв'язання географічних навчальних проблем 	<ol style="list-style-type: none"> 1) емоції й почуття; 2) переконання й погляди; 3) установки; 4) дотримання правил поведінки в довкіллі 	<ol style="list-style-type: none"> 1) здатність до історично зумовленого цілісного відображення довкілля та суспільно-економічних процесів у ньому; 2) розуміння природних, демографічних та соціально-економічних об'єктів, процесів та їхньої взаємодії; 3) здатність мислити просторово й комплексно

Рис. 2. Предметні географічні компетентності учнів [1]

Географічні знання		Географічні вміння й навички		
емпіричні	теоретичні	інтелектуальні	навчальні	предметно-географічні
<ol style="list-style-type: none"> 1) географічні факти; 2) географічна номенклатура; 3) географічні уявлення 	<ol style="list-style-type: none"> 1) географічні поняття; 2) географічні причинно-наслідкові зв'язки; 3) географічні закономірності; 4) гіпотези й теорії 	<ol style="list-style-type: none"> 1) розпізнавати; 2) аналізувати; 3) зіставляти та порівнювати; 4) встановлювати географічні причинно-наслідкові зв'язки; 5) давати комплексні характеристики об'єктам вивчення; 6) узагальнювати, систематизувати, робити висновки тощо 	<ol style="list-style-type: none"> 1) працювати з текстом й ілюстраціями підручника; 2) конспектувати шкільну лекцію; 3) здійснювати бібліографічний пошук; 4) працювати з комп'ютером; 5) планувати свою навчальну діяльність тощо 	<ol style="list-style-type: none"> 1) прикладні; 2) географічного моделювання; 3) картографічні; 4) геоінформаційні

Рис. 3. Різновиди географічних знань і вмінь

фії, використовується задля конкретизації просторових географічних уявлень учнів і полегшення формування їхніх теоретичних знань.

Географічні уявлення як один із видів емпіричних географічних знань є адекватними уявленням учнів щодо географічних об'єктів вивчення. За умови, що такі уявлення мають бути об'ємними й яскравими, максимально відповідаючи дійсності, вони правлять за основу формування відповідних географічних понять учнів.

До складу теоретичних географічних знань входять географічні поняття, причинно-наслідкові зв'язки, географічні закономірності, гіпотези й теорії. Доцільно звернути увагу на те, що фундамент географічної освіти в школі закладає саме формування географічних понять, що є узагальненою мислеформою відображення дійсності, зміст якої в цілому визначається суттєвими й необхідними ознаками географічних об'єктів вивчення й відношеннями між ними.

Поряд із поняттями причинно-наслідкові зв'язки та закономірності є провідними елементами теоретичних знань географічної науки. Учні не можуть завчити взаємозалежність причин і наслідків, вони мають їх зрозуміти й усвідомити. Розуміння учнями причинно-наслідкових зв'язків у довіллі сприяє формуванню їхньої географічної культури та інтелектуальному розвитку.

Важливою ланкою теоретичних знань є закономірність, що являє собою об'єктивно існуючий постійний взаємозв'язок між об'єктами, процесами чи явищами, обумовлений їхньою сутністю. Географічні закономірності відображають об'єктивно існуючий постійний взаємозв'язок між географічними об'єктами, процесами та явищами, що зумовлений їхньою сутністю.

До другої групи предметних географічних компетентностей належать географічні вміння й навички учнів. Зазначимо, що формування географічних знань учнів безпосередньо поєднане з формуванням і розвитком їхніх умінь. Географічні вміння – це здатність до виконання певних дій, набути на основі географічних знань і попереднього досвіду учня, а навички – самостійна здатність до виконання певних дій, які реалізуються учнями без обмірковування алгоритму такого виконання.

З метою конкретизування цих компетентностей доцільно виділити три види таких умінь і навичок, а саме: інтелектуальні, навчальні та предметно-географічні. Останні й собі поділяються на прикладні, географічного моделювання, картографічні й геоінформаційні.

Варто зазначити, що на КФ уроці географії необхідно приділяти значну увагу формуванню інтелектуальних умінь, до яких належать такі уміння учнів:

1) розпізнавати окремі географічні об'єкти вивчення та їхні структурні частини;

2) аналізувати природні й соціально-економічні процеси та явища;

3) зіставляти й порівнювати об'єкти вивчення, передусім природно-територіальні комплекси тощо;

4) встановлювати географічні причинно-наслідкові зв'язки, зокрема виявляти вплив різноманітних чинників на перебіг природних і соціально-економічних процесів;

5) давати комплексні характеристики об'єктам вивчення (синтезувати нові географічні знання);

6) узагальнювати, систематизувати й робити висновки світоглядного характеру [9, с. 99].

Навчальні географічні вміння й навички істотно впливають на глибину й міцність засвоєння географічних знань школярів і надають їм змогу раціонально витратити час на виконання самостійної роботи на КФ уроці. Такі вміння й навички визначаються здатністю учнів працювати з текстом та ілюстраціями підручника, конспектувати шкільну лекцію, здійснювати бібліографічний пошук, працювати з комп'ютером, планувати свою навчально-пізнавальну діяльність тощо.

Чільне місце на КФ уроці географії посідає формування прикладних географічних умінь і навичок, яке спрямоване на безпосереднє втілення набутих географічних знань у практику та значною мірою поєднане з отриманням географічної інформації з різноманітних джерел знань та її використанням.

Особлива увага приділяється й оволодінню учнями вміннями й навичками графічно-знакового навчального моделювання, до яких належить здатність учнів застосовувати різноманітні географічні навчальні моделі, насам-

перед графічно-знакові. Одним із різновидів цього типу вмінь є вміння картографічні та геоінформаційні, до яких належать різнорівневі вміння й навички роботи учнів із паперовими, цифровими та іншими географічними картами, що використовуються на КФ уроці.

Досвід творчої діяльності учнів із географії належить до третьої групи предметних географічних компетентностей учнів, які є послідовно накопиченими, перевіреними та випробуваними з удосконаленням на практиці спроможностей школярів до творчого розв'язання певних географічних проблем. Такі компетентності ґрунтуються на застосуванні здатності до критичного мислення учнів і засвоєних ними вміннях ефективного поступального творення в сфері географії.

Загалом творча діяльність учнів на уроці – це та, яка не має заздалегідь заданих чітко окреслених результатів і спрямована на пошук і створення якісно нового або удосконалювання й розвиток відомого. У творчій діяльності не можна виокремити конкретні етапи чи систему дій, позаяк вона має індивідуальне підґрунтя та залежить від творчого мислення учнів і рівня сформованості їхніх інтелектуальних вмінь та особистих якостей. Отже, досвід творчої діяльності не засвоюється як сума певних знань чи способів дій.

Щодо емоційно-ціннісного ставлення до довкілля й людської діяльності в ньому можна зазначити, що емоції, почуття, переконання, погляди, установки, правила поведінки в довкіллі й світогляд школярів мають ґрунтуватися на їхньому естетичному сприйнятті довкілля та екологічній свідомості. Тобто ця підгрупа предметних географічних компетентностей безпосередньо поєднана з формуванням загальнокультурних компетентностей школярів. На її формування має бути спрямований навчальний матеріал уроку, в якому висвітлюються расові, етнічні, екологічні та інші проблеми людства. Крім того, емоційно-ціннісний аспект КФ уроку географії безпосередньо поєднано з розвитком оцінювальної діяльності учнів. Учителю, який і сам не має бути байдужим до матеріалу, що він викладає, потрібно навчити дітей оцінювати географічні об'єкти, процеси та явища з точки зору того, наскільки вони цікаві й значущі. Здатність до оцінювальних суджень і логічних висновків має вирі-

шальне значення для формування переконань, поглядів й етичних норм поведінки учнів.

Позаяк сучасну географію можна віднести й до природничих, і до суспільних наук, географічне бачення світу – це частина природничого та суспільно-наукового бачення світу. Отже, географічне бачення світу – це одна з підгруп предметних географічних компетентностей учнів, які спільно формують здатність школярів до історично зумовленого цілісного відображення довкілля та суспільно-економічних процесів у ньому й ґрунтуються передусім на знаннях про природу Землі, її населення, світову економіку, на взаємодії цих знань, на здатності мислити просторово й комплексно. Формування цієї компетентності учнів зумовлене взаємодією їхнього індивідуального сприйняття довкілля та сучасного науково-географічного інтегрованого відображення світу, з яким вони знайомляться на уроках. Тобто на КФ уроках географії має відбуватися поступовий перехід від побутового бачення світу до географічного, а вчитель повинен спрямовувати свої зусилля на організацію навчально-пізнавальної діяльності учнів, спрямованої на забезпечення такого переходу.

Структура КФ уроку географії ґрунтується на активній взаємодії вчителя й учня за умови, що вчитель організовує активну навчально-пізнавальну діяльність учня.

Щодо наскрізного визначення зворотного зв'язку між учнем і вчителем, то такий зв'язок реалізується через виконання учнями різноманітних індивідуальних, диференційованих чи фронтальних навчальних завдань, котрі мають перевірятися вчителем. Як зазначалося, обов'язковою вимогою до КФ уроку географії є активний характер навчально-пізнавальної діяльності учнів. При формуванні усіх предметних географічних компетентностей учитель спрямовує діяльність учнів на отримання досвіду їх застосування. Таким чином, виявлення зворотного зв'язку вчителем здійснюється в процесі контролю рівня успішності виконання навчальних завдань учнями.

Визначення (вимірювання) рівня сформованості предметної географічної компетентності та її оцінювання як провідного навчального досягнення учнів можна звести до такого: вимірювання здійснюються на КФ уроках тематич-

ного контролю та корегування навчальних досягнень учнів за допомогою компетентісно орієнтованих завдань, а оцінювання – на основі різних критеріїв щодо окремих предметних географічних компетентностей учнів. Провідними критеріями оцінювання географічних знань є їхня повнота, глибина, гнучкість, міцність та системність.

При оцінюванні рівня сформованості предметних компетентностей учнів другої групи – географічних умінь і навичок (див. рис. 2, 3) – за основні критерії править спроможність учнів:

1) відтворювати географічні вміння в відомій ситуації та виконувати їх за зразком (репродуктивний рівень);

2) застосовувати географічні вміння у зміненіх аналогічних і/або нових умовах задля виконання завдань, що спрямовані на здобуття нових знань (продуктивний рівень);

3) застосовувати географічні вміння за умови виникнення суперечностей у заданій проблемній ситуації (реальній чи змодельованій) (проблемний рівень);

4) застосовувати географічні вміння в проблемній ситуації, яка є прихованою і яку слід виявити із зазначенням і/або запропонованим шляхів її вирішення (творчий рівень).

Основним критерієм визначення рівня сформованості емоційно-ціннісного ставлення учнів до довкілля та людської діяльності в ньому (третя група предметних географічних компетентностей учнів) є рівень їхньої здатності оцінювати географічні об'єкти, процеси та явища з точки зору того, наскільки вони цікаві й значущі. Здатність до оцінювальних суджень і логічних висновків має вирішальне значення для формування переконань, поглядів та етичних норм поведінки учнів.

Оцінювання рівня сформованості досвіду творчої діяльності учнів (четверта група предметних географічних компетентностей учнів) має ґрунтуватися на визначенні здатності учнів до:

1) використання при виконанні географічних навчальних завдань уже сформованих знань і умінь із пошуковою метою;

2) виділення нових рис або змін у відомих географічних об'єктах, процесах і явищах і зосередження на визначенні сутності таких рис

або змін (тобто бачення нової проблеми в знайомій ситуації);

3) самостійного комбінування й перетворення уже відомих способів діяльності задля виконання нових завдань;

4) створення принципово нових способів розв'язання навчальних географічних проблем.

Оцінювання рівня сформованості в учнів географічного бачення світу (див. рис. 2) повинне мати індивідуалізований характер і контролюватися інтегровано зі знанневою компетентністю.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, проектування та проведення КФ уроку географії вимагає від учителя усвідомлення основних положень та впровадження компетентісного підходу до навчання географії. Метою такого уроку має стати формування конкретно визначених на основі навчальної програми з географії предметних географічних компетентностей учнів. КФ урок ґрунтується на взаємодії вчителя й учня в процесі здійснення активної навчально-пізнавальної діяльності останнім. Наскрізне виявлення зворотного зв'язку між учителем й учнями забезпечується наявністю елементів визначення (вимірювання) рівня сформованості предметної географічної компетентності за допомогою компетентісно орієнтованих завдань і здійснюється насамперед у процесі поточного, тематичного та підсумкового оцінювання навчальних досягнень учнів.

Подальші розвідки щодо дослідження проблеми модернізації уроку географії відповідно до вимог компетентісно орієнтованого навчання мають бути спрямовані на розроблення комплексного сполучення методів, методичних прийомів, форм організації навчально-пізнавальної діяльності учнів та сучасних засобів навчання на КФ уроці в загальноосвітніх навчальних закладах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вішнікіна Л. Оцінювання предметної географічної компетентності учнів / Л. Вішнікіна // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (26), Issue: 50, 2015. – С. 37–40.
2. Вішнікіна Л. Проектування уроку географії / Л. Вішнікіна // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2012. – № 6–7. С. 3–13.

3. Врублевська М. Секрети успішного уроку географії / М. Врублевська. – Х. : Вид. група «Основа», 2005. – 144 с.
4. Довгань Г. Інтерактивні технології на уроках географії / Г. Довгань. – Х. : Вид. група «Основа», 2005. – 128 с.
5. Кобернік С. Мотиваційний компонент сучасного уроку географії в основній школі / С. Кобернік // Географія та основи економіки в школі. – 2009. – № 11/12. – С. 2–8.
6. Корнеєв В. Урок географії: загальні вимоги, типи і структура / В. Корнеєв // Географія та основи економіки в школі. – 2007. – № 3. – С. 2–5.
7. Пальчевський С. Цікава географія: 6 кл. 1 семестр / Пальчевський. – К.: Шк. світ, 2007 – 112 с.
8. Покась Л. Формування дослідницької компетентності учнів на уроках географії / Л. Покась // Географія та основи економіки в школі. – 2012. – № 11/12. – С. 4–7.
9. Самойленко В. Дидактика географії / В. Самойленко, О. Топузов, Л. Вішнікіна, О. Надтока, І. Діброва. – К. : Педагогічна думка. 2014. – 586 с.
10. Стаднік О. Нетрадиційні форми уроків / О. Стаднік. – Х. : Вид. група «Основа», 2005. – 128 с.
11. Шоробура І. Урок географії в сучасній школі / І. Шоробура – Хмельницький : Вид-во ХДПІ, 2004. – 54 с.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Випуск 5

Коректура • *А.В. Щербак*

Комп'ютерна верстка • *Н.С. Кузнєцова*

Формат 60x84/8. Гарнітура *Остава*.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 18,14.
Замов. № 51/16. Наклад 150 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.